

**TEXT** DARK **WITHIN**  
**THE BOOK ONLY**

UNIVERSAL  
LIBRARY

**OU\_184184**

UNIVERSAL  
LIBRARY



OUP—902—26-3-70—5,000

**OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY**

Call No. **S294.592** **P.G.** Accession No. **S2284**

Author **U65K**

Title **केनोपनिषद् . 1934 .**

This book should be returned on or before the date last marked below.



आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ६

सटीकशांकरपदभाष्यवाक्यभाष्योपेता

केनोपनिषत् ।

रत्नागिरिश्रामनिवासिभिर्वेदशास्त्रज्ञैर्महामहोपाध्यायैः

आगाशे इत्युपाह्वैर्बालशास्त्रिभिः संशोधिता ।

तथा

शंकरानन्दकृता केनोपनिषदीपिका नारायणविरचिता केनोपनिषदीपिका च ।

इदं पुस्तकद्वितयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः

संशोधितम् ।

एतत्पुस्तकं

बी. ए. इत्युपपदधारिणा

विनायक गणेश आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् ' महादेव चिमणाजी आपटे ' इत्यभिधेय-

महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसासरेर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

षष्ठीयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५६ ।

स्तिताब्दाः १९१४ ।

( अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः ) ।

मूल्यमेको रूपकः ( ६० १ ) ।



## केनोपनिषद् आदर्शपुस्तकानि शुद्धीकरणार्थं येषां मिलितानि तेषां नामानि पुस्तकानां संज्ञाश्च प्रदर्शयन्ते ।

- ( क. ) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकपदभाष्योपेता ‘ बिम्बिलप्रोथिका इ-  
ण्डिका’ इति ग्रन्थावल्यां मुद्रिता पुण्यपत्तननिवासिनां  
कैलासवासिनां वे० शा० सं० देवोपाह्ववालशास्त्रिणाम् ।
- ( ख. ) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकपदभाष्योपेता काश्यां शिलामुद्रिता  
रा० रा० महादेव चिमणाजी आपटे इत्येतेषाम् ।
- ( ग. ) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकपदभाष्योपेता, इन्दूरपुरनिवासिनां  
किवे इत्युपाह्वानां श्रीयुतानां रा० रा० भाऊसाहेब  
बालासाहेब इत्येतेषाम् ।
- ( घ. ) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकपदभाष्योपेता बटोदरनिवासिनां श्री-  
युतानां पटवर्धनोपाह्वानां रा० रा० कृष्णराव भीमाशं-  
कर इत्येतेषाम् ।
- ( ङ. ) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकपदभाष्योपेता वे० शा० सं० रा०  
रा० दिमकरशास्त्री जोशी नागावकर इत्येतेषाम् ।  
लेखनकालः सं० १८६२
- ( च. ) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकपदभाष्योपेता बडलीग्रामनिवासिनां  
श्रीयुतानां वे० शा० सं० रा० रा० चिदम्बरदीक्षित-  
कुलोत्पन्नानां मार्तण्डदीक्षितानाम् । लेखनकालः  
शके १७६७
- ( छ. ) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्पुण्यपत्तननिवासिनां श्रीयुतानां रा० रा०  
भाऊसाहेब नगरकर इत्येतेषाम् ।
- ( ज. ) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्पुण्यपत्तननिवासिनां श्रीमतां पुरंदरे इत्यु-  
पाह्वानां मल्हारराव इत्येतेषाम् ।
- ( झ. ) इतिसंज्ञितम्—केनोपनिषत्पदभाष्यं सटीकं करवीरपुरनिवासिनां वे०  
शा० सं० द्रविडोपाह्वानां नानाशास्त्रिणाम् ।
- ( ञ. ) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकपदभाष्योपेता करवीरपुरनिवासिनां  
श्रीमतां वे० शा० सं० गुरुमहाराजानाम् । लेखन-  
कालः सं० १८७८

- ( ट. ) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकवाक्यभाष्योपेता अष्टेग्रामनिवासिनां कि-  
मये इत्युपाह्वानां रा० रा० गोविन्दस्मरणाम् ।
- ( ठ. ) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकवाक्यभाष्योपेता नागपुरनिवासिनां श्री-  
युत्तानां रा० रा० अप्पासाहेब बुटी इत्येतेषाम् ।
- 
- ( क. ) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकवाक्यभाष्योपेता बडलीग्रामनिवा-  
सिनां श्रीयुत्तानां बे० झा० सं० रा० रा० चिदम्बर-  
दीक्षितकुलोत्पन्नानां मार्तण्डदीक्षितानाम् । लेखनकालः  
शके १७६७
- ( ख. ) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकवाक्यभाष्योपेता, इन्दूरपुरनिवासिनां  
किबे इत्युपाह्वानां श्रीयुत्तानां भाऊसाहेब बाळासाहेब  
इत्येतेषाम् ।
- ( ग. ) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकवाक्यभाष्योपेता बे० झा० सं० रा०  
रा० दिनकरशास्त्री जोशी नागावकर इत्येतेषाम् ।  
लेखनकालः सं० १८६६
- ( घ. ) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकवाक्यभाष्योपेता बटोदरनिवासिनां  
श्रीयुत्तानां पटवर्धनोपाह्वानां रा० रा० कृष्णराव भीमा-  
शंकर इत्येतेषाम् ।
- ( ङ. ) इतिसंज्ञितम्—केनोपनिषद्वाक्यभाष्यं बिचूरपुरनिवासिनां श्रीयुत्तानां  
रा० रा० रावसाहेब अण्णासाहेब इत्येतेषाम् । लेख-  
नकालः शके १६३२
- ( च. ) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकवाक्यभाष्योपेता मुम्बापुरनिवासिनां  
बे० झा० सं० रा० रा० जयकृष्णमहाराजानाम् ।
- ( छ. ) इतिसंज्ञितम्—केनोपनिषद्वाक्यभाष्यं सटीकं करवीरपुरनिवासिनां  
बे० झा० सं० रा० रा० द्रविडोपाह्वानां नानाशास्त्रि-  
णाम् ।
- ( ज. ) इतिसंज्ञितम्—केनोपनिषद्वाक्यभाष्यं करवीरपुरनिवासिनां श्रीमतां  
बे० झा० सं० गुरुमहाराजानाम् । लेखनकालः  
शके १६९५
- ( झ. ) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकवाक्यभाष्योपेता करवीरपुरनिवा-  
सिनां श्रीमतां बे० झा० सं० गुरुमहाराजानाम् ।

( अ. ) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषत्सटीकवाक्यभाष्योपेता नागपुरनिवासिनां भीयुतानां रा० रा० अप्पासाहेब शुटी इत्येतेषाम् ।

क.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषद्दीपिका मुम्बापुरनिवासिनां वे० आ० सं० रा० रा० जयकुण्णमहाराजानाम् ।

ख.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषद्दीपिका षटोदरनिवासिनां भीयुतानां पटवर्धनोपाह्वानां रा० रा० कुण्णराव भीमार्चक इत्येतेषाम् ।

ग. ) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषद्दीपिका मूळयुक्ता ×

क. ) इतिसंज्ञिता—केनोपनिषद्दीपिका नारायणविरचिता, पुण्यपत्तन-निवासिनां भीयुतानां रा० रा० भाऊसाहेब नगरकर इत्येतेषाम् ।

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

# अथास्याः केनोपनिषदो मन्त्रप्रतीकानां वर्णनिक्रमणिका ।

—:○:—

| मन्त्रप्रतीकानि                 |      |      |      | ख० | म० | पृ० |
|---------------------------------|------|------|------|----|----|-----|
|                                 | अ.   |      |      |    |    |     |
| अथ वायुमब्रुवन्वापो ....        | ...  | .... | .... | ३  | ७  | २४  |
| अथाध्वास्मं यदेतत् ....         | ...  | ...  | ...  | ४  | ५  | २७  |
| अथेन्द्रमब्रुवन्मथवन् ....      | .... | .... | .... | ३  | ११ | २५  |
|                                 | इ.   |      |      |    |    |     |
| इह चेदवेदीदय ....               | .... | .... | .... | २  | ५  | २१  |
|                                 | उ.   |      |      |    |    |     |
| उपनिषदं धो ब्रूहि ....          | ...  | .... | .... | ४  | ७  | २८  |
|                                 | क.   |      |      |    |    |     |
| केनेषितं पतति प्रेषितं मनः .... | .... | ...  | .... | १  | १  | ४   |
|                                 | ख.   |      |      |    |    |     |
| सदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत् ....       | .... | .... | .... | ३  | ४  | २४  |
| "    " ....                     | .... | ...  | ...  | "  | ८  | "   |
| तद् तद्वर्नं नाम ....           | ...  | ...  | .... | ४  | १  | २८  |
| तद्वैषां विजज्ञौ ....           | .... | ...  | .... | ३  | २  | २३  |
| तस्माद्वा इन्द्रोऽतितराम् ....  | .... | .... | .... | ४  | ३  | ३६  |
| तस्माद्वा एते देवाः ....        | .... | ...  | ...  | ४  | २  | २१  |
| तस्मिन्स्त्वधि किं वीर्यम् .... | ...  | .... | ...  | ३  | ५  | २४  |
| "    " ....                     | .... | .... | .... | "  | ९  | २५  |
| तस्मै तृणं निदधौ ....           | .... | .... | .... | ३  | १  | २४  |
| "    " ....                     | .... | ...  | ...  | "  | १० | २५  |
| तस्यै तपो दमः कर्मेति ....      | .... | .... | .... | ४  | ८  | ३०  |
| तस्यैव आदेशो यदेतत् ....        | .... | .... | ...  | ४  | ४  | २७  |
| तेऽधिमब्रुवन्नातवेदः ....       | .... | .... | .... | ३  | ३  | २३  |
|                                 | न.   |      |      |    |    |     |
| न तत्र चक्षुर्गच्छति ....       | ...  | .... | ...  | १  | ३  | ८   |
| नार्हं मम्ये सुवेदेति ....      | .... | .... | .... | २  | ३  | १६  |

मन्त्रप्रतीकानि

ख० म० पृ०

|                       | प.   |      |      |      |   |       |
|-----------------------|------|------|------|------|---|-------|
| प्रतिबोधविदितम्       | .... | .... | .... | .... | २ | ४ १७  |
|                       |      | ब.   |      |      |   |       |
| ब्रह्म ह देवेभ्यः     | .... | .... | ...  | .... | ३ | १ २२  |
|                       |      | च.   |      |      |   |       |
| यश्चक्षुषा न पश्यति   | ...  | ...  | .... | ...  | १ | ६ १२  |
| यच्छ्रोत्रेण न शृणोति | ...  | ...  | .... | .... | १ | ७ १३  |
| यत्पाणेन प्राणिति     | ...  | .... | .... | ...  | १ | ८ १३  |
| यदि मन्यसे सुवेदेति   | ...  | ...  | .... | ...  | २ | २ १३  |
| यद्वाचाऽनभ्युदितम्    | .... | .... | ...  | ...  | १ | ४ ११  |
| यन्मनसा न मनुते       | .... | ...  | .... | ...  | १ | ५ १२  |
| यस्यामतं तस्य मतम्    | .... | ...  | .... | .... | २ | ३ १६  |
| यो वा एतामेवम्        | .... | .... | ...  | .... | ४ | ९ ३१  |
|                       |      | श.   |      |      |   |       |
| ओत्रस्य ओत्रम्        | ...  | ...  | .... | .... | १ | २ ६   |
|                       |      | स.   |      |      |   |       |
| स तस्मिन्नेवाऽऽकाशे   | .... | .... | ...  | ...  | ३ | १२ १५ |
| सा ब्रह्मेति होवाच    | .... | .... | .... | ...  | ४ | १ २६  |

समाप्तिमगमदियं वर्णानुक्रमणिका ।



ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता

## केनोपनिषत् ।

—:०:—

अथ श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितं भाष्यम् ।

केनेषितमित्याद्योपनिषत्परब्रह्मविषया वक्तव्येति नवमस्याध्यायस्याऽऽ-  
रम्भः । प्रागेतस्मात्कर्माण्यशेषतः परिसमापितानि समस्तकर्माश्रयभूतस्य  
च प्राणस्योपासनान्युक्तानि कर्माङ्गसामविषयाणि च । अनन्तरं च  
गायत्रसामविषयं दर्शनं वंशान्तमुक्तं कार्यं सर्वमेतद्यथोक्तं कर्म च ज्ञानं  
च सम्यगनुष्ठितं निष्कामस्य मुमुक्षोः सत्त्वशुद्धयर्थं भवति । सकामस्य  
तु ज्ञानरहितस्य केवलानि श्रौतानि स्मृतानि च कर्माणि दक्षिणमार्ग-

अथाऽऽनन्दगिरिकृता टीका ।

यच्छ्रोत्रादेराधिष्ठानं चक्षुर्वागाद्यगोचरम् ।

स्वतोऽध्यक्षं परं ब्रह्म नित्यमुक्तं भवामि तत् ॥

केनेषितमित्यादिकां तलवकार-केनेषितं व्याचिख्यासुर्भगवान्भाष्यकारोऽहंप्रत्यय-  
गोचरस्याऽऽत्मनः संसारित्वादसंसारिब्रह्मभावस्योपनिषत्प्रतिपाद्यस्यासंभवाज्जिर्विषयत्वा-  
दव्याख्येयत्वमित्याशङ्क्याहंकारसाक्षिणः संसारित्वग्राहकप्रमाणाविषयत्वाद्ब्रह्मत्वप-  
्रतिपादने विरोधासंभवात्सविषयत्वाद्व्याख्येयत्वं प्रतिजानीते—केनेषितमित्याद्येति ।  
कस्तर्हि नवमस्याध्यायस्याष्टाध्यायसह नियतपूर्वोत्तरमावानुपपत्तिलभ्यः संवत्स-  
र इत्याशङ्क्य हेतुहेतुमद्भावलक्षणसंबन्धं दर्शयितुं वृत्तमनुवदति—प्रागेतस्मादित्यादिना ।  
कर्माङ्गसाम पाञ्चभक्तिकं साष्टभक्तिकं च तद्विषयाण्युपासनानि पृथिव्यादिदृष्ट्यो-  
क्तानि । प्राणदृष्ट्या गायत्रसामोपासनं च । शिष्याचार्यसंतानाविच्छेदो वंशस्तदव-  
सानेन ग्रन्थेन कार्यरूपमेव वस्तुक्तं चेत्तर्हि प्राणाद्युपासनसहितस्य कर्मणः संसारफल-  
त्वाद्ब्रह्मज्ञानानुपयोगात्कथं हेतुहेतुमद्भावः संबन्धोऽभिधित्सित इत्याशङ्क्य नित्यक-  
र्मणां तावज्ज्ञानोपयोगित्वं कथयति—सर्वमेतादिति । काम्यानां प्रतिषिद्धानां च  
फलं तद्दोषदर्शनेन वैराग्यार्थं कथयति—सकामस्य त्विति । एतयोः पथोर्ज्ञान-

प्रतिपत्तये पुनरावृत्तये च भवन्ति । स्वाभाविकया त्वशास्त्रीयया प्रवृत्त्या पञ्चादिस्थावरान्ताऽधोगतिः स्यात् । “ अथैतयोः पयोर्न कतरेण चन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्णानि भूतानि भवन्ति । जायस्व अत्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानम् ” इति श्रुतेः । “ प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुः ” इति मन्त्रवर्णाद्विशुद्धसत्त्वस्य तु निष्कामस्यैव बाह्यादनित्यात्साध्यसाधनसंबन्धादिह कृतात्पूर्वकृताद्वा संस्कारविशेषोद्भवाद्विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया जिज्ञासा प्रवर्तते । तदेतद्वस्तु प्रश्नप्रतिवचनलक्षणया श्रुत्या प्रदर्श्यते केनेषितमित्याद्यया । काठके चोक्तम्—“ पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्मुपशयति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ” इत्यादि । “ परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात्रास्त्यकृतः कृतेन ” “ तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ” इत्याद्यार्थवर्षणे च । एवं विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषयं विज्ञानं श्रोतुं मनुं विज्ञातुं च सामर्थ्यमुपपद्यते नान्यथा । एतस्माच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानात्संसारबीजमज्ञानं कामकर्मप्रवृत्तिकारणमप्येषतो निवर्तते । “ तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ” इति मन्त्रवर्णात् । “ तरति शोकमात्मवित् ” इति,

कर्मणोर्मध्ये केनापि मार्गेण ये न प्रवृत्तास्ते प्रातिविद्धानुष्ठायिन इत्यर्थः । जायस्व अत्रियस्वेति । पुनः पुनर्जायन्ते अत्रियन्ते चेत्यर्थः । तिस्रः प्रजा जरायुजाण्डजोऽज्जलक्षणाः पितृयाणदेवयानलक्षणमार्गद्वयगमनमतीत्य कष्टमेव गतिमीयुः प्राप्ता इत्यर्थः । एवं कर्मफलमुक्त्वा ततो विरक्तस्य विशुद्धसत्त्वस्य ब्रह्मज्ञानेऽधिकार इति दर्शयन्हेतुहेतुमद्भावमाह—विशुद्धसत्त्वस्य त्विति । साध्यसाधनसंबन्धाद्विरक्तस्येति संबन्धः । तत्र निमित्तस्यादृष्टस्यानियतत्वमाह—इह कृतादिति । कर्मफलाद्विरक्तस्य ब्रह्मजिज्ञासा भवतीत्यत्रान्यसंवादमाह—काठके चेति । आर्तचक्षुरिति । साध्यसाधनमावादुपरतकरणग्रामश्चक्षुर्महणस्योपलक्षणार्थत्वात् । अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वं चाऽऽह—एवं हीति । नान्यथेति । अविरक्तस्य बहिर्विषयातिप्रचेतस आत्मजिज्ञासेवानुपपन्ना कथंचिज्ज्ञाताऽपि न फलावसाना स्याच्छूद्रयागादिवदित्यर्थः । यद्यप्येवमुपनिषदः कर्मकाण्डसंबन्धोऽस्ति तथाऽप्युपनिषज्जन्यज्ञानस्य निष्प्रयोजनत्वाच्चोपनिषदो व्याख्यारम्भः संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—एतस्माच्चेति । समुच्चयवादिनोऽ-

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंज्ञायाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे ॥

इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । कर्मसहितादपि ज्ञानादेतत्सिध्यतीति चेन्न । वाज-  
सनेयके तस्यान्यकारणत्ववचनात् । “ जाया मे स्यात् ” इति प्रस्तुत्य  
“ पुत्रेणायं लोको जययो नान्येन कर्मणा । कर्मणा पितृलोको विद्यया  
देवलोकाः ” इत्यात्मनोऽन्यस्य लोकत्रयस्य कारणत्वमुक्तं वाजसनेयके ।  
तत्रैव च पारिव्राज्यविधाने हेतुरुक्तः—“ किं प्रजया करिष्यामो येषां  
नोऽयमात्माऽयं लोकः ” इति । तत्रायं हेत्वर्थः—प्रजाकर्मतत्संयुक्तावि-  
द्याभिर्मनुष्यापितृदेवलोकत्रयसाधनैरनात्मलोकप्रतिपात्तिकारणैः किं करिष्यामो  
न चास्माकं लोकत्रयमनित्यं साधनसाध्यमिष्टं येषामस्माकं स्वाभाविकोऽ-  
जोऽजरोऽमृतोऽभयो न वर्धते कर्मणा नो कनीयामित्यश्च लोक  
इष्टः । स च नित्यत्वान्नाविद्यानिवृत्तिव्यतिरेकेणान्यसाधननिष्पाद्यस्वत्स्मा-  
त्प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानपूर्वकः सर्वेषणासंन्यास एव कर्तव्य इति । कर्मसहभा-  
वित्वविरोधाच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानस्य । न ह्युपात्तकारकफलभेदविज्ञानेन  
कर्मणा प्रत्यस्तामितसर्वभेददर्शनस्य प्रत्यगात्मब्रह्मविषयस्य सहभावित्वमुपप-

मिप्रायं शङ्कते—कर्मसहितादपीति । एकाध्ययनविधिपरिगृहीतत्वात्कर्मज्ञानकाण्ड-  
योरेकं फलं वाच्यं ततः कर्मसमुच्चिताज्ज्ञानात्सनिदानसंसारनिवृत्तिलक्षणं फलं सिध्य-  
तीति न कर्मसु विरक्तस्योपनिषदारम्भ इत्यर्थः । अध्ययनविधिपरिग्रहमात्रेण कर्मका-  
ण्डस्य न मोक्षफलत्वं कल्पयितुं शक्यं फलान्तरावगमविरोधादित्याह—न । वाजसने-  
यक इति । किंच यदि श्रुतेः कर्मसमुच्चितज्ञानं विधित्सितं स्यात्तदा पारिव्राज्यं नोप-  
दिश्येत श्रुत्या हेत्वभिधानेन ततो न समुच्चयः श्रुत्यर्थ इत्याह—तत्रैव चेति । प्रजाश-  
ब्दस्योपलक्षणार्थत्वमादाय हेत्वर्थमाह—तत्रायमिति । किं करिष्यामो न किमप्यात्म-  
कामत्वादेवेति शेषः । तत्फलं भुक्त्वा क्रमेण मोक्षसंभवात्किमिति प्रजादिष्वनादर इत्या-  
शङ्क्याऽऽह—न चेति । इष्टोऽप्ययमात्मलोकः कर्मणा विना न लभ्यते फलत्वान्मोक्ष-  
स्यान्यथास्वभावमुक्तत्वे न न्ययः । तत्र विशेषापातादित्याशङ्क्याऽऽह—स चेति । कर्म-  
मोक्षे कार्यस्योत्पाद्यादेरसंभवात्सम्यग्ज्ञानादविद्यानिवृत्त्या फलप्रसिद्ध्युपपत्तेर्न कर्मकार्यो  
मोक्ष इत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्यानुभवावसानतासिद्धये परोक्षनिश्चयपूर्वकः संन्यासः कर्तव्यः ।  
सिद्धे चानुभवावसाने ब्रह्मात्मज्ञाने स्वभावप्राप्तः संन्यास इति द्रष्टव्यम् । इतश्च न कर्म-  
ब्रह्मात्मतानिश्चयसमुच्चयः शास्त्रार्थ इत्याह—कर्मसहभावित्वेति । ननु कर्मवद्ब्रह्मज्ञा-  
नस्य विधितोऽनुष्ठेयत्वाद्विधेश्च विनियोज्यादिभेदोपेतितत्वात्कथं सर्वभेददर्शनप्रत्यस्तमय

सामवेदीयतल्लवकारोपनिषत् ।

सह नावतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवा-  
वहे । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहे ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो  
बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं  
माऽहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनि-  
राकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य  
उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ केनेषितं पतति

यते । वस्तुप्राधान्ये सत्यपुरुषतन्त्रत्वाद्ब्रह्मविज्ञानस्य । तस्माद्दृष्टादृष्टेभ्यो  
बाह्यसाधनसाध्येभ्यो विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया ब्रह्मजिज्ञासेयं केनेषित-  
मित्यादिश्रुत्या प्रदर्श्यते । शिष्याचार्यप्रश्नप्रतिवचनरूपेण कथनं तु सूक्ष्मव-  
स्तुषिषयत्वात्मुखप्रतिपत्तिकारणं भवति । केवलतर्कगम्यत्वं च दर्शितं  
भवति । “ नैषा तर्केण मतिरापनेया ” इति श्रुतेश्च । “ आचा-  
र्यवान्पुरुषो वेद ” “ आचार्याद्वैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत् ”  
इति । “ तद्विद्धि प्रणिपातेन ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिनियमाच्च । कश्चिद्गुरुं  
ब्रह्मनिष्ठं विधिवदुपेत्य प्रत्यगात्मविषयादन्यत्र शरणमपश्यन्नभयं नित्यं शिव-  
मवलम्बिच्छन्प्रच्छेति कल्प्यते । केनेषितमित्यादि । केनेषितमिति केन  
कर्त्रेषितमिष्टमभिप्रेतं सन्मनः पतति गच्छति स्वविषयं प्रतीति संवध्यते ।

उच्यते ब्रह्मज्ञाने सतीत्याशङ्क्याऽऽह—वस्तुप्राधान्ये सतीति । विविजन्यप्रयत्न-  
मान्यो हि विधिविषय उच्यते ज्ञानं न तथेति तद्विधेरसिद्धिरित्यर्थः । यस्मात्प्रत्यगात्म-  
नो ब्रह्मतानिश्चयस्य परोक्षस्यापरोक्षस्य वा कर्मणा समुच्चयो न प्रामाणिकस्तस्मादित्युप-  
संहरति—तस्मादिति । प्रश्नप्रतिवचनरूपेण प्रतिपादनस्य तात्पर्यमाह—शिष्याचार्येति ।  
आपनेया प्रापणीया हन्तव्या वा न भवतीत्यर्थः । साधिष्ठं शोभनतमं फलं प्रापयती-  
त्यर्थः । इष आभीक्ष्ये गतौ चेति धात्वन्तरसंभवे कथमिच्छार्थस्यैव व्याख्यानमित्या-

## प्रेषितं मनः ।

इषेराभीक्ष्ण्यार्थस्य गत्यर्थस्य चेहासंभवाद्विच्छार्थस्यैवैतद्रूपमिति मन्त्रये । इषितमितीदृशयोगस्तु च्छान्दसस्तस्यैव प्रपूर्वस्य नियोगार्थे प्रेषितमित्येवम् । अत्र प्रेषितमित्येवोक्ते प्रेषयितृप्रेषणविशेषविषयाकाङ्क्षा स्यात् । केन प्रेषयितृविशेषेण । कीदृशं वा प्रेषणमिति । इषितमिति तु विशेषणे सति तदुभयं निवर्तते । कस्येच्छामात्रेण प्रेषितमित्यर्थविशेषनिर्धारणायद्येवोऽर्थोऽभिप्रेतः स्यात्केनेषितमित्येतावतैव सिद्धत्वात्प्रेषितमिति न वक्तव्यम् । अपि च शब्दाधिक्यादर्थ्याधिक्यं युक्तमितीच्छया कर्मणा वाचा वा केन प्रेषितमित्यर्थविशेषोऽवगन्तुं युक्तः । न प्रश्नसामर्थ्याद्देहादिसंघातादनित्यात्कर्माकार्याद्विरक्तोऽतोऽन्यत्कूटस्थं नित्यं वस्तु बुभुत्समानः पृच्छतीति साध्यादुपपद्यते । इतरथेच्छावाकर्मभिर्देहादिसंघातस्य प्रेरयितृत्वं प्रसिद्धमिति प्रश्नोऽनर्थक एव स्यात् । एवमपि प्रेषितशब्दस्यार्थो न प्रदर्शित एव न संशयवतोऽयं प्रश्न इति प्रेषितशब्दस्यार्थविशेष उपपद्यते । किं यथाप्रसिद्धमेव कार्यकारणसंघातस्य प्रेषयितृत्वं किंवा संघातव्यतिरिक्तस्य स्वतन्त्रस्येच्छामात्रेणैव मनआदिप्रेषयितृत्वमित्यस्यायस्य प्रदर्शनार्थं केनेषितं पतति

शङ्क्याऽऽह—इषेरिति । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यं तद्विषयताया गतिविषयताया वा मनसोऽनभिप्रेतत्वान्मनःप्रवर्तकविशेषस्यैव बुभुत्सितत्वादित्यर्थः । = इदृशयोगे सति गुणेन भवितव्यम् । तदैषितमिति स्यात्तदभावाच्छान्दसत्वाभिधानं न तु घातोरनिदृत्वादनुबन्धस्य विकल्पविधानादन्वेषितमन्विष्टं वेति वैकल्पिकप्रयोगादर्शनादिति । इषितं प्रेषितमिति पदद्वयस्यार्थवत्त्वमाह—तत्र प्रेषितमित्यादिना । इच्छामात्रेणैव । पक्षस्तन्मन्त्रेण संनिधिमात्रेणेति व्याख्यातं नेदं व्याख्यानमपि शोभते । अपर्यायशब्दभेदस्यार्थभेदव्यभिचारादित्याह—अपि चेति । त्वदुक्तोऽयमर्थविशेषो न घटे संघातस्यैवेच्छादिभिः प्रवर्तकत्वसिद्धेः प्रश्नानुपपत्तिप्रसङ्गादित्याह—न प्रश्नोत्त । मनसः स्वातन्त्र्य-

= सेदत्कस्येषिविषये कित्वनिषेधाभावात्कृत्ति चेति निषेधप्रसक्त्या गुणेन भवितव्यमिति चिन्त्यम् । घातोरनिदृत्वाभावेऽपि यथाकथंचिदनुबन्धशब्देनेदो ग्रहणेऽपि तीव्रसहेति विकल्पे सत्यपि यस्य विभाषेति कस्येणनिषेधाद्वैकाल्पिकप्रयोगादिति पुस्तकान्तररीयपाठोऽपि चिन्त्यः । प्रयोगादर्शनादिति पाठोऽपि यस्य विभाषेति निषेधप्रसक्त्या मपेक्ष्यमेव । ण्यन्तेषिणा गुणसमर्थनं तु गुणस्येणनित्तत्वाभावेनेति सतीत्यस्तरानुगुणम् । प्रेषितशब्दे प्रेरणास्वीकारादिषितशब्दे ण्यर्थानुपयोगेन भाष्यानभिप्रेतं च । अनुबन्धस्येत्याद्युत्तरग्रन्थासंबद्धं चेति ज्ञेयम् ।

केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः । केनेषितां वाचमिमां  
वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥१॥ श्रोत्रस्य श्रोत्रं

प्रेषितं मन इति विशेषणद्वयमुपपद्यते । ननु स्वतन्त्रं मनः स्वविषये स्वयं  
वततीति मसिद्धम् । तत्र कथं प्रश्न उपपद्यत इति । उच्यते । यदि स्वतन्त्रं  
मनः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयं स्यात्तर्हि सर्वस्यानिष्टचिन्तनं न स्यादनर्थं च  
ज्ञानसंकरूपयति । अत्युग्रदुःखे च कार्ये वार्यमाणमपि प्रवर्तत एव मनस्त-  
स्माद्युक्त एव केनेषितमित्यादिप्रश्नः । केन प्राणो युक्तो नियुक्तः प्रेरितः  
स्वप्नैति गच्छति स्वव्यापारं प्रति । प्रथम इति प्राणविशेषणं स्यात्तत्पूर्वक-  
स्यात्सर्वेन्द्रियवृत्तीनाम् । केनेषितां वाचमिमां शब्दलक्षणां वदन्ति लौकिकाः ।  
तथा चक्षुः श्रोत्रं च स्वे स्वे विषये क उ देवो द्योतनवान्युनक्ति नियुक्ते  
प्रेरयति ॥ १ ॥

एवं पृष्टवत्ते योग्यायाऽऽह गुरुः शृणु त्वं यत्पृच्छसि । मनआदिकरण-  
जातस्य को देवः स्वविषयं प्रति प्रेरयिता कथं वा प्रेरयतीति । श्रोत्रस्य  
श्रोत्रं शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं शब्दस्य श्रवणं प्रति करणं शब्दाभिव्यञ्जकं  
श्रोत्रमिन्द्रियं तस्य श्रोत्रं स यस्त्वया पृष्टश्चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्तीति ।  
असावेवंविशिष्टः श्रोत्रादीनि नियुक्त इति वक्तव्ये नन्वेतदननुरूपं प्रति-  
वचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति । नैष दोषः । तस्यान्यथाविशेषानवगमात् ।  
यदि हि श्रोत्रादिव्यापारव्यतिरिक्तेन स्वव्यापारेण विशिष्टः श्रोत्रादिनियो-  
क्ताऽवगम्येत दात्रादिप्रयोक्तृवत्तदेदमनुरूपं प्रतिवचनं स्यात् । न त्विह  
श्रोत्रादीनां प्रयोक्ता स्वव्यापारविशिष्टो लवित्रादिवदधिगम्यते । श्रोत्रादी-  
नामेव तु संहतानां व्यापारेणाऽऽलोचनसंकरुपाध्यवसायलक्षणेन फलाव-  
सानलिङ्गेनावगम्यते । अस्ति हि श्रोत्रादिभिरसंहतो यत्प्रयोजनप्रयुक्तः

स्वव्यतिरिक्तप्रवर्तकसंभावनामावात्प्रश्नो न घटत इत्याक्षिप्य समाधत्ते—ननु  
स्वतन्त्रमित्यादिना । अत्युग्रदुःखे चेति । अद्यतनीनदुःखे द्यूतादिकार्ये ॥ १ ॥

प्रतिवचनस्य प्रश्नाननुरूपत्वमाशङ्क्य समाधत्ते—असावेवंविशिष्ट इत्यादिना ।  
श्रोत्रादयः स्वविलक्षणशेषाः संहतत्वाद्गृहादिवदित्यनुमानेन श्रोत्रादिशेषी तावदवग-  
म्यते यदि सोऽपि संहतः स्यात्तर्हि गृहादिवदचेतनः स्यात् । ततस्तस्याप्यन्यः शेषी  
करुण्यस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गपरिहारायासंहतश्चेतनो गम्यते । अतः सर्वसा-  
क्षिणं लक्षयितुं युक्तमेव प्रतिवचनमित्यर्थः । फलावसानं फलनिष्पात्तिलिङ्गम् । यस्मि-  
न्नवगत्वा हि करणस्य व्यापारो लिङ्ग्यते नित्यावगतिव्यञ्जकत्वाद्वा फलावसानलिङ्गं

## मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राण-

ओत्रादिकलापो गृहादिवादिति संहतानां परार्थत्वादवगम्यते ओत्रादीनां प्रयोक्ता । तस्मादनुरूपमेवेदं प्रतिवचनं ओत्रस्य ओत्रमित्यादि कः पुनरत्र पदार्थः ओत्रस्य ओत्रमित्यादेः । नह्यत्र ओत्रस्य ओत्रान्तरेणार्थः । यथा प्रकाशस्य प्रकाशान्तरेण । नैष दोषोऽयमत्र पदार्थः—ओत्रं तावत्स्वविषयव्यञ्जनसमर्थं दृष्टम् । तच्च स्वविषयव्यञ्जनसामर्थ्यं ओत्रस्य चैतन्ये ह्यात्मज्योतिषि नित्ये संहते सर्वान्तरे सति भवति नासतीत्यतः ओत्रस्य ओत्रमित्याद्युपपद्यते । तथा च श्रुत्यन्तराणि—“आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते” “तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” “येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः” इत्यादीनि ।

‘यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽस्मिन्’ ।

‘क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत’ ॥ इत्यादि गीतासु ।

काठके च—“नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्” इति । ओत्राद्येव सर्वस्याऽऽत्मभूतं चेतनमिति प्रसिद्धं तदिह निवर्त्यते । अस्ति किमपि विद्वद्बुद्धिगम्यं सर्वान्तरतमं कूटस्थमजरममृतममयमजं ओत्रादेरपि ओत्रादि तत्सामर्थ्यनिमित्तमिति प्रतिवचनं शब्दार्थश्लोपपन्न एव । तथा मनसोऽन्तःकरणस्य मनः । न ह्यन्तःकरणमन्तरेण चैतन्यज्योतिषा दीपितं स्वविषयसंकल्पाध्यवसायादिसमर्थं स्यात् । तस्मान्मनसोऽपि मन इति । इह बुद्धिमनसी एकीकृत्य निर्देशो मनस इति । यद्वाचो ह वाचं यच्छब्दो यस्माद्धर्थे ओत्रादिभिः सर्वैः संबध्यते । यस्माच्छ्रोत्रस्य ओत्रम् । यस्मान्मनसो मन इत्येवम् । वाचो ह वाचमिति द्वितीया प्रथमात्वेन विपरिणम्यते । प्राणस्य प्राण इति दर्शनात् । वाचो ह वाचमित्येतदनुरोधेन प्राणस्य प्राणमिति कस्माद्द्वितीयैव न क्रियते । न । बहूनामनुरोधस्य युक्तत्वाद्वाचमित्यस्य वागित्येतावद्वक्तव्यं स उ प्राणस्य प्राण इति शब्दद्वयानुरोधेन । एवं हि बहूनामनुरोधो युक्तः कृतः स्यात् । पृष्ठं च वस्तु प्रथममेव निर्दिष्टं युक्तम् । स यस्त्वया पृष्ठः प्राणस्य प्राणारूपवृत्तिविशेषस्य प्राणस्तत्कृतं हि प्राणस्य प्राणनसामर्थ्यम् । न ह्यात्मनाऽनभिष्टितस्य प्राणनमुपपद्यते । “को ह्येवान्यात्कः प्राणायामदेव आकाश आनन्दो न स्यात्” “ऊर्ध्वं प्राणमुष्-

व्यापारस्तेन तच्छेत्री लक्ष्यत इत्यर्थः । प्रतिवचनस्य संक्षेपतस्तात्पर्यमाह—ओत्राद्येव सर्वस्येति । यस्मादास्ति ओत्रस्य ओत्रं तस्माच्छ्रोत्रादावात्मबुद्धिः संत्यक्तव्येति शेषः । प्राणचेष्टा चेतनाधिष्ठानपूर्विकाऽचेतनप्रवृत्तित्वाद्वयादिप्रवृत्तिष्वित्यभिप्रेत्याऽऽह—न ह्यात्मनाऽनभिष्टितस्येति । ज्ञात्वेति पदाध्याहारे कारणमाह—पृष्ठं पृष्ठ-

श्वक्षुषश्चक्षुः । अतिमुच्य धीराः प्रेत्या-

स्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥ न तत्र

व्यवधानं प्रत्यगस्यति ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । इहापि च वक्ष्यते—“ येन  
मरणः मणीयते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि ” इति । ओत्रादीन्द्रियमस्तावे घ्राण-  
माणस्य ननु युक्तं ग्रहणम् । सत्यमेवं प्राणग्रहणेनैव तु घ्राणमाणस्य ग्रहणं  
कृतम् । एवं मन्यते श्रुतिः सर्वस्यैव करणकलाकस्य यदर्थमयुक्ता प्रवृत्तिस्त-  
द्भवेति प्रकरणार्थो विवक्षितः । तथा चक्षुषश्चक्षुरूपप्रकाशकस्य चक्षुषो यद्रूपग्र-  
हणसामर्थ्यं तदात्मचैतन्याधिष्ठितस्यैवातश्चक्षुषश्चक्षुः । प्रष्टुः पृष्ठस्यार्थस्य ज्ञातु-  
मिष्ट्वाच्छ्रोत्रादेः ओत्रादिलक्षणं यथोक्तं ब्रह्म ज्ञात्वेत्यध्याह्रियते । अमृता  
भवन्तीति फलश्रुतेश्च । ज्ञानादयमृतत्वं प्राप्यते । ज्ञात्वा विमुच्यत इति  
सामर्थ्याच्छ्रोत्रादिकरणकलापमुज्झित्वा । ओत्रादौ ह्यात्मभावं कृत्वा तदु-  
पाधिः संस्तदात्मना जायते म्रियते संसरति च । अतः ओत्रादेः ओत्रादि-  
कक्षणं ब्रह्माऽऽत्मेति विदित्वाऽतिमुच्य ओत्राद्यात्मभावं परित्यज्य ये ओ-  
त्राद्यात्मभावं परित्यजन्ति ते धीरा धीमन्तः । नहि विशिष्टधीमत्त्वमन्तरेण  
ओत्राद्यात्मभावः शक्यः परित्यक्तुम् । प्रेत्य व्यावृत्त्यास्माल्लोकात्पुत्रमित्र-  
कलत्रबन्धुषु ममाहंभावसंव्यवहारलक्षणात्पक्तसर्वेषणा भूत्वेत्यर्थः । अमृता  
अमरणवर्माणो भवन्ति । “ न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृत-  
त्वमानशुः ” “ पराञ्चि खानि व्यतृणत् ” “ आवृत्तवक्षुरमृतत्वमिच्छन् ”  
“ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते ” “ अत्र ब्रह्म समश्नुते ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथ-  
वाऽतिमुच्येत्यनेनैवैषणात्यागस्य सिद्धत्वादस्माल्लोकात्प्रेत्यास्माच्छरीरात्प्रेत्य  
मृत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

यस्माच्छ्रोत्रादेरपि ओत्राद्यात्मत्वं ब्रह्मातो न तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि चक्षु-

स्मार्थस्येति । सामर्थ्यादिति । ओत्राद्यात्मभावत्यागमन्तरेणामृतत्वासंभवाज्ज्ञान-  
बलाच्छ्रोत्राद्यात्मभावं त्यक्त्वाऽमृता भवन्तीति संबन्धः । एतत्स्फुटयति—ओत्रादौ  
हीत्यादिना । मृत्वेति । विदेहमुक्तिर्विवक्षिता प्रारब्धभोगक्षये शरीरान्तरोत्पादे  
कारणत्वावाद्बन्धभाविनी विदुषो मुक्तिरित्यर्थः ॥ २ ॥

सर्पाद्यध्यासाधिष्ठानरज्जुवच्छ्रोत्राद्यध्यासाधिष्ठानचैतन्यं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिना  
लक्षितं तर्हि रज्जुवदधिष्ठानत्वाद्विषयत्वप्रसङ्ग इति शङ्कां निवर्तयति—यस्माच्छ्रोत्रादे-  
रपीत्यादिना । अध्यस्तस्य ह्यधिष्ठानमेव स्वरूपमाद्यन्तमध्येषु तदव्यामिचारात्स्वरूपं

चक्षुर्मच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न  
विज्ञो न विजानीमो यथैतदनुशिष्या-  
दन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।

मच्छति । स्वात्मनि गमनासंभवात् । तथा न वाग्गच्छति । वाचा हि  
शब्द उच्चार्यमाणोऽभिधेयं प्रकाशयति यदा तदाऽभिधेयं प्रति वाग्गच्छती-  
त्युच्यते । तस्य च शब्दस्य तन्निर्वर्तकस्य च करणस्याऽऽत्मा ब्रह्मातो न  
वाग्गच्छति । यथाऽग्निर्दाहकः प्रकाशकश्चापि सन्न ह्यात्मानं प्रकाशयति  
दहति च तद्वत् । नो मनो मनश्चान्यस्य संकल्पयित्रध्यवसायितु  
च सदात्मानं संकल्पयत्यध्यवस्यति च तस्यापि ब्रह्माऽऽत्मेतीन्द्रियमनोभ्यां  
हि वस्तुनो विज्ञानं तदगोचरत्वात् विज्ञस्तद्ब्रह्मेदृशमित्यतो न  
विजानीमो यथा येन प्रकारेणैद्ब्रह्मानुशिष्यादुपादिशेच्छिष्यायेत्यभि-  
प्रायः । यद्धि करणगोचरं तदन्यस्मा उपदेष्टुं शक्यं जातिगुणक्रि-  
याविशेषणैः । न तज्जात्यादिविशेषणवद्ब्रह्म । तस्माद्विषमं शिष्यानुपदेशेन  
प्रत्यापयितुमिति । उपदेशे तदर्थग्रहणे च यत्नातिशयकर्तव्यतां दर्शयति—  
न विज्ञ इत्यादि । अत्यन्तमेवोपदेशप्रकारप्रत्याख्याने प्राप्ते तदपवादोऽयमु-  
च्यते । सत्यमेवं प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैर्न परः प्रत्यापयितुं शक्यः । आग-  
मेन तु शक्यत एव प्रत्यापयितुम् । तदुपदेशार्थमागममाह—अन्यदेव तद्वि-  
दितादथो अविदितादधीति । अन्यदेव पृथगेव तद्यत्प्रकृतं श्रोत्रादीनां श्रोत्रा-  
दीत्युक्तमविषयं च तेषाम् । तद्विदितादन्यदेव हि विदितं नाम तद्विदिक्रिय-  
याऽतिशयेनाऽऽप्तं तद्विदिक्रियाकर्मभूतं क्वचित्किञ्चित्कस्यचिद्विदितं स्यादिति  
सर्वमेव व्याकृतं तद्विदितमेव तत्तस्मादन्यदित्यर्थः । अविदितमज्ञातं तर्हीति  
प्राप्त आह—अथो अविदिताद्विदितविपरीतादव्याकृतादविद्यालक्षणादव्याकृ-  
तबीजात् । अथीत्युपर्यर्थे । लक्षणयाऽन्यदित्यर्थः । यद्धि यस्मादध्युपरि

विषयता च न पदार्थधर्मस्ततोऽपयोजकोऽयं हेतुरित्यर्थः । अविषयत्वात्तर्हि शास्त्रा-  
न्वार्थोपदेश्यत्वमपि न स्यादित्याशङ्क्य नास्त्येव वास्तवमित्याह—इन्द्रियमनोभ्यां हीति ।  
ब्राह्मणोऽयमित्यादि जातितः कृष्णोऽयमित्यादि गुणतः पाचकोऽयमित्यादि क्रियातो  
राजपुरुष इत्यादि संबन्धविशेषणत उपदिश्यते । ब्रह्म तु न जात्यादिमत् । “ केवलो  
निर्गुणश्च ” इत्यादिश्रुतेः । अज्ञेनाऽऽगमस्य भेदेन प्रतिपन्नत्वात्तद्वद्व्याऽऽचार्यस्याप्य-  
विद्यालेशोत्पद्व्या व्यावहारिक उपदेश उपपद्यत आगमतस्तस्यैवाऽऽत्मानं ब्रह्मरूपेण  
लक्षयितुं योग्यतामिति शङ्क्यत्वादित्यामिनेत्याऽऽह—अत्यन्तमेवेति । वाक्यस्य पदार्थान्वया-

इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचक्षिरे ॥ ३ ॥

भवति तत्तस्मादन्यादिति प्रसिद्धं यद्विदितं तदल्पं मर्थं दुःखात्मकं चेति हेयम् । तस्माद्विदितादन्यद्व्यक्तेत्युक्ते त्वहेयत्वमुक्तं स्यात् । तथाऽविदितादधीत्युक्तेऽनुपादेयत्वमुक्तं स्यात् । कार्यार्थं हि कारणमन्यदन्येनोपादीयतेऽतश्च न वेदितुरन्यस्मै प्रयोजनायान्यदुपादेयं भवतीत्येवं विदिताविदिताभ्यामन्यदिति हेयोपादेयप्रतिषेधेन स्वात्मनोऽन्यब्रह्मविषया जिज्ञासा शिष्यस्य निवर्तिता स्यात् । न ह्यन्यस्य स्वात्मनो विदिताविदिताभ्यामन्यत्वं वस्तुनः (तः) संभवतीत्यात्मा ब्रह्मेत्येष वाक्यार्थः । “ अयमात्मा ब्रह्म ” “ य आत्माऽपहतपाप्मा ” “ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म ” “ य आत्मा सर्वान्तरः ” इत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यश्चेत्येवं सर्वात्मनः सर्वविशेषरहितस्य चिन्मात्रज्योतिषो ब्रह्मत्वप्रतिपादकस्य वाक्यार्थस्याऽऽचार्योपदेशपरम्परया प्राप्तत्वमाह—इति शुश्रुमेत्यादि । ब्रह्म चैवमाचार्योपदेशपरम्परयैवाधिगन्तव्यं न तर्कतः प्रवचनमेधावदुश्रुततपोयज्ञादिभ्यश्चेत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं पूर्वेषामाचार्याणां वचनम् । य आचार्या नोऽस्मभ्यं तद्ब्रह्म व्याचक्षिरे व्याख्यातवन्तो विस्पष्टं कथितवन्तस्तेषामित्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधीत्यनेन वाक्येनाऽऽत्मा ब्रह्मेति प्रतिपादिते श्रोतुराशङ्का जाता तत्कथं त्वात्मा ब्रह्म । आत्मा हि नामाधिकृतः कर्मण्युपासने च संसारी कर्मोपासनं वा साधनमनुष्ठाय ब्रह्मादिदेवान्स्वर्गं वा प्राप्तुमिच्छति तत्तस्मादन्य उपास्यो विष्णुरीश्वर इन्द्रश्च माणो वा ब्रह्म भवितुमर्हति न त्वात्मा । लोकप्रत्ययविरोधात् । यथाऽन्ये तार्किका ईश्वरादन्य आत्मेत्याचक्षते तथा कर्मिणः “ अमुं यजामुं यज ” इत्यन्या एव देवता उपासते । तस्माद्युक्तं यद्विदितमुपास्यं तद्ब्रह्म भवेत् । ततोऽन्य उपासक इति । तामेतामाशङ्का शिष्यलिङ्गेनैकलक्ष्यं तद्वा-

ख्याय तात्पर्यं दर्शयितुमुपक्रमते—यद्विदितं तदल्पमित्यादिना । द्वेदितुरन्यत्तद्विदितमविदितं चेति द्वयी गतिः । ततो विदितत्वाविदितत्वनिषेधेन वेदितुः स्वरूपं ब्रह्मेत्यत्र तात्पर्यमागमस्येत्याह—न ह्यन्यस्येति ॥ ३ ॥

उक्तवाक्यार्थं लौकिकतार्किकमीमांसकप्रतिपत्तिविरोधमाशङ्क्य परिहरति विदितादन्यत्वप्रपञ्चनाय—अन्यदेव तद्विदितादित्यादिना । अष्टसु स्थानेष्विति ।

### यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युच्यते ।

क्याद्वाऽऽह भैवं शङ्किष्ठाः । यच्चैतन्यमात्रसत्ताकं वाचा वागिति जिह्वा-  
मूलादिष्वष्टसु स्थानेषु विषक्तमाश्रेयं वर्णानामभिव्यञ्जकं करणं वर्णा-  
श्चार्थसंकेतपरिच्छिन्ना एतावन्त एवं क्रमप्रयुक्ता इत्येवं तदभिव्यङ्ग्य-  
शब्दः पदं वागित्युच्यते । “अकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्पर्शान्तःस्थोष्म-  
भिव्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति” इति श्रुतेः । मितममितं  
स्वरः सत्यानृते एव विकारो यस्यास्तथा वाचा पदत्वेन परिच्छिन्नया  
करणगुणवत्याऽनभ्युदितमप्रकाशितमनभ्युक्तं येन ब्रह्मणा विवक्षितेऽर्थे  
सकरणा वागभ्युच्यते चैतन्यज्योतिषा प्रकाश्यते प्रयुज्यत इत्येतत् ।  
यद्वाचो ह वागित्युक्तं वदन्वाक् । यो वाचमन्तरो यमयतीत्यादि च  
वाजसनेयके । “या वाक्पुरुषेषु सा घोषेषु प्रतिष्ठिता कश्चिन्तां वेद  
ब्राह्मणः” इति प्रश्नमुत्पाद्य प्रतिवचनमुक्तम् “सा वाग्यथा स्वप्ने  
भाषते” इति । सा हि वक्तुर्वक्तिर्नित्या वाक्चैतन्यज्योतिःस्वरूपा ।  
“न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यते” इति श्रुतेः । तदेवाऽऽत्मस्वरूपं  
ब्रह्म निरतिशयं भूमाख्यं बृहत्त्वाद्ब्रह्मेति विद्धि विजानीहि त्वं यैर्वामा-

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥

इत्येतेष्वावाशप्रदेशेष्वश्रितमित्यनेनाऽऽकाशोपादानत्वं सूचितम् । आग्नेयमिति ।

अग्निदेवताकमित्यर्थः । न केवलं करणं वागुच्यते वर्णाश्चोच्यन्त इत्याह-वर्णाश्चेति ।

तदुक्तम्—यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादकाः ।

वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः ॥ इति ।

गौरिति पदं गकारौकारविसर्जनीया एवं क्रमविशेषावच्छिन्ना इति मीमांसकाद्यनु-  
सारेणोक्तं स्फोटवादिनाऽनुसारेणाऽऽह—तदभिव्यङ्ग्य इति । स्फुटयते व्यज्यते  
वर्णैरिति स्फोटः पदादिबुद्धिप्रमाणकः । एकरूपाया बुद्धेरनेकवर्णावलम्बनत्वासंभवा-  
दिति भावः । उक्ते वाक्यार्थे श्रुतिसंमतिमाह—अकार इति । अकारप्रधानोकारो-  
पलक्षिता स्फोटख्या चिच्छक्तिः सर्वा वाक्सैषा स्पर्शान्तःस्थोष्मभिव्यज्यमाना कादयो  
मावसानाः स्पर्शा यत्नवा अन्तःस्थाः शषसहा ऊष्माणस्तैः क्रमविशेषावच्छिन्नैर्व्य-  
ज्यमाना नानारूपा विवर्तते । मितमृगादि पादावसाननियताक्षरत्वात् । अमितं यजु-  
राद्यनियताक्षरपादावसानत्वात् । स्वरः साम । गीतिप्राप्त्यान् । सत्यं यथादृष्टार्थवचनम् ।  
अनृतं तद्विपरीतम् । करणं वागिन्द्रियं गुण उपसर्जनं यस्याः सा करणगुणवती पुरु-

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥

यन्मनसा न मनुते येनाऽऽहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुःश्रुति पश्यति ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥

क्षुपाधिभिः । वाचो ह वाक्चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनः कर्वा भोक्ता विज्ञाता निश्चिन्ता प्रज्ञासिता विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्येवमादयः संव्य-  
वहारा असंव्यवहार्ये निर्विशेषे परे साम्ये ब्रह्मणि प्रवर्तन्वे  
तान्व्युदस्याऽऽत्मानमेव निर्विशेषं ब्रह्म विद्धीत्येवशब्दार्थः । नेदं ब्रह्म यदि-  
दमित्युपाधिभेदविशिष्टमनात्मेश्वराद्युपासते ध्यायन्ति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धी-  
त्युक्तेऽपि नेदं ब्रह्मेत्यनात्मनोऽब्रह्मत्वं पुनरुच्यते । नियमार्थमन्वब्रह्मबुद्धि-  
परिसंख्यानार्थं वा ॥ ४ ॥

यन्मनसा न मनुते । मन इत्यन्तःकरणं बुद्धिमनसोरेकत्वेन गृह्यते । मनु-  
तेऽनेनेति मनः सर्वकरणसाधारणम् । सर्वविषयव्यापकत्वात् । “ कामः  
संकल्पो विचिकित्सा भ्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षाभीरित्येतत्सर्वं मन एव ”  
इति श्रुतेः । कामादिदृष्टिमन्मनस्तेन मनसा यच्चैतन्न्यज्योतिर्मनसोऽवभासकं  
न मनुते न संकल्पयति नापि निश्चिनोति । मनसोऽवभासकत्वेन नियन्तृ-  
त्वात् । सर्वविषयं प्रति प्रत्यगेवेति स्वात्मनि न प्रवर्ततेऽन्तःकरणम् । अन्तः-  
स्थेन हि चैतन्न्यज्योतिषाऽवभासितस्य मनसो मननसामर्थ्यं तेन सत्त्वित्तिकं  
मनो येन ब्रह्मणा मतं विषयीकृतं व्याप्नोति । कथयन्ति ब्रह्मविदः ।  
तस्माच्चदेव मनस आत्मानं प्रत्यक्षेत्यतितारं ब्रह्म विद्धि । नेदमित्यादि  
पूर्वपक्ष ॥ ५ ॥

यच्चक्षुषा न पश्यति न विषयी करोत्यन्तःकरणवृत्तिसंयुक्तेन येन चक्षु-  
ष्यन्तःकरणवृत्तिभेदमिन्द्राश्चक्षुर्वृत्तीः पश्यति लोकश्चैतन्यात्मज्योतिषा विषयी  
करोति व्याप्नोति ॥ ६ ॥

येषु चेतनेषु या वाक्शक्तिः सा घोषेषु वर्णेषु प्रतिष्ठिता तद्वचन्यत्वादित्यर्थः । तदे-  
वेत्येवकारस्य कृत्यमाह—यैर्वागाद्युपाधिभिरिति । नियमार्थमिति । पक्षेऽनात्म-  
न्यधि ब्रह्मबुद्धौ प्राप्तायामात्मैव ब्रह्मेति बुद्धिं नियन्तृमित्यर्थः । अन्यस्मिन्नुपास्ये या  
ब्रह्मबुद्धिस्तत्किञ्चित्तर्यं वा पुनरब्रह्मत्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्वं स्पष्टमिति न व्याख्यातम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।  
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपसते ॥ ७ ॥  
 यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।  
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपसते ॥ ८ ॥

इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

===

यदि मन्यसे सुवेदेति

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति दिग्देवताधिष्ठितेनाऽऽकाशकार्येण मनोवृत्तिसंयु-  
 क्तेन न विषयी करोति लोको येन श्रोत्रमिदं श्रुतं यत्प्रसिद्धं चैतन्मात्म-  
 न्योतिषा विषयीकृतं तदेवेत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

यत्प्राणेन घ्राणेन पार्थिवेन नासिकापुटान्तरवस्थितेनान्तःकरणमाण्ड-  
 स्तिभ्यां सहितेन यन्न प्राणिति गन्धवन्न विषयी करोति येन चैतन्मात्म-  
 न्योतिषाऽवभास्यत्वेन स्वविषयं प्रति प्राणः प्रणीयते । तदेवेत्यादि सर्व  
 समानम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ

केनोपनिषत्पदभाष्ये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

एवं हेयोपादेयविपरीतस्त्वमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यभवेतः शिष्योऽहमेव ब्रह्मेति  
 सुष्ठु वेदाहं मामिति गृह्णीषादित्याशङ्क्याऽऽचार्यः शिष्यबुद्धिविचालनार्थं  
 यदीत्याह । नन्विष्टैव सुवेदाहमिति निश्चिता प्रतिपात्तिः सत्यमिष्टा निश्चिता  
 प्रतिपात्तिर्न हि सुवेदाहमिति । यद्धि वेद्यं वस्तु विषयी भवति तत्सुष्ठु वेदितुं  
 शक्यं दाह्यमिव दग्धुमग्नेर्दग्धुर्न त्वग्नेः स्वरूपमेव । सर्वस्य हि वेदितुः स्वात्मा  
 ब्रह्मेति सर्ववेदान्तानां सुनिश्चितोऽर्थः । इह च तदेव प्रतिपादितं प्रश्नप्रतिष-  
 नोक्त्या श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्यया । यद्वाचाऽनभ्युदितमिति विशेषतोऽवधारि-  
 तम् । ब्रह्मावित्संप्रदायनिश्चयश्चोक्तोऽन्यदेव तद्वेदितादयो अवेदितादधीत्युपम्यं-  
 स्तमुपसंहरिष्यति चाविज्ञातं विजामतां विज्ञातमविजानतामिति । तस्माद्युक्त-  
 मेव शिष्यस्य सुवेदेति बुद्धिं निराकर्तुम् । न हि वेदिता वेदितुर्वेदितं शक्योऽभि-

॥ ७ ॥ ८ ॥

इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

वेदितुः स्वरूपत्वे ब्रह्मणो मा भूद्विषयत्वम् । स्वरूपत्वे मानामावात् । अतिरिक्तस्य  
 विषयत्वे किमनुपपन्नमित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वस्य हीति । यद्विशब्दप्रयोगे किं कारण-

## दहरमेवापि नूनम् । त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं

रिव दग्धुमग्नेः । न चान्यो वेदिता ब्रह्मणोऽस्ति यस्य वेद्यमन्यत्स्याद्ब्रह्म । “नान्य-  
दतोऽस्ति विज्ञातृ” इत्यन्यो विज्ञाता प्रतिषिध्यते तस्मात्सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति  
प्रतिपत्तिर्मिथ्यैव । तस्माद्युक्तमेवाऽऽहाऽऽचार्यो यदीत्यादि । यदि कदाचिन्म-  
न्यसे सुवेदेति सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति । कदाचिद्यथाश्रुतं दुर्विज्ञेयमपि क्षीणदोषः  
सुमेधाः कश्चित्प्रतिपद्यते कश्चिन्नेति साशङ्कमाह यदीत्यादि । दृष्टं च “य  
एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म”  
इत्युक्ते प्राजापत्यः पाण्डितोऽप्यसुराद् विरोचनः स्वभावदोषवशादनुपपद्यमा-  
नमपि विपरीतमर्थं शरीरमात्मेति प्रतिपन्नः । तथेन्द्रो देवराद् सकृदद्विस्त्रिभुक्तं  
प्राप्तिपद्यमानः स्वभावदोषक्षयमपेक्ष्य चतुर्थे पर्याये प्रथमोक्तमेव ब्रह्म प्रति-  
पन्नवान् । लोकेऽप्येकस्माद्गुरोः शृण्वता कश्चिद्यथावत्प्रतिपद्यते कश्चिद्यथा-  
वत्कश्चिद्विपरीतं कश्चिन्न प्रतिपद्यते किमु वक्तव्यमतीन्द्रियमात्मतत्त्वम् । अत्र  
हि विप्रतिपन्नाः सदसद्वादिनस्तार्किकाः सर्वे । तस्मादविदिषं ब्रह्मेति सुनि-  
श्चितोक्तमपि विषमप्रतिपात्तत्वाद्यादि मन्यस इत्यादि साशङ्कं वचनं युक्तमे-  
वाऽऽचार्यस्य । दहरमल्पमेवापि नूनं त्वं वेत्थ जानीषे ब्रह्मणो रूपम् ।  
किमनेकानि ब्रह्मणो रूपाणि महान्त्यर्भकाणि च येनाऽऽह दहरमेव-  
स्यादि । बाढम् । अनेकानि हि नामरूपोपाधिकृतानि ब्रह्मणो रूपाणि  
न स्वतः । स्वतस्तु “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यम-  
गन्धवच्च यत्” इति शब्दादिभिः सह रूपाणि प्रतिषिध्यन्ते ।  
ननु येनैव धर्मेण यद्रूप्यते तदेव तस्य स्वरूपमिति ब्रह्मणोऽपि येन  
विशेषेण निरूपणं तदेव तस्य रूपं स्यादत उच्यते । चैतन्यं पृथि-

मित्यत आह—कदाचिदिति । अक्षिणि शरीरस्य प्रतिच्छाया दृश्यते इति प्रसिद्धव-  
दुपदेशाच्छरीरमात्मेति प्रतिपन्नः । छायाया व्यभिचारित्वं बुद्ध्वेत्यर्थः । सकृदिति ।  
“य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते” इत्येकवारमुक्तम्, “य एष स्वप्ने महीयमानश्चरति”  
इति द्वितीयेनोक्तम्, “तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संपन्नः” इति त्रिरुक्तमप्यात्मान-  
मप्रतिपद्यमान इन्द्रो ब्रह्मचर्येणाधर्मादिदोषक्षयमपेक्ष्य चतुर्थे पर्याये “एष संप्रसा-  
दोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य” इत्यत्र प्रथमपर्यायोक्तमेव ब्रह्म  
प्रतिपन्नवानित्यर्थः । अर्भकाणि चेति । अल्पानि । न स्वतो रूपमस्ति ब्रह्मण  
इत्युक्तं तदाक्षिपति—ननु येनैवेति । केन तर्हि विशेषेण ब्रह्मणो निरूपणमि-  
त्याकाङ्क्षायां चैतन्यरूपेणेत्याह—चैतन्यमिति । भूतानां समस्तानां व्यस्तानां

## यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ नु मीमांस्यमेव ते

व्यादीनामन्यतमस्य सर्वेषां विपरिणतानां वा धर्मो न भवति । तथा ओत्रादीनामन्त करणस्य च धर्मो न भवतीति ब्रह्मणो रूपमिति । ब्रह्म रूप्यते चैतन्येन । तथा चोक्तम्—“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” “विज्ञानघन एव” “सत्यं ज्ञानमनन्तम्” “प्रज्ञानं ब्रह्म” इति च ब्रह्मणो रूपं निर्दिष्टं श्रुतिषु । सत्यमेवं तथाऽपि तदन्तःकरणदेहेन्द्रियोपाधिद्वारेणैव विज्ञानादिशब्दैर्निर्दिश्यते तदनुकारित्वाद्देहादिदृष्टिसंकोचच्छेदादिषु नाशेषु च न स्वतः । स्वतस्त्वविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानतामिति स्थितं भविष्यति । यदस्य ब्रह्मणो रूपमिति पूर्वेण संबन्धः । न केवलमध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपत्वमल्पं वेत्थ यदप्यधिदैवतोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं देवेषु वेत्थ त्वं तदपि नूनं दहरमेव वेत्थेति मन्येऽहम् । यदध्यात्मं यदाधिदैवं तदपि च देवेषूपोपाधिपरिच्छिन्नत्वाद्दहरत्वान्न निवर्तते । यत्तु विध्वस्तसर्वोपाधि-विशेषं शान्तमनन्तमेकपदैतं भूमाख्यं नित्यं ब्रह्म न तत्सुवेद्यमित्याभिप्रायः । यत एवमथ नु तस्मान्मन्वेद्यापि मीमांस्यं विचार्यमेव ते तव ब्रह्म । एवमाचार्योक्तः शिष्य एकान्त उपविष्टः समाहितः सन्यथोक्तमाचार्येणाऽऽगममर्थतो

वा देहाकारपरिणतानां चैतन्यं धर्मो न भवतीति बहिरनुपलम्भात्तद्वर्तत्वे रूपादिवत्तत्त्वावकाशाभावप्रसङ्गाच्च । तथा ओत्रादीनामपि भौतिकत्वाविशेषाच्चैतन्यं धर्मो न भवतीति पारिशेष्यात्स्वतन्त्रचैतन्यं ब्रह्मणो रूपम् । तत्र श्रुतिसंमतिमाह—तथा चोक्तमिति । सत्यमेवं चैतन्यं पारमार्थिकं ब्रह्मरूपं श्रुतितात्पर्यगम्यं तथाऽपि यदुक्तं ब्रह्मणो रूपं कथं नास्तीति तदुपाधिद्वारेणैव ब्रह्मणः शब्देन निरूपणं निर्देशनं न स्वत इत्यभिप्रेत्यान्तःकरणाद्यभिव्यक्तिमुपलभ्य हि यदुपाध्यभिव्यक्तिनिमित्तं चैतन्यं तद्वद्वेति निर्दिश्यते इत्यर्थः । ननुपाधिरुपाहितसंबन्धो भवति चैतन्यस्य त्वसङ्गस्य कथं देहादिरूपाधिरित्याशङ्क्याऽऽह—तदनुकारित्वादित्यादिना । यथा जले कम्पमाने सविता कम्पत इव मिथमाने भिद्यत इवेति मिथ्यातद्धर्मभागित्वात्सवितुर्जलमुपाधिरित्युच्यते न तु संबन्धाद्दूरस्ययोः संयोगाद्ययोगात् । तद्वद्देहादेर्वृद्धिसंकोचच्छेदादिषु बाह्यादिषु नाशेषु चैतन्यस्य मिथ्यादेहधर्मभागित्वाद्देहादिरूपाधित्वमभिधीयत इत्यर्थः । ननु न स्वतश्चेत्यतया निरूप्यते ब्रह्म कथं तर्हि तदनुभव इत्याशङ्क्याऽऽह—स्वतस्त्विह । भविष्यतयैव विषयानुपरक्तचित्फुरणं ब्रह्मानुभव इत्यर्थः । तर्कतश्चेति । वेद्यत्वे षटादिवदनात्मत्वादिप्रसङ्गादित्यादितर्कत आत्मनो वेद्यं ब्रह्म न भवत्येवेति

मन्ये विदितम् ॥ ९ ॥ १ ॥ नाहं मन्ये सुवेदेति  
नो न वेदेति वेद च । यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न  
वेदेति वेद च ॥ १० ॥ २ ॥ यस्यामतं तस्य मतं

विचार्य तर्कतश्च निर्धार्य स्वानुभवं कृत्वाऽऽचार्यसकाशमुपगम्योवाच—मन्येऽ-  
हमवेक्षणीं विदितं ब्रह्मेति ॥ ९ ॥ १ ॥

कथमिति । शृणुत । नाहं मन्ये सुवेदेति नैवाहं मन्ये सुवेदं ब्रह्मेति । नैव  
किं विदितं त्वया ब्रह्मेत्युक्तं आह—नो न वेदेति वेद च । वेद चेति  
चक्षुःशब्दं वेदं च । ननु विपतिषिद्धं नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद  
चेति । यदि न मन्यसे सुवेदेति । कथं मन्यसे वेदं चेति । अथ मन्यसे वेद-  
वेति । कथं न मन्यसे सुवेदेति एकं वस्तु येन ज्ञायते तेनैव तदेव वस्तु न  
सुविज्ञायत इति विपतिषिद्धं संशयविपर्ययो यर्जयित्वा । न च ब्रह्म संश-  
यित्वेन ज्ञेयं विपरीतत्वेन वेति नियन्तुं शक्यम् । संशयविपर्ययो हि सर्वज्ञानार्थ-  
करत्वेन नैव प्रसिद्धौ । एवमाचार्येण विचाल्यमानोऽपि शिष्यो न विचालः ।  
“अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधि” इत्याचार्योक्तगमसंप्रदायवशादु-  
पगम्यनुभवबलाच्च जगर्जं च ब्रह्मविद्यायां दृढनिश्चयतां दर्शयन्नात्मनः ।  
कथमित्युच्यते । यो यः कश्चिन्नोऽस्माकं सब्रह्मचारिणां मध्ये तदुक्तं वचनं  
तत्त्वतो वेदं स तद्ब्रह्म वेदः । किं पुनस्तद्वचनमित्यत आह—नो न वेदेति वेद  
चेति । यदेवान्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधीत्युक्तं वस्त्वनुमानानुभ-  
वाभ्यां संयोज्य निश्चितं वाक्यान्तरेण नो न वेदेति वेदं चेत्यवोचदाचार्य-  
बुद्धिसंवादार्थं मन्दबुद्धिग्रहणव्यपेक्षार्थं च । तथा च गर्जितमुपपन्नं भवति  
यो नस्तद्वेदेति ॥ १० ॥ २ ॥

शिष्याचार्यसंवादात्प्रतिनिवृत्त्य स्वेन रूपेण श्रुतिः समस्तसंवादनिवृत्तमर्थ-  
मेव बोधयति—यस्यामतमित्यादिना । यस्य ब्रह्मविदोऽमतमविज्ञातमवि-  
दितं ब्रह्मेति मतमभिप्रायो निश्चयस्तस्य मतं ज्ञातं सम्प्रब्रह्मेत्यभिप्रायः ।

निर्धार्योज्ञानसंशयकथमावेन स्वानुभवं कृत्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १ ॥

आचार्यवचनादन्यदेव वचनं शिष्य उवाचेति नाऽऽशङ्कनीयमित्याह—यदेवान्यदे-  
वेति । तथा चेत्याचार्यबुद्धिसंवादे सत्यर्थान्तरानभिधाने सतीत्यर्थः ॥ १० ॥ २ ॥

मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञा-  
तमविजानताम् ॥ ११ ॥ ३॥ प्रतिबोधविदितं मत-

यस्य पुनर्मतं ज्ञातं विदितं मया ब्रह्मेति निश्चयो न वेदैष स  
न ब्रह्म विजानाति सः । विद्वद्विदुषोर्यथोक्तौ पक्षावधारयति—अविज्ञात-  
ममतमविदितमेव ब्रह्म विजानतां सम्यग्विदितवतामित्येतत् । विज्ञातं विदि-  
तं ब्रह्माविजानतामसम्यग्दर्शिनामिन्द्रियमनोबुद्धिष्वेवाऽऽत्मदर्शिनमित्यर्थः ।  
न त्वत्यन्तमेवाव्युत्पन्नबुद्धीनाम् । न हि तेषां विज्ञातमस्माभिर्ब्रह्मेति मतिर्भ-  
वति । इन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिष्वात्मदर्शिनां तु ब्रह्मोपाधिविवेकानुपलम्भाद्बु-  
द्ध्युपाधेश्च विज्ञातत्वाद्विदितं ब्रह्मेत्युपपद्यते भ्रान्तिरित्यतोऽसम्यग्दर्श-  
नपूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यते विज्ञातमविजानतामिति । अथवा हेत्वर्थ उत्तरार्धोऽ-  
विज्ञातमित्यादिः ॥ ११ ॥ ३ ॥

अविज्ञातं विजानतामित्यवधृतम् । यदि ब्रह्मात्यन्तमेवाविज्ञातं लौकिकानां  
ब्रह्मविदां चाविशेषः प्राप्तः । अविज्ञातं विजानतामिति च परस्परविरुद्धम् ।  
कथं तु तद्ब्रह्म सम्यग्विदितं भवतीत्येवमर्थमाह—प्रतिबोधविदितं बोधं बोधं  
प्रति विदितम् । बोधशब्देन बौद्धाः प्रत्यया उच्यन्ते । सर्वे प्रत्यया विषयी  
भवन्ति यस्य स आत्मा सर्वबोधान्मतिबुध्यते सर्वप्रत्ययदर्शी चिच्छक्ति-

अथवा हेत्वर्थ इति । लोके शून्यत्वादिगत्तं विजानतां यतोऽध्यस्तं रूपमव्यभिज्ञातं  
भवति । अजानतामेव त्वध्यस्तं विज्ञातं भवतीति प्रसिद्धम् । तथा ब्रह्मणि ज्ञेयत्व-  
साध्यस्तत्त्वादेव तत्त्वविदो न ज्ञातं ब्रह्म पश्यन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ ३ ॥

ज्ञातब्रह्मत्वादर्थने ब्रह्मास्मीति कथं व्यवहरतीति चेत्किमनयेष्टकावाहकानां रत्नपे-  
टकचिन्तया ज्ञातस्य व्यवहाराङ्गत्वं वदतोऽपि वस्तुपकाशस्य व्यवहाराङ्गत्वस्येष्टत्वा-  
द्वास्तवज्ञाततानपेक्षकत्वादित्यव्युत्पन्नव्युत्पादनाय चोद्यमुद्भाषयति—अविज्ञातमित्या-  
दिना । नीलपीताद्याकाराणां बुद्धिविकाराणां जडानां यच्चैतन्यव्याप्तत्वेनाजडवदवभासस्तं  
साक्षिणमुपलक्ष्य सोऽहमात्मा ब्रह्मेतिमहावाक्यादविषयतयैव यो वेत्ति स ब्रह्मविदु-  
च्यते । तेन नाविशेषप्रसङ्गादिचोद्यावकाश इत्याह—प्रतिबोधविदितमिति । प्रत्यये-  
ष्वविशिष्टतयाऽनुगतरूपेणेत्यर्थः । येन चित्स्वरूपेणाहमत्र साक्षी तस्य सर्वत्राविशे-

स्वरूपमात्रः प्रत्ययैरेव प्रत्ययेष्वविशिष्टतया लक्ष्यते नान्यद्द्वारमात्मनो विज्ञानायातः प्रत्ययप्रत्यगात्मतया विदितं ब्रह्म यदा तदा तन्मतं तदा तत्सम्यग्दर्शनमित्यर्थः । सर्वप्रत्ययदर्शित्वे चोपजननापायवर्जितदृक्स्वरूपता- नित्यत्वं विशुद्धस्वरूपत्वमात्मत्वं निर्विशेषतैकत्वं च सर्वभूतेषु सिद्धं भवेत् । लक्षणेभेदाभावाद्व्योम्न इव घटगिरिगुहादिषु । विदिताविदिताभ्यामन्यद्व्यो- त्यागमवाक्यार्थः । एवं परिशुद्ध एवोपसंहृतो भवति । “दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्भन्ता विज्ञातेर्विज्ञाता ” इति हि श्रुत्यन्तरम् । यदा पुनर्बोधक्रियाकर्तेति बोधक्रियालक्षणेन तत्कर्तारं विजानातीति बोधलक्षणेन विदितं प्रतिबोध- विदितमिति व्याख्यायते । यथा यो वृक्षशाखाश्चालयति स वायुरिति तद्वत् । तदा बोधक्रियाशक्तिमानात्मा द्रव्यं न बोधस्वरूप एव । बोधस्तु जायते विनश्यति च । यदा बोधो जायते तदा बोधक्रियया सह विशेषः । यदा बोधो नश्यति तदा नष्टबोधो द्रव्यमात्रं निर्विशेषः । तत्रैवं सति विक्रिया-त्मकः सावयवोऽनित्योऽशुद्ध इत्यादयो दोषा न परिहर्तुं शक्यन्ते । यदपि काणादानात्ममनःसंयोगजो बोध आत्मनि समवैति । अत आत्मनि बोद्धृत्वं नतु विक्रियात्मक आत्मा । द्रव्यमात्रस्तु भवति घट इव रागसमवायी । अस्मिन्पक्षेऽप्यचेतनं द्रव्यमात्रं ब्रह्मेति “ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ” इत्याद्याः श्रुतयो बाधिताः स्युः । आत्मनो निरवयवत्वेन प्रदेशाभावान्नित्यसंयुक्त-

षान्नैकस्मिन्नेव देहेऽहं साक्षी भेदोत्पत्त्यादीनां च साक्ष्यगतत्वेन साक्षिण एकत्व- नित्यत्व-दिकमपि सिध्यतीत्याह—सर्वप्रत्ययदर्शित्वे चेति । विदितत्वाविदिता- त्वयोः साक्ष्यगतत्वेन तदन्यत्वमप्यस्मिन्पक्षे संभवतीत्याह—विदिताविदिताभ्या- मन्यदिति । एकदेशिव्याख्यानमुद्भाव्य दूषयति—यदा पुनरित्यादिना । अग्निसंयोगाद्धटश्रोत्रहृन्मनसःसंयोगात्समवायिकारणादात्मन्यचेतने चैतन्यमुत्पद्यत इत्येतन्न केवलं भ्रुविदिद्वान्तिर्न हि चेत्याह—आत्मनो निरवयवत्वेनेति । प्रदेशवता प्रदेशवतो लोके संयोगो दृष्टः । आत्मनो निष्प्रदेशत्वात्मनमा संयोगो न संभवतीत्युक्तं तदयुक्तम् । युगपत्सर्वमूर्तसंयोगित्वं सर्वगतत्वमात्मनस्ततो मनसः संयोगोऽपीति चेत्त्राऽऽह—नित्येति । अस्याऽऽह—एव स्मृतीनां क्रमेणै- वोत्पत्तिरिति नियमा वैशेषिकस्य नोपपद्यते ग्रहणकालेऽपि स्मृत्युत्पत्तिप्रसङ्गाच्च संस्कारवदात्ममनःसंयोगस्याविशेषादित्ययोः । सर्वगतत्वं च सर्वव्यवधानमात्रं न तु संयोगित्वं कल्पनीयमित्याह—संसर्गधर्मित्वं चेति । न्यायविरुद्धमित्युक्तं तत्स्फुट-

+ च. पुस्तके कल्पनीयमित्याहेत्यस्य स्थाने कल्पनीयमिति चेदाह—यद्यो लिखितः पाठः ।

स्वाच्च मनसः स्मृत्युत्पत्तिनियमानुपपात्तिरपरिहार्या स्यात् । संसर्गधर्मित्वं चाऽऽत्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धं कल्पितं स्यात् । “असङ्गो न हि सज्जते” “असक्तं सर्वभृत्” इति श्रुतिस्मृती द्वे । न्यायश्च गुणवद्गुणवता संसृज्यते नातुल्यजातीयम् । अतो निर्गुणं निर्विशेषं सर्वविलक्षणं केनचिद्व्यस्तुल्यजातीयेन संसृज्यत इत्येतन्न्यायाविरुद्धं भवेत् । तस्मान्नित्यालुप्तविज्ञानस्वरूपज्योतिरात्मा ब्रह्मेत्ययमर्थः सर्वबोधबोद्धृत्वा आत्मनः सिध्यति नान्यथा । तस्मात्प्रतिबोधविदितं मतमिति यथाव्याख्यात एवार्थोऽस्माभिः । यत्पुनः स्वसंवेद्यता प्रतिबोधविदितमित्यस्य वाक्यस्यार्थो वर्ण्यते । तत्र भवति सोपाधिकत्वं आत्मनो बुद्ध्युपाधिरूपत्वेन भेदं परिकल्प्याऽऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्तीति संव्यवहारः । “आत्मैवाऽऽत्मानं पश्यति” “स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम” इति । ननु निरुपाधिकस्याऽऽत्मन एकत्वे स्वसंवेद्यता परसंवेद्यता वा संभवति । संवेदनस्वरूपत्वात्संवेदनान्तरापेक्षा च न संभवति । यथा प्रकाशस्य प्रकाशान्तरापेक्षाया न संभवस्तद्वत् । बौद्धपक्षे स्वसंवेद्यतायां तु क्षणभङ्गुरत्वं निरात्मकत्वं च विज्ञानस्य स्यात् । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । “नित्यं विशुं सर्वगतम्” “स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयः” इत्याद्याः श्रुतयो बाध्येरन् । यत्पुनः प्रतिबोधशब्देन निर्निमित्तो बोधः प्रतिबोधो यथा

यति—न्यायश्चेति । एकदेशिव्याख्यानान्तरमनूद्य दूषयति—यत्पुनरित्यादिना । यद्वेद्यं तद्वेदितुर्वेदनाच्च भिन्नं यथा घटादीति व्याप्तिविरोधात्स्वसंवेद्यत्वं वास्तवं नोपपद्यते ततो बुद्ध्युपादावात्मभावमारोप्याऽऽत्मना तस्य वेद्यत्वं वाच्यमिति निरुपाधिकस्वरूपस्थितिर्न स्यादित्याह—तत्र भवति सोपाधिकत्वं इति । काणादस्य स्वसंवेद्यत्वानङ्गीकारबलात्परवेद्यत्वं प्रसज्यत इत्यपि न वाच्यमित्याह—संवेदनस्वरूपत्वादिति । बौद्धेन स्वसंवेद्यं विज्ञानमिष्टं तव किं न स्यादित्यत आह—बौद्धपक्ष इति । प्रत्यक्षस्य वर्तमानावभासकत्वात्क्षणान्तरविशिष्टे स्वात्मनि क्षणान्तरविशिष्टं तदेव विज्ञानं प्रत्यक्षं न संभवति । अतः स्वात्मनि स्वयमेव विज्ञानं प्रत्यक्षं चेद्वर्तमानक्षणमात्रं सत्त्वं स्यात् । स्वसंवेद्यत्वेन साक्षिणोऽनङ्गीकारान्निरात्मत्वं च स्यादेव तच्छ्रुतिविरुद्धमित्यर्थः । प्रतिबोधवाक्यस्यार्थान्तरं शङ्कते—यत्पुनरिति । ब्रह्माहमस्मीति चिन्तयतो यावच्चेतोव्यावृतिस्तावत्संप्रज्ञातसमाधिनिर्वृत्ते चेतोव्यापारे यः परमानन्दसा-

### ममृतत्वं हि विन्दते ।

सुप्तस्येत्यर्थं परिकल्पयति । सकृद्विज्ञानं प्रतिबोध इत्यपरे । निर्निमित्तः सानि-  
मित्तः सकृद्वाऽसकृद्वा प्रतिबोध एव हि सः । अमृतत्वममरणभावं स्वात्म-  
न्यवस्थानं मोक्षं हि यस्माद्विन्दते लभते यथोक्तात्प्रतिबोधात्प्रतिबोधविदिता-  
त्मकात्तस्मात्प्रतिबोधविदितमेव मतमित्यभिप्रायः । बोधस्य हि प्रत्यगात्माऽऽ-  
त्माविषयं च मतममृतत्वे हेतुः । न ह्यात्मनोऽनात्मैतत्वममृतत्वं भवत्यात्मत्वा-  
दात्मनोऽमृतत्वं निर्निमित्तमेव । एवं मर्त्यत्वमात्मनो यदविद्ययाऽनात्मत्वम-

क्षात्कारः सौषुप्तानन्दसाक्षात्कारवत्सोऽसंप्रज्ञातसमाधिः प्रतिबोध उच्यते । तदुक्तं  
वार्तिककृता—“ अपरायत्तबोधो हि निदिध्यासनमुच्यते ” इति । अथवाऽक्रियब्र-  
ह्मात्मत्वानुभवे सति प्रमातृत्वानुपपत्तौ पुनर्ज्ञानासंभवात्सद्योमुक्तिकारणं सकृद्विज्ञानं  
प्रतिबोध उच्यते ।

सकृत्प्रवृत्त्या मृद्नाति क्रियाकारकरूपभृत् ।

अज्ञानमागमज्ञानं साङ्गत्यं नास्त्यतोऽनयोः ” ॥ इति ।

पक्षद्वयेऽप्यरुचिमाह—निर्निमित्त इति । आयमाशयः—न तावदविद्यानि-  
वर्तकस्याऽऽगन्तुकस्य बोधस्य निर्मित्तत्वं संभवति । कार्यस्य सनिमित्तत्वव्याप्तेः ।  
सौषुप्तस्यापि न निर्निमित्तत्वमविद्यायाः पूर्वपूर्वनिरोधावस्थासंस्कारोद्भूततादृशवृत्त्याभि-  
व्यक्तचैतन्यस्य तत्र सुखसाक्षात्कारोपगमात् । अत एव वृत्तिविशिष्टस्य विनाशे  
स्मरणमुपपद्यते । अत्रापि तर्ह्यवृत्तिसंस्कारप्रचयान्नवृत्तेऽपि चित्ते ब्रह्माभिव्यक्तं  
स्यादिति चेन्न । तथा सत्यप्रमात्वेन विनष्टपुत्रापरोक्षादिवाविद्यानिवृत्तिर्न स्यात् ।  
शाब्दज्ञानसंवादात्प्रभात्वे परतन्त्रत्वप्रसङ्गः शब्दमूलत्वात्प्रभात्वेन निर्निमित्ततेति प्रवृ-  
त्तर्षेणकर्मप्रतिबन्धाद्वर्तमानप्रमातृत्वाभासानिवृत्तरसकृद्बोधोऽपि संभवतीति पक्षद्वयेऽ-  
पि नाऽऽदरः । सर्वथाऽपि परमात्मा प्रतिबोध एव बोधं प्रति बोधं प्रति साक्षितया  
भातीति । लक्ष्यपदार्थविवेचनपूर्वकं महावाक्योक्तं परमात्माऽस्मीति ज्ञानमेव सम्यग्ज्ञानं  
यस्मात्तत्त एवामृतत्वं लभत इत्याह—अमृतत्वमिति । उक्तमर्थं संक्षिप्याऽऽह—  
बोधस्य हीति । बुद्धिपरिणामस्य सर्वस्य भासकं प्रत्यक्चैतन्यं परमात्मा न भवति  
किंतु ब्रह्माण्डाद्बहिःस्थितस्तत्प्राप्तिश्च मोक्ष इत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । अनात्म-  
प्राप्तेः कर्मफलवदनित्यत्वेनामृतत्वप्रसिद्धिर्न स्यादित्यर्थः । यद्युक्तबोधपरिहारायोपा-  
धिक्यभेदेन भिन्नत्वं ब्रह्मणः स्वतस्त्वात्मत्वमेवेति मन्यसे तत्राऽऽह—आत्मत्वादिति ।  
ब्रह्मण आत्मत्वादेवाऽऽत्मनोऽमृतत्वं स्वभावत एव सिद्धम् । तर्हि विद्याया आन-

आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम्

॥ १२ ॥ ४ ॥ इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति

न चेदिहावेदीन्महती विनाष्टिः । भूतेषु भूतेषु

तिपत्तिः । कथं पुनर्यथोक्तयाऽऽत्मविद्ययाऽमृतत्वं विन्दत इत्यत आह—  
आत्मना स्वेन स्वरूपेण विन्दते लभते वीर्यं बलं सामर्थ्यं धनसहायकञ्चौ-  
षधितपोयोगकृतं वीर्यं मृत्युं न शक्नोत्यभिभवितुमनित्यवस्तुकृतत्वात् ।  
आत्मविद्याकृतं तु वीर्यमात्मनैव विन्दते नान्येनेत्यतोऽन्यसाधनत्वादात्म-  
विद्यावीर्यस्य तदेव वीर्यं मृत्युं शक्नोत्यभिभवितुम् । यत एवमात्मविद्याकृतं  
वीर्यमात्मनैव विन्दतेऽतो विद्ययाऽऽत्मविषयया विन्दतेऽमृतम्, “ नायमात्मा  
बलहीनेन लभ्यः ” इत्याथर्वणे । अतः समर्थो हेतुः, अमृतत्वं हि विन्दत  
इति ॥ १२ ॥ ४ ॥

कष्टा खलु सुरनरतिर्यवप्रेतादिषु संसारदुःखबहुलेषु प्राणिनिकायेषु जन्म-  
जरामरणरोगादिसंप्राप्तिरज्ञानादत इहैव चेन्मनुष्योऽधिकृतः समर्थः सम्य-  
द्यवेदीदात्मानं यथोक्तलक्षणं विदितवान्यथोक्तेन प्रकारेण । अथ तदस्ति  
सत्यं मनुष्यजन्मन्यस्मिन्नविनाशोऽर्थवत्ता वा सद्भावो वा परमार्थता वा  
सत्यं विद्यते । न \* चेदिहावेदीदिति । न चेदिह जीवश्चेदधिकृतोऽवेदीन्  
विदितवांस्तदा महती दीर्घाऽनन्ता विनाष्टिर्विनाशनं जन्मजरामरणादिप्रब-  
न्धाविरुद्धेदलक्षणा संसारगतिस्तम्भादेवं गुणदोषौ विज्ञानन्तो ब्राह्मणा  
भूतेषु भूतेषु सर्वभूतेषु स्थावरेषु चरेषु चैकमात्मतत्त्वं ब्रह्म विचित्य विज्ञाय

र्थक्यं प्राप्तमित्याशङ्क्याऽऽह—एवं मर्त्यत्वमिति । अविद्यया देहाद्यात्मत्वप्रति-  
पत्तिरिति यत्तदात्मनो मर्त्यत्वं तन्निवृत्तिर्विद्याफलमित्यर्थः । वीर्यं विद्याकृतमुक्तं  
मुक्तत्वे दाढर्यं तच्च स्वाभाविकमेव मुक्तत्वं वास्तवम् । सर्वशरीराद्यसंसर्गित्वाज्जमो-  
वान्निरवयवत्वादेव । ततश्च नित्यमुक्त एवाहमित्यवष्टम्भो विद्याकृतं बलमित्यर्थः  
॥ १२ ॥ ४ ॥

उत्तरवाक्यस्यापेक्षितमर्थमाह—कष्टा खल्विति । लौकिकमपि सत्यम् । चिरं  
जीवनं धनवत्त्वम् । सद्भावः साधुभावः रूपातिः । एतदपि सर्वं ब्रह्मविदो भवतीति

\* अत्र यद्यपि सर्वेष्वंशेषु पुस्तकेषु न चेदवेदीदित्येवोपलभ्यते तथाऽपि मूले न चेदिहा-  
वेदीदिति वर्ततेऽतस्तथैव प्रतीकस्यापि ग्राहीतुं युक्तत्वात् चेदिहावेदीदित्येव स्थापितम् ।

विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति

॥ १३ ॥ ५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

**ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये**

साक्षात्कृत्य धीरा धीमन्तः प्रेत्य व्यावृत्त्य ममाहंभावलक्षणादविद्यारूपाद-  
स्माल्लोकादुपरम्य सर्वात्मैकत्वभावमद्वैतमापन्नाः सन्तोऽमृता भवन्ति ब्रह्मैव  
भवन्तीत्यर्थः । “ स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ” इति  
श्रुतेः ॥ १३ ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ केनो-

पनिषत्पदभाष्ये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये “ अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ”  
इत्यादिश्रवणाद्यदस्ति तद्विज्ञातं प्रमाणैर्यच्चास्ति तदविज्ञातं अज्ञविषाणक-  
ल्पमत्यन्तमेवासदृष्टम् । तथेदं ब्रह्माविज्ञातत्वादसदेवेति मन्दबुद्धीनां  
व्यामोहो मा भूदिति तदर्थेयमाख्यायिकाऽऽरभ्यते । तदेव हि ब्रह्म सर्वप्र-  
कारेण प्रशास्तु देवानामपि परो देव ईश्वराणामपीश्वरो दुर्विज्ञेयो देवानां  
जयहेतुरसुराणां पराजयहेतुस्तत्कथं नास्तीत्येतस्यार्थस्यानुकूलानि ह्युत्तराणि  
वचांसि दृश्यन्ते । अथवा ब्रह्मविद्यायाः स्तुतये । कथं ब्रह्मविज्ञानादध्य-  
ग्न्यादयो देवा देवानां श्रेष्ठत्वं जगमुस्ततोऽप्यतितरामिन्द्र इति । अथवा  
दुर्विज्ञेयं ब्रह्मत्येतत्प्रदर्शयते । येनाग्न्यादयोऽतितेजसोऽपि क्लेशेनैव ब्रह्म  
विदितवन्तस्तथेन्द्रो देवानामीश्वरोऽपि सन्निति वक्ष्यमाणोपनिषद्विधिपरं वा  
सर्वं ब्रह्मविद्याव्यतिरेकेण प्राणिनां कर्तृत्वाद्यभिमानो मिथ्येत्येतद्दर्शनार्थं  
वाऽऽख्यायिका । यथा देवानां जयाद्यभिमानस्तद्वादिति । ब्रह्म यथोक्तल-  
क्षणं परं ह किल देवेभ्योऽर्थाय विजिग्ये जयं लब्धवद्देवानामसुराणां च  
स्तुत्यर्थमुच्यते । परमार्थतो ब्रह्मरूपस्थितिस्तु फलमवश्यं भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

उत्तरग्रन्थस्य प्रतीकमादाय तात्पर्यमाह-ब्रह्मेत्यादिना । अभिप्रेतं तात्पर्यमाह-  
वक्ष्यमाणेति । उत्तमाधिकारिगोचरमविषयं ब्रह्मात्मताज्ञानं पूर्वोक्तमुत्तरत्र सु-  
मन्दाधिकारिगोचरं सगुणब्रह्मोपासनं वक्ष्यते । तत्परं वक्ष्यमाणं सर्ववाक्यनातं स्पष्ट-

तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त । त  
 ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति  
 ॥ १४ ॥ १ ॥ तद्वैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्ब-  
 भूव तन्न व्यजानत किमिदं यक्षमिति ॥ १५ ॥  
 ॥ २ ॥ तेऽग्निमब्रुवञ्जातवेद एतद्विजानीहि किमे-  
 तयक्षमिति तथेति ॥ १६ ॥ ३ ॥

संग्रामेऽसुराञ्जित्वा जगदरातीनीश्वरसेतुभेत्तुन्देवेभ्यो जयं तत्फलं च प्राय-  
 च्छज्जगतः स्थेन्ने । तस्य ह किल ब्रह्मणो विजये देवा अग्न्यादयोऽमही-  
 यन्त महिमानं प्राप्नुवन्तस्तदाऽऽत्मसंस्थस्य प्रत्यगात्मन ईश्वरस्य सर्वज्ञस्य  
 सर्वक्रियाफलसंयोजयितुः प्राणिनां सर्वशक्तेर्जगतः स्थितिं चिकीर्षोरयं  
 जयो महिमा चेत्यजानन्तस्ते देवा ऐक्षन्तेक्षितवन्तोऽग्न्यादिस्वरूपपारिच्छि-  
 न्नात्मकृतोऽस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमाऽग्निवाञ्छिन्द्रत्वादिल-  
 क्षणो जयफलभूतोऽस्माभिरनुभूयते नास्मत्प्रत्यगात्मभूतेश्वरकृत इत्येवं  
 मिथ्याभिमानेक्षणवताम् ॥ १४ ॥ १ ॥

तद्ध किलैषां मिथ्येक्षणं विजज्ञौ विज्ञातवद्ब्रह्म । सर्वेक्षितृ हि तत्सर्व-  
 भूतकरणमयोक्तृत्वाद्देवानां च मिथ्याज्ञानमुपलभ्य मैवासुरवद्देवा मिथ्याभि-  
 मानात्पराभवेयुरिति तदनुकम्पया देवान्मिथ्याभिमानापनोदनेनानुगृह्णीया-  
 मिति तेभ्यो देवेभ्यो ह किलार्थाय प्रादुर्बभूव स्वयोगमाहात्म्यनिर्मितेना-  
 त्स्वदभुतेन विस्मापनीयेन रूपेण देवानामिन्द्रियगोचरे प्रादुर्बभूव । तत्प्रादु-  
 र्भूतं ब्रह्म न व्यजानत नैव विज्ञातवन्तो देवाः । किमिदं यक्षं पूज्यं महद्भू-  
 तमिति ॥ १५ ॥ २ ॥

ते तदजानन्तो देवाः सान्तर्भयास्ताद्विजिज्ञासवोऽग्निमग्रगामिणं जात-  
 वेदसं सर्वज्ञकल्पमब्रुवन्नुक्तवन्तो हे जातवेद, एतदस्मद्गोचरस्थं यक्षं विजा-  
 नीहि विशेषतो बुध्यस्व त्वं नस्तेजस्वी किमेतद्यक्षमिति ! तथाऽस्त्विति

विभिदर्शनात् । अतोऽत्रैव तात्पर्यमर्थान्तरतात्पर्यप्रदर्शनं तु संभावनामात्रेणेति द्रष्ट-  
 व्यम् । ईश्वरस्य सेतवो मर्यादा वर्णाश्रमादिधर्मास्तद्भेदकान् । जगतः स्थेन्ने स्थैर्याय  
 स्वयोगमाहात्म्यनिर्मितेन सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणां गुणानां योगो युक्तिर्वटनं माया  
 तन्माहात्म्ये( न निर्मितं ते )नेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १ ॥ १५ ॥ २ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीत्यग्निर्वा अहमस्मीत्यब्र-  
वीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ १७ ॥ ४ ॥ तस्मि-  
न्स्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं दहेयं यदिदं  
पृथिव्यामिति ॥ १८ ॥ ५ ॥ तस्मै तृणं निदधा-  
वेतद्देहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धं  
स तत एव निवृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्ष-  
मिति ॥ १९ ॥ ६ ॥ अथ वायुमब्रुवन्वायवेतद्विजा-  
नीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥ २० ॥ ७ ॥ तदभ्य-  
द्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवी-

तद्यक्षमभ्यद्रवत्तमप्रतिगतवामग्निः । तं च गतवन्तं पिपृच्छिषु तत्समीपेऽ-  
प्रगल्भत्वात्तूष्णींभूतं तद्यक्षमभ्यद्रव( वद )दर्शि प्रत्यभाषत कोऽसीति । एवं  
ब्रह्मणा पृष्ठोऽग्निरब्रवीदग्निर्वा अग्निनामाऽहं प्रसिद्धो जातवेदा इति च नामद्र-  
चेन प्रसिद्धतयाऽऽत्मानं श्लाघयन् । इत्येवमुक्तवन्तं ब्रह्मावोचत्तस्मिन्नेवं  
प्रसिद्धगुणनामवति त्वयि किं वीर्यं सामर्थ्यमिति । सोऽब्रवीदिदं जगत्सर्व-  
दहेयं अस्मी कुर्याम् । यदिदं स्थावरादि पृथिव्यामिति । पृथिव्यामित्युप-  
लक्षणार्थं यतोऽन्तरिक्षस्थमपि दहति एवाग्निना । तस्मा एवमभिमानवते ब्रह्म  
तृणं निदधौ पुरोऽग्नेः स्थापितवद्ब्रह्मैतत्तृणमात्रं ममाग्रतो दह न चेदस्य दग्धं  
समर्थो मुञ्च दग्धत्वाभिमानं सर्वत्रेत्युक्तस्तत्तृणमुपप्रेयाय तृणसमीपं गतवान्स-  
र्वजवेन सर्वोत्साहकृतेन वेगेन गत्वा न शशाक नाशकदग्धं स जातवेदा-  
स्तृणं दग्धुमशक्तो ब्रीडितो हतप्रतिज्ञस्तत एव यक्षादेव तूष्णीं देवान्प्रति  
निवृते निवृत्तः प्रतिगतवान् । नैतद्यक्षनशकं शक्तवानहं विज्ञातुं विशेषतो  
यदेतद्यक्षमिति ॥ १६ ॥ ३ ॥ १७ ॥ ४ ॥ १८ ॥ ५ ॥ १९ ॥ ६ ॥

अथ वायुमित्यथानन्तरं वायुमब्रुवन्हे वायवेतद्विजानीहीत्यादि समा-  
नार्थं पूर्वेण । घानाद्गमनाद्गन्धनाद्वायुः । मार्तर्यन्तरिक्षे श्वषतीति ।

तृतीयखण्डशेषभाष्यं स्पष्टमतो न विवृतमिति ॥ १६ ॥ ३ ॥ १७ ॥ ४ ॥

१८ ॥ ५ ॥ १९ ॥ ६ ॥

न्मातरिश्वा वा अहम्स्मीति ॥ २१ ॥ ८ ॥ तस्मिन्स्वयि किं  
वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददीय यदिदं पृथिव्यामिति ॥ २२ ॥  
॥ ९ ॥ तस्मै तृणं निदधावेतदाहत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजनेन  
तस्य शशाकाऽऽदातुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेत-  
द्यक्षमिति ॥ २३ ॥ १० ॥ अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि  
किमेतद्यक्षमिति । तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे ॥ २४ ॥ ११ ॥  
स तस्मिन्नेवाऽऽकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमा\* हैमवतीं  
ता\* होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ २५ ॥ १२ ॥

इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

मातरिश्वा । इदं सर्वमप्याददीय शुद्धीयाम् । यदिदं पृथिव्यामित्यादि समा-  
नयेव ॥ २० ॥ ७ ॥ २१ ॥ ८ ॥ २२ ॥ ९ ॥ २३ ॥ १० ॥

अथेन्द्रमिति । अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि इत्यादि पूर्ववत् । इन्द्रः  
परमेश्वरो मघवान्ब्रह्मवत्त्वात्तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मादिन्द्रादात्पसमीपं गत्वात्त-  
द्ब्रह्म तिरोदधे तिरोभूतमिन्द्रस्येन्द्रत्वाभिमानोऽतितरा निराकर्तव्य इत्यतः  
संवादमात्रमपि नादाद्ब्रह्मेन्द्राय तद्यक्षं यस्मिन्नाकाश आकाशप्रदेश आत्मानं  
दर्शयित्वा तिरोभूतमिन्द्रश्च ब्रह्मणस्तिरोधानकाले यस्मिन्नाकाश आत्सीत्स  
इन्द्रस्तस्मिन्नेवाऽऽकाशे तस्यो । किं तद्यक्षमिति ध्यायन् निववृतेऽग्न्यादिव-  
त्तस्येन्द्रस्य यक्षे भक्तिं बुद्ध्वा विद्योमारूपिणी प्रादुरभूत्स्त्रीरूपा । स इन्द्र-  
स्तामुमां बहुशोभमानां सर्वेषां हि शोभमानानां शोभनतमां विद्यां तदा  
बहुशोभयानेति विशेषणमुपपन्नं भवति । हैमवती हैमकृताभरणवतीमिव  
बहुशोभमानामित्यर्थः । अथबोमिव हिमवतो दुहिता हैमवती नित्यमेव सर्व-  
लोभ्वरेण सह वर्तत इति ज्ञातुं समर्थेति कृत्वा तामुपजगाम । इन्द्रस्तां होमां  
क्लिोवाच पप्रच्छ ब्रूहि किमेतदर्शयित्वा तिरोभूतं यक्षमिति ॥ २४ ॥ ११ ॥  
२५ ॥ १२ ॥

इति श्रीभस्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीपञ्चकरभगवत्पादकृतो  
केनोपनिषद्भाष्ये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

॥ २० ॥ ७ ॥ २१ ॥ ८ ॥ २२ ॥ ९ ॥ २३ ॥ १० ॥ २४ ॥ ११ ॥  
२५ ॥ १२ ॥

इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

\* अत्राऽऽददीयमिति सामुस्कारः पाठ उपलभ्यते । स च छान्दसौ लेखकप्रमादाद्वा बोध्यः ।

\* सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये मही-  
यध्वमिति ततो हैव विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २६ ॥  
॥ १ ॥ तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवा-  
न्यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्टं पस्पृशुस्ते ह्येनत्प्र-  
थमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २७ ॥ २ ॥ तस्माद्वा  
इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान्स ह्येनन्नेदिष्टं पस्पर्श स  
ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २८ ॥ ३ ॥

सा ब्रह्मेति होवाच इ किल ब्रह्मण ईश्वरस्यैव विजय ईश्वरेणैव जिता  
असुरा यूयं तत्र निमित्तमात्रं तस्यैव विजये यूयं महीयध्वं महिमानं प्राप्नुथ ।  
एतदिति क्रियाविशेषणार्थम् । मिथ्याभिमानस्तु युष्माकमयमस्माकमेवायं  
विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति । ततस्तस्मादुमावाक्याद्देव विदांचकार ब्रह्मे-  
तोन्द्रोऽवधारणात्ततो हैवेति न स्वातन्त्र्येण ॥ २६ ॥ १ ॥

यस्मादग्निर्वायुश्चन्द्रा एते देवा ब्रह्मणः संवाददर्शनादिना सामीप्यमुप-  
गतास्तस्मादैश्वर्यगुणैरतितरामिव शक्तिगुणादिमहाभाग्यैरन्यान्देवानतितरा-  
मतिशयेन शेरत इवैते देवाः । इवशब्दोऽनर्थकोऽवधारणार्थो वा । यदग्नि-  
र्वायुरिन्द्रस्ते हि देवा यस्मादेनद्ब्रह्म नेदिष्टमन्तिकतमं प्रियतमं पस्पृशुः स्पृष्ट-  
वन्तो यथोक्तैर्ब्रह्मणः संवादादिप्रकारैस्ते हि यस्माच्च हेतोरेनद्ब्रह्म प्रथमः  
प्रथमाः प्रधानाः सन्त इत्येतद्विदांचक्रुरित्येतद्ब्रह्मेति ॥ २७ ॥ २ ॥

यस्मादग्निर्वायू अपीन्द्रवाक्यादेव विदांचक्रुरिन्द्रेण उमावाक्यात्प्रथमं  
श्रुतं ब्रह्मेत्यतस्तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामातिशयेन शेव इवान्यान्देवान्स ह्येनन्नेदि-  
ष्टं पस्पर्श यस्मात्स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥ २८ ॥  
॥ ३ ॥

॥ २६ ॥ १ ॥ २७ ॥ २ ॥ २८ ॥ ३ ॥

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा ३ इतीन्द्र-  
मीमिषदा ३ इत्यधिदैवतम् ॥ २९ ॥ ४ ॥ अथा-  
ध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन चैतदुपस्मरत्य-  
भीक्ष्णं संकल्पः ॥ ३० ॥ ५ ॥

तस्य प्रकृतस्य ब्रह्मण एष आदेश उपोपदेशो निरुपमस्य ब्रह्मणो  
येनोपमानेनोपदेशः सोऽयमादेश इत्युच्यते । किं तद्यदेतत्प्रसिद्धं लोके  
विद्युतो व्यद्युतद्विद्योतनं कृतवदित्येतदनुपपन्नमिति । विद्युतो विद्योतनमिति  
कल्प्यते । आ इत्युपमार्थः । विद्युतो विद्योतनमिवेत्यर्थः । “ यथा सकृद्वि-  
द्युतम् ” इति श्रुत्यन्तरे च दर्शनाद्विद्युदिव हि सकृदात्मानं दर्शयित्वा तिरो-  
भूतं ब्रह्म देवेभ्यः । अथवा विद्युतस्तेज इत्यध्याहार्यम् । व्यद्युतद्विद्योतितवत्,  
आ इव । विद्युतस्तेजः सकृद्विद्योतितवदिवेत्यभिप्रायः । इतिशब्द आदेश-  
प्रतिनिर्देशार्थ इत्ययमादेश इति । इच्छब्दः समुच्चयार्थः । अयं चापरस्त-  
स्याऽऽदेशः । कोऽसौ । न्यमीमिषत् । यथा चक्षुर्न्यमीमिषन्निमेषं कृतवत् ।  
स्वार्थे णिच् । उपमार्थ एवाऽऽकारः चक्षुषो विषयं प्रति प्रकाशतिरोभाव इव  
चेत्यर्थः । इत्यधिदैवतं देवताविषयं ब्रह्मण उपमानदर्शनम् ॥ २९ ॥ ४ ॥

अथानन्तरमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषय आदेश उच्यते । यदेतद्गच्छतीव च  
मन एतद्ब्रह्म ढौकत इव विषयी करोतीव यथाऽनेन मनसैतद्ब्रह्मोपस्मरति  
समीपतः स्मरति साधकोऽभीक्ष्णं भृशं संकल्पश्च मनसो ब्रह्मविषयो

विद्युतः सकाशाद्विद्योतनं कृतवदित्यनुपपन्नं ब्रह्मणः स्वयंज्योतिष्वात्पराधीनप्रका-  
शानुपपत्तेर्विद्युत्संबन्धि द्योतनं कृतवदित्यनुपपन्नमन्याश्रयस्य विद्योतनस्यान्यकर्तृ[क]-  
त्वानुपपत्तेरतो यथाश्रुतासंभवाद-यत्र तात्पर्यं वक्तव्यमित्यर्थः । प्रतिनिर्देशार्थ इति ।  
परामर्शार्थः । चक्षुषो निमेषणं द्रुतं भवतीति प्रसिद्धं तद्ब्रह्मणि क्षिप्रकारित्वं सृष्ट्यादौ  
प्रतिबन्धाभावेनाऽऽयासामावेन च द्रुतकारित्वं धर्मोऽधिदैवतम् । यद्व्येयं ब्रह्म तद्यथा  
विद्युतः प्रकाशो युगपद्विश्वव्यापकस्तथा निरतिशयज्योतीरूपं द्रुतं सकलसृष्ट्यादि-  
कारि पारमैश्वर्यसंपन्नमित्युपमानोपदेशेनोक्तम् ॥ २९ ॥ ४ ॥

अधुना प्रत्यगात्मतया ब्रह्मणो यथाऽभिव्याक्तिः स्यात्तथोपदिश्यत इत्याह—अथा-  
नन्तरमिति । एतत्प्रकृतं ज्योतीरूपं ब्रह्म प्रति मदीयं मनो गच्छद्भर्तत इति चिन्तये-  
दिति य उपदेशः स अ नन्तरमितिऽभीक्ष्णं पौनःपुन्येन मम मनसः संकल्पो ब्रह्मविषय

ब्रह्म तद्वर्षं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं ब्रह्म एषदेवं  
वेदाभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ३१ ॥  
॥ ६ ॥ उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिष-  
द्ब्राह्मी वाच त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ३२ ॥ ७ ॥

मनउपाधिकत्वाद्धि मनसः संकल्पस्पृष्ट्यादिप्रत्ययैरभिव्यज्यते ब्रह्मावि-  
षयीक्रियमाणं इव चातः स एष ब्रह्मणोऽध्यात्ममादेशो विद्युन्निमेषण-  
वदधिदैवतं द्रुतं प्रकाशनवर्त्यध्यात्मं च मनः प्रत्ययसमकाळाभिव्यक्तधर्मी-  
त्येष आदेशः । एवमादिश्यमानं हि ब्रह्म मन्दबुद्धिमभ्यं भवतीति ब्रह्मण  
आदेशोपदेशः । नहि निरुपाधिकमेव ब्रह्म मन्दबुद्धिभिराकलयितुं शक्यम्  
॥ ३० ॥ ५ ॥

किंच तद्वनं ह किञ्च तद्वनं नाम तस्य वनं तद्वनं तस्य प्राणिजातस्य  
प्रत्यगात्मभूतत्वाद्वननीयं संभजनीयमतस्तद्वनं नाम प्रख्यातं ब्रह्म तद्वन-  
मिति यतस्तस्मात्तद्वनमित्यनेनैव गुणाभिधानेनोपासितव्यं चिन्तनीयमिति ।  
अनेन नाम्नोपासकस्य फलमाह—स यः कश्चिदेतद्यथोक्तं ब्रह्मेव यथोक्त-  
गुणं वेदोपास्तेऽभि हैनमुपासकं सर्वाणि भूतान्यभिसंवाञ्छन्ति ह प्रार्थयन्त  
एव यथा ब्रह्म । एवमनुशिष्टः शिष्य आचार्यमुवाच ॥ ३१ ॥ ६ ॥

उपनिषदं रहस्यं यच्चिन्त्यं भो भगवन्ब्रूहीत्येवमुक्तवति शिष्य आहऽऽ-  
चार्यः । उक्ताऽभिहिता ते तवोपनिषत् । का पुनः सेत्याह—ब्राह्मी ब्रह्मणः  
परमात्मन इयं तां परमात्मविषयत्वादतीतविज्ञानस्य बावैव त उपनिषदम-  
ब्रूमेत्युक्तायेव परमात्मविद्यामुपनिषदमब्रूमेत्यवधारयत्युत्तरार्थम् । परमात्म-  
विषयामुपनिषदं श्रुतवत् उपनिषदं भो ब्रूहीति पुरुषतः शिष्यस्य कोऽभि-  
प्रायः । यदि तावच्छ्रुतस्यार्थस्य प्रश्नः कृतस्ततः पिष्टपेषणवत्पुनरुक्तोऽन-

एवेति ध्यायतः प्रत्यग्भूतब्रह्माभिव्यक्तिः स्यादित्याह—मनउपाधिकत्वाद्धीति ।  
उक्तमर्थं संक्षिप्याऽऽह—विद्युन्निमेषणवदिति । सगुणब्रह्मोपासनमैश्वर्यफलमु-  
क्तम् । तत्र विरक्त उत्तमाधिकारी परमरहस्यं पृच्छतीत्याह—एवमनुशिष्ट इति  
॥ ३० ॥ ९ ॥ ३१ ॥ १ ॥

परमरहस्यं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तमेवोत्तरार्थमित्युत्तरग्रन्थेन विद्याप्राप्सुपाय-  
विधानार्थमुक्ता विद्या निरपेक्षेत्यवधारयति । अवधारणार्थत्वं प्रतिवचनस्य चोद्यनु-  
खेन स्फुटयति—परमात्माविषयामित्यादिना । किं पूर्वोक्तोपनिषद्वेषतयाऽन्यदपे-

र्थकः प्रश्नः स्यादथ सावज्ञेषोक्तोपनिषत्स्वात्तत्त्वस्याः फलवचनेनोपसंहारो न युक्तः प्रेत्यास्माद्धोकादमृता भवन्तीति । तस्मादुक्तोपनिषच्छेषविषयोऽपि प्रश्नोऽनुपपन्न एवानवज्ञेषितत्वात् । कस्तर्ह्यभिप्रायः प्रचुरित्युक्तवत् । किं पूर्वोक्तोपनिषच्छेषतया तत्सहकारिसाधनान्तरापेक्षा । अथ निरपेक्षैव । स्वपेक्षां चेदपेक्षितविषयामुपनिषदं ब्रूहि । अथ निरपेक्षा चेदवधारय पिप्पलादवज्ञातः परमस्तीत्येवमभिप्रायः । एतदुपपन्नमाचार्यस्यावधारणवचनमुक्ता त उपनिषदिति । ननु नावधारणमिदं यतोऽन्यदुक्तव्यमित्याह तस्यै तपो दम इत्यादि सत्यं वक्तव्यमुच्यत आचार्येण नतूक्तोपनिषच्छेषतया तत्सहकारिसाधनान्तराभिप्रायेण वा । किंतु ब्रह्मविद्याप्राप्त्युपायाभिप्रायेण वेदैस्तदङ्गैश्च सह पाठेन समीकरणोत्तपःप्रभृतीनाम् । न हि वेदानां शिक्षाद्यङ्गानां च साक्षाद्ब्रह्मविद्याशेषत्वं तत्सहकारिसाधनत्वं वा सहपाठितानामपि यथायोग्यं विनियोगः स्यादिति चेद्यथा सूक्तवाकानुमन्त्रणमन्त्राणां वधादेवत्वं विभागस्तथा तपोदमकर्षस्तत्यादीनां ब्रह्मविद्याशेषत्वं तत्सहकारिसाधनत्वं वेति कल्प्यते । वेदानां तदङ्गानां चार्थप्रकाशकत्वेन कर्मात्मज्ञानोपायत्वमित्येवं द्वयं विभागो युज्यतेऽर्थसंबन्धोपपत्तिसामर्थ्यादिति चेत् । नायुक्तः । न द्वयं विभागो घटनां प्राप्नोति । न हि सर्वक्रियाकारकफलभेदशुद्धितिरस्कारिण्या ब्रह्मविद्यायाः शेषापेक्षा सहकारिसाधनसंबन्धो वा युक्तवत् ।

क्षते । शेषशब्देन फलोपकार्यङ्गं विवक्षितम् । सहकारिशब्देनानुपसर्जनमपि समुच्चयार्हं विवक्षितम् । एवं शिक्ष्याभिप्रायमुपवर्ण्य समाधानमाह—एतदुपपन्नमिति । विद्याङ्गत्वहीनैः सह पाठात्तपःप्रभृतीनां विद्याङ्गत्वं नास्तित्युक्तम् । तत्र योभ्यतावज्ञेन शेषशेषिमावः सहपाठस्त्वार्कित्कर इति शङ्कते—सहपाठितानामपीति । “अग्निरिदं हविरनुमतावीवृत्त महो ज्यायोऽकृत । अग्नीषोमाविदं हविरनुवेतामवीवृत्तेनां महो ज्यायोऽकृतानाम् ” इत्यादिनैव सूक्तवाकेन सर्वयागसमाप्तौ देवतानुमन्त्रणं क्रियते । तत्र यद्यप्यास्मिन्सूक्तवाके बह्व्यो देवताः पठ्यन्ते तथाऽपि यस्मिन्योगे या देवताऽऽहूता तस्यैव विसर्जने योग्यतावशादस्य सूक्तवाकस्य यथा विनियोगस्तथा तपःप्रभृतीनामेव विद्याशेषत्वेन विनियोगो भविष्यतीत्यर्थः । न मवेत्सूक्तवाकस्य विनियोगो योग्यतासंभवात् । न कर्मणां विद्याविरुद्धत्वेन योग्यताया अयोग्यत्वादि-

## तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा

सर्वविषयव्यावृत्तप्रत्यगात्मविषयनिष्ठत्वाच्च ब्रह्मविद्यायास्तत्फलस्य च निःश्रेयसस्य,

मोक्षमिच्छन्सदा कर्म त्यजेदेव ससाधनम् ।

त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तः प्रत्यक्परं पदम् ॥ [ इति ] ।

तस्मात्कर्मणां सहकारित्वं कर्मशेषापेक्षा वा न ज्ञानस्योपपद्यते । ततोऽसदेव सूक्तवाकानुमन्त्रणवद्यथाद्योगं विभाग इति । तस्मादवधारणार्थतैव प्रश्नमतिवचनस्योपपद्यते । एतावत्येवेयमुपनिषदुक्ताऽभ्यनिरपेक्षाऽमृतत्वाय ॥ ३२ ॥ ७ ॥

यामिमां ब्राह्मीमुपनिषदं तवाग्रेऽब्रूमेति तस्यै तस्वा उक्ताया उपनिषदः प्राप्त्युपायभूतानि तपआदीनि । तपः कायेन्द्रियमनसां समाधानम् । दम उपशमः । कर्माग्निहोत्रादि । एतैर्हि संस्कृतस्य सत्त्वशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोत्पत्तिर्दृष्टां ह्यमृदितकल्मषस्योक्तेऽपि ब्रह्मण्यंप्रतिपत्तिर्विपरीतपतिपत्तिश्च यथेन्द्रविरोचनप्रभृतानाम् । तस्मादिह वाऽतीतेषु वा बहुषु जन्मान्तरेषु तपआदिभिः कृतसत्त्वशुद्धेर्ज्ञानं समुत्पद्यते यथाश्रुतम् ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

इति मन्त्रवर्णात् । “ ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ” इति स्मृतेः । इतिशब्द उपलक्षणप्रदर्शनार्थः । इत्येवमाद्यन्यदपि ज्ञानोत्पत्तेरुपकारकममानित्वमदम्भित्वमित्याद्युपदर्शितं भवति । प्रतिष्ठा पादौः पादाविवास्यास्तेषु हि सत्सु प्रवितिष्ठति ब्रह्मविद्या प्रवर्तते पञ्चयामिव पुरुषः । वेदाश्चत्वारः

दित्याह—नायुक्तेरिति । विद्याया विषयपर्यालोचनया फलपर्यालोचनया च नास्ति तत्त्वतः संबन्धयोग्यता प्रत्युत कर्मण मनुष्येन कर्मणां त्याग एव मुमुक्षुणा कर्तव्य इत्याह—सर्वविषयोति सर्वेभ्य उत्पाद्यादिभ्यः कर्मगोचरेभ्यो व्यावृत्तो यः प्रत्यगात्मा स एव ब्रह्मरूपेण विद्याया व्यावर्तको विषयस्तन्निष्ठत्वाद्विद्यायास्तत्फलस्य च कर्मवैलक्षण्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ७ ॥

छन्दोपोक्षितं यच्छब्दं पूरयति—यामिमामिति । प्राप्तिः सगुणविषया निर्गु-

वेदाः सर्वाङ्गानि(णि) सत्यमायतनम् ॥ ३३ ॥

॥ ८ ॥ यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानम[न]-

न्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति

॥ ३४ ॥ ९ ॥

इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

=====

सर्वाणि चाङ्गानि शिक्षादीनि षट् कर्मज्ञानप्रकाशकत्वाद्देदानां तद्गुणार्थत्वा-  
दङ्गानां प्रतिष्ठात्वम् । अथवा प्रतिष्ठाशब्दस्य पादरूपकल्पनार्थत्वाद्देदास्त्वि-  
तराणि सर्वाङ्गानि( णि ) शिरआदीनि । अस्मिन्पक्षे शिक्षादीनां वेदग्रह-  
णेनैव ग्रहणं कृतं प्रत्येतव्यम् । अङ्गिणि गृहीतेऽङ्गानि गृहीतान्येव भवन्ति ।  
तदायतनत्वादङ्गानाम् । सत्यमायतनं यत्र तिष्ठत्युपनिषत्तदायतनं सत्य-  
मिति । अमायिताऽकोटिरयं वाङ्मनःकायानां तेषु ह्याश्रयति विद्या चेऽमा-  
याविनः साधवः । नासुरप्रकृतिषु मायाविषु । “न येषु जिह्ममनृतं न माया  
च” इति श्रुतेः । तस्मात्सत्यमायतनमिति कल्प्यते । तपआदिष्वेव प्रतिष्ठा-  
त्वेन प्राप्तस्य सत्यस्य पुनरायतनत्वेन ग्रहणं साधनातिशयत्वज्ञापनार्थम् ।

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।

अश्वमेधसहस्राच्च सत्यमेकं विशिष्यते ॥ इति स्मृतेः ॥ ३३ ॥ ८ ॥

यो वा एतां ब्रह्मविद्यां केनेषितमित्यादिना यथोक्तामेवं महाभागां ब्रह्म  
ह देवेभ्य इत्यादिस्तुतां सर्वविद्याप्रतिष्ठां वेदामृतत्वं हि बिन्दत इत्युक्तमपि  
ब्रह्मविद्याफलमन्ते निगमयते—अपहत्य पाप्मानमविद्याकामकर्मलक्षणं संसा-  
रबीजं विधूयानन्तेऽपर्यन्ते । स्वर्गे लोके सुखात्मके ब्रह्मणीत्येतत् । अनन्त  
इति विशेषणान्न त्रिविष्टये । अनन्तशब्द औपचारिकोऽपि स्यादित्यत आह—  
ज्येये इति । ज्येये ज्वायसि सर्वमदत्तरे स्वात्मनि मुख्य एव प्रतितिष्ठति । न

णब्रह्मात्मविषया चेत्यर्थः । पादरूपकल्पनेति । प्रसिद्धपादसामान्यस्य कल्पितत्वा-  
दितरैरप्यङ्गैः कल्पनारूपैर्भवितव्यमित्यर्थः । तस्यै तपो दमः कर्मेत्यत्रत्येतिशब्दस्यो-  
पलक्षणार्थत्वात्सत्यमपि संग्रहीतव्यं कथं पृथगुच्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—तपआदि-  
ष्वेवेति ॥ ३३ ॥ ८ ॥

सगुणविद्यायाः क्रममुक्त्यर्थत्वात्क्रमेण प्राप्यं यकैवल्यं निर्गुणविद्याफलं तत्पूर्वो-  
क्तमिदोपसंहियत इत्याह—यो वा एतामित्यादिना ॥ ३४ ॥ ९ ॥

३२ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता- [ ४ चतुर्थः खण्डः ]

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहे ।  
तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहे ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो  
बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं  
माऽहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरो-  
दनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि  
निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति सामवेदीयतलवकारोपनिषत्समाप्ता ॥

===

पुनः संसारमापद्यत इत्याभिप्रायः ॥ ३४ ॥ ९ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ  
केनोपनिषत्पदभाष्ये चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

समाप्तमिदं श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं तलवकारोपनिषदप-  
रपर्यायकेनोपनिषत्पदभाष्यम् ।

योऽसौ सर्वेश्वरो विष्णुः सर्वात्मा सर्वदर्शनः ।

शुद्धो बोधाम्बुधिः साक्षात्सोऽहं नित्योऽभयः प्रभुः ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यश्रीमदानन्द-

ज्ञानकृतौ श्रीमच्छंकरतलवकारोपनिषदपरपर्यायकेनोपनिष-

त्पदभाष्यटिप्पणं संपूर्णम् ॥

=====

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरवाक्यभाष्योपेता ।

केनोपनिषत् ।

—:○:—

अथ शांकरमाष्यम् ।

समाप्तं कर्मात्मभूतप्राणविषयं विज्ञानं कर्म चानेकप्रकारम् । यद्योर्बि-  
कल्पसमुच्चयानुष्ठानादक्षिणोत्तराभ्यां सृतिभ्यामावृत्त्यनावृत्ती भवतः । अत  
ऊर्ध्वं फलनिरपेक्षज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानात्कृतात्मसंस्कारस्योच्छिन्नात्मज्ञान-  
प्रतिबन्धकस्य द्वैतविषयदोषदर्शिनो निर्ज्ञाताशेषबाह्यविषयत्वात्संसारबीजम-

अथाऽऽनन्दगिरिकृता टीका ।

प्रयत्नाद्यन्तरेणैव मनोऽदेः प्रवर्तकम् ।

विदिताविदितान्यत्वासिद्धं ब्रह्माहमद्वयम् ॥

केमेषितमित्यादिकां सामवेदशाखाभेदब्राह्मणोपनिषदं पदशो व्याख्यायापि न  
तुतोष भगवान्भाष्यकारः शारीरकेन्यायैरनिर्णयितवानिति न्यायप्रधानश्रुत्यर्थसंग्राह-  
कैर्वाक्यैर्व्याचिख्यासुः पूर्वकाण्डेन संबन्धमभिहितसुः पूर्वकाण्डार्थं संक्षेपतो दर्शयति—  
समाप्तमिति । कर्मणामात्मभूत आश्रयभूतः प्राणस्तस्य शुद्धत्वादिगुणविशिष्टस्यो-  
पासनं पूर्वत्रातिवृत्तं कर्म च नित्यनैमित्तिकाद्यनेकप्रकारमविदुषामातिक्रान्तमित्यर्थः ।  
ताभ्यां ज्ञानकर्मभ्यामेव मोक्षसिद्धेर्न मुमुक्षोः पृथगुपनिषदारभ्येति शङ्कानिरासाय ज्ञान-  
कर्मणी विशिनष्टि—ययोरिति । ज्ञानमनादृत्य कर्मण एव निरपेक्षसाधनतयाऽनुष्ठानं  
विकल्पस्ततश्चन्द्रमण्डलं प्राप्याऽऽवर्तते केवलस्य ज्ञानस्य कर्मसमुच्चितस्य वाऽनुष्ठाना-  
द्ब्रह्मलोकं प्राप्य स्थित एव तस्मान्नाऽऽवर्तत इत्यापेक्षिक्यनावृत्तिर्भवति न पुनरात्य-  
न्तिकी । कृतकत्वपारिच्छेदाभ्यामनित्यत्वानुमानात् । अतः संसारफलकमेव कर्मकाण्ड-  
मित्यर्थः । अस्वयं कर्मकाण्डार्थस्तथाऽपि नियतपूर्वोत्तरमावानुपपत्तिलभ्यः कथं हेतु-  
हेतुमद्भावः संबन्धः कर्मकाण्डेन ज्ञानकाण्डस्येत्याकाङ्क्षायामाह—अत ऊर्ध्वमिति ।  
कामिनाऽनुष्ठितं कर्म यद्यपि संसाराय भवति तदेव तु निष्कामेणानुष्ठितं सत्त्वशुद्धये  
स्यात् । शुद्धसत्त्वस्य चानात्मज्ञानाभिमुख्यं न जायते । अनात्माभिनिवेशस्यानर्थ-  
साधनतयाऽवधारितत्वादात्मविषयैव जिज्ञासा जायते । जिज्ञासोश्चाऽऽत्मनिरूपणायो-

ज्ञानमुच्छिच्छित्सतः प्रत्यगात्मविषयजिज्ञासोः केनेषितमित्यात्मस्वरूपतत्त्व-  
विज्ञानायायमध्याय आरभ्यते । तेन च मृत्युपदमज्ञानमुच्छेत्तव्यं तत्तन्त्रो  
हि संसारो यतः । अनभिगतत्वादात्मनो युक्ता तदधिगमाय तद्विषया  
जिज्ञासा । कर्मविषये चाबुक्तिः । तद्विरोधित्वात् । अस्य विजिज्ञासितव्य-  
स्याऽऽत्मतत्त्वस्य कर्मविषयेऽवचनं कस्मादिति चेदात्मनो हि यथावद्वि-  
ज्ञानं कर्मणा विरुध्यते । निरतिशयब्रह्मस्वरूपो ह्यात्मा विजिज्ञापयिषितः ।  
“ तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदम् ” इत्यादिश्रुतेः । नहि स्वाराज्येऽभि-  
षिक्तो ब्रह्मत्वं गमितः कंषन × नमितुमिच्छत्यतो ब्रह्मास्मीति संबुद्धो न  
कर्म कारयितुं शक्यते । न ह्यात्मानमवाप्त्यर्थं ब्रह्म मन्यमानः प्रवृत्तिं प्रयोज-  
जनवर्ती पश्यति । न च मिथ्ययोजना प्रवृत्तिरतो विरुध्यत एव कर्मणा  
ज्ञानम् । अतः कर्मविषयेऽनुक्तिर्विज्ञानविशेषविषयैव जिज्ञासा । कर्मानारम्भ

पनिषदारभ्यत इति हेतुहेतुमद्भावा इत्यर्थः । आत्मस्वरूपब्रह्मतत्त्वविज्ञानायायमध्याय  
आरभ्यते चेत्किं तेन विज्ञानेन फलं स्यादित्यत आह—तेन चेति । यतोऽन्वयव्य-  
तिरेकाम्यामज्ञानतन्त्रा संसारप्रसिद्धिस्तदुच्छेदेनाऽऽत्यन्तिकसंसारोच्छेदः फलमित्यर्थः ।  
मृत्युकारणमात्माज्ञानमुच्छेत्तुमिच्छत आत्मजिज्ञासा जायत इत्युक्तम् । तदसत् । अहं-  
प्रत्ययेनेवाऽऽत्मनोऽभिगतत्वादाधिगते जिज्ञासानुपपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—अनधिग-  
तत्त्वादिति । अहंप्रत्ययस्य मनुष्यत्वादिसमानाधिकृतस्य व्यतिरेकात्मप्रमापकत्वासि-  
द्धेर्वादिना विप्रतिपत्तिदर्शनाच्च युक्ता जिज्ञासेत्यर्थः । तथाऽपि कर्मकाण्डे देहव्यतिरेक-  
स्याऽऽत्मनो विध्यपेक्षितत्वेन विरूपितत्वात्पुनर्जिज्ञासानुपपत्तौ कथं जिज्ञासोरुपनिषदा-  
रभ्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—कर्मविषय इति । अस्ति देहादिव्यतिरेकः परलोकसंबन्ध्यात्मे-  
त्येतावदेव स्वर्गकामादिबोदनाभिरपेक्षितं ननु ब्रह्मात्मतत्त्वं तस्य कर्मविरुद्धत्वात्ततस्ताज्जि-  
ज्ञासा युक्तेत्यर्थः । संग्रहवाक्यं विवृणोति—अस्येत्यादिना । निरतिशयब्रह्मस्वरूप आ-  
त्मोपनिषदि विजिज्ञापयिषितोऽस्मि । कथमेतावता कर्मणा विरोध इत्याकाङ्क्षायामाह—न-  
हीति । देवताराधनरूपो हि यागो ब्रह्मविच्च सर्वदेवतात्मभूतः पशुपात्राच्च व्यावृत्तः कथं दे-  
वतां प्रणमेदित्यर्थः । ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानं कर्मविरुद्धं चेत्तर्हि श्रुत्या ब्रह्मात्मत्वोपदेशेनार्थात्क-  
र्म तित्याजयिषितमित्यननुष्ठानमेव प्रसज्येतातो जिज्ञासाहेतुत्वेनाभिमतः कर्मकाण्डेन सं-  
बन्धोऽसंगत इत्याशङ्कामुद्राव्याभिहितं संबन्धं समर्थयति—कर्मानारम्भ इत्यादिसूत्रेण ।

× इडात्मस्थित्यर्थः ।

इति चेन्न । निष्कामस्य संस्कारार्थत्वात् । याद ह्यात्मविज्ञानेनाऽऽत्माविद्याविषयत्वात्परितित्याजयिषितं कर्म तवः “ प्रक्षलनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पृश्वन्नं वरम् ” इत्यनारम्भ एव कर्मणः श्रेयानरूपफलत्वादायासबहुलत्वात्तत्त्वज्ञानादेव च श्रेयःप्राप्तेरिति चेत्सत्यम् । एतदविद्याविषयं कर्माण्यफलत्वादितोषवद्वन्धरूपं च सकामस्य । “ कामान्यः कामयते ” “ इति नु कामयमानः ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । न निष्कामस्य । तस्य तु संस्कारार्थान्येव कर्माणि भवन्ति तन्निर्वर्तकाश्रयप्राणविज्ञानसहितानि । “ देवयाजी श्रेयानात्मयाजी वा ” इत्युपक्रम्याऽऽत्मयाजी तु करोति “ इदं मेऽनेनाङ्गं संस्क्रियते ” इति संस्कारार्थमेव कर्माणीति वाजसनेयके ।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्

इत्यादिस्मृतेश्च । प्राणादिविज्ञानं च केवलं कर्मसमुच्चितं वा सकामस्य प्राणात्मप्राप्त्यर्थमेव भवति । निष्कामस्य त्वात्मज्ञानप्रतिबन्धनिर्माष्टर्थं भवति । आदर्शनिर्माणवत् । उत्पन्नात्मविद्यस्य त्वनारम्भो निरर्थकत्वात् ।

उत्पत्तिविधिविहितानां कर्मणां संस्कारार्थत्वे प्रमाणमाह—देवयाजी श्रेयानित्यादिना । फलकामनया देवान्यो यजते स किं श्रेयानुताऽऽत्मशुद्ध्यर्थमेव स्वर्गाद्यासङ्गं हित्वा यो यजते स आत्मयाजी श्रेयानिति प्रश्नं कृत्वाऽऽत्मयाजी श्रेयानिति निरूपितं स्मृतपथे कामानुषङ्गात्सहितं मे ममाङ्गमनेन कर्मणा संस्क्रियत इति संस्कारार्थत्वेनैव करोति न कामवशग इत्यर्थः । ब्राह्मी ब्रह्मज्ञानार्हा । क्रियते तनुरिति । तनुस्य आत्मा लक्ष्यते । ननु प्राणाद्युपासनं प्राणादिभावप्राप्त्यर्थमेव, “ तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां मयति ” इति श्रुतेः । कथमुक्तं कर्मनिर्वर्तकाश्रयप्राणोपासनसहितानि कर्माणि संस्कारार्थानीति तत्राऽऽह—प्राणादिविज्ञानं चेति । विविदिषावाक्येन ( ण ) यज्ञाद्युपलक्षितस्य सर्वस्य कर्मण आत्मज्ञानार्थत्वेन विनियुक्तत्वाद्युपासनस्य च मानसकर्मत्वादात्मज्ञानप्रतिबन्धकस्य कर्मणस्य निवर्हणद्वारेण स्यादात्मज्ञानार्थत्वमित्यर्थः । अज्ञाभिप्रायेण सप्रयोजनत्वात्तं प्रत्यनारम्भपक्षे आश्रयहीन इत्युक्तम् । नन्विह त्वनिष्ठापादनस्येष्टापादनरूपत्वात्प्रसङ्गस्याऽऽभासत्वमाह—उत्पन्नात्मविद्यस्येति । न केवलं श्रुतिप्रामाण्यादेव विवेकिनः कर्मानारम्भः साध्यसिद्धौ साधनं नाऽऽद्वियत इति लौकिकन्यायाच्च कर्मानारम्भः सिद्ध इत्यर्थः । ज्ञानफले कैवल्येऽनुपयोगाच्च ज्ञानिनः कर्मानारम्भ इष्ट इत्याह—

हरिः ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः ।

कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।

तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥ इति ।

“ क्रियापथश्चैव पुरस्तात्संन्यासश्च तयोः संन्यास एवात्यरेचयत् ” इति “ त्यागेनैके ” “ नान्यः पन्था विद्यते ” इत्यादिश्रुतिभिश्च न्यायाच्च । उपायभूतानि हि कर्माणि संस्कारद्वारेण ज्ञानस्य ज्ञानेन त्वमृतत्वप्राप्तिः, “ अमृतत्वं हि विन्दते ” “ विद्यया विन्दतेऽमृतम् ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । नहि नद्याः पारगो नावं न मुञ्चति यथेष्टदेशगमनं प्राति स्वातन्त्र्ये सति । नहि स्वभावसिद्धं वस्तु सिषाधयिषति साधनैः स्वभावसिद्धाऽऽत्मा तथा नाऽऽपिपयिषितः, आत्मत्वे सति नित्याप्तत्वात् । नापि विचिकारयिषितः, आत्मत्वे सति नित्यत्वादविकारित्वादविषयत्वादमूर्तत्वाच्च । श्रुतेश्च “ न वर्धते कर्मणा ” इत्यादि । स्मृतेश्च “ अविकार्योऽवमुच्यते ” इति । न च संचिकीर्षितः । “ शुद्धमपापविद्धम् ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । अनन्यत्वाच्च । अन्येनान्यत्संस्क्रियते, न चाऽऽत्मनोऽन्यभूता क्रियाऽस्ति, न च स्वेनैवाऽऽत्मना स्वमात्मानं संचिकीर्षेत् । न च वस्त्वन्तराधानं नित्यप्राप्तिर्वा वस्त्वन्तरस्य नित्या । नित्यत्वं चेष्टं मोक्षस्य । अत उत्पन्नाविद्यस्य कर्मारम्भोऽनुपपन्नः । अतो व्यावृत्तबाह्यबुद्धेरात्मविज्ञानाय केनेषितमित्याधारम्भः । प्रवृत्तिलिङ्गाद्विशेषार्थः प्रश्न उपपन्नः । रथादीनां हि चेतनावदधिष्ठितानां प्रवृत्तिर्दृष्टा नानधिष्ठितानाम् । मनआदीनां चाचेतनानां प्रवृत्तिर्दृश्यते । तद्धि लिङ्गं चेतनाव-

नहि स्वभावसिद्धमित्यादिना । उत्पत्तिराप्तिर्विकृतिः संस्कृतिश्चेति चतुर्विधं क्रियाफलं स्वरूपावस्थाने कैवल्ये न संभवतीत्युक्तम् । यदि च परमानन्दगुणस्यऽऽत्मन्याधानं ब्रह्माण्डाद्बहिःस्थितब्रह्मप्राप्तिर्वा जीवस्य कैवल्यं कल्प्यते तर्ह्यनित्यत्वं दुर्वारमित्याह—न च वस्त्वन्तराधानमिति । एवमुपनिषदारम्भं संभाव्य वाक्यस्यार्थं संगृह्णाति—प्रवृत्तिलिङ्गादिति । शिष्याचार्ययोः प्रश्नप्रतिवचनरूपा श्रुतिः सुखप्रतिपत्त्यर्था प्रवृत्ता तत्र प्रश्नः किं ज्ञातेऽज्ञाते वेति चोद्यनिरासाय सामान्यतो ज्ञातेऽपि विशेषतश्चाज्ञाते संभवति विकल्पकरणवदिति सूत्रितमेतद्विवृणोति—रथादीनां हीति । मनआदीनामेव चेतनत्वादचेतनप्रवृत्तित्वादित्यसिद्धो हेतुरिति नाऽऽ-

केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः । केनेषितां वाचमिमां  
वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥१॥ श्रोत्रस्य श्रोत्रं

तोऽधिष्ठातुरस्ति त्वे । करणानि हि मनआदीनि नियमेन प्रवर्तन्ते । तस्मात्सति  
चेतनावत्यधिष्ठातृपश्यते । तद्विशेषस्य चानधिगमाच्चेतनावत्सामान्ये चाधि-  
गते विशेषार्थः प्रश्न उपपद्यते । केनेषितं केनेष्टं कस्येच्छामात्रेण मनः पतति  
गच्छति स्वविषये नियमेन व्यापिषत इत्यर्थः । मनुतेऽनेनेति विज्ञानानिमि-  
त्तमन्तःकरणं मनः प्रेषितमिवेत्युपमार्थः । नत्विषितप्रेषितशब्दयोरर्थाविह  
संभवतः । न हि शिष्यानिव मनआदीनि विषयेभ्यः प्रेषयत्यात्मा विविक्त-  
नित्यचित्स्वरूपतया तु निमित्तमात्रं प्रवृत्तौ नित्यचिकित्साधिष्ठातृवत् । प्राण  
इति नासिकाभवः । प्रकरणात् । प्रथमत्वं चलनक्रियायाः प्राणनिमित्तत्वा-  
त्स्वतो विषयावभासमात्रं करणानां प्रवृत्तिः । चलिक्रिया तु प्राणस्यैव मन-  
आदिषु । तस्मात्प्राथम्यं प्राणस्य प्रैति गच्छति युक्तः प्रयुक्त इत्येतत् । वाचो  
वदनं किंनिमित्तं प्राणिनां चक्षुःश्रोत्रयोश्च को देवः प्रयोक्ता । करणानाम-  
धिष्ठाता चेतनावान्यः स किंविशेषण इत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिप्रतिवचनं निर्विशेषस्य निमित्तत्वार्थम् । विक्रि-  
यादिविशेषरहितस्याऽऽत्मनो मनआदिप्रवृत्तौ निमित्तत्वमित्येतच्छ्रोत्रस्य श्रोत्र-

शङ्कनीयमित्याह—करणानि हीति । अन्यत्रमना अभूवं नादर्शमित्यादिलोकानुभवा-  
न्मनआदीनां करणत्वं सिद्धं ततः प्रदीपवदचेतनत्वं सिद्धमित्यर्थः । इच्छामात्रेणेति  
प्रयत्नाद्यभावो लक्ष्यते नत्विच्छास्तित्वं निर्विकारतायां विवक्षितत्वात् । प्रेषितमिवेतीव-  
शब्दाध्याहारेण किमिति व्याख्यातम् । यथा राज्ञ इच्छामात्रेण काचिद्भूत्यप्रवृत्तिः  
काचिच्च बागादिव्यापारेण तद्वदिह किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—नत्विषति । सक्रि-  
यस्य सर्वस्यानित्यतयाऽवधारितत्वान्निष्क्रियं वस्तु पिष्टच्छिषितं ततो नार्थभेदः संभवती-  
त्यर्थः । विषयेभ्य इति । विषयग्रहणार्थं नित्यचिकित्सायामधिष्ठातृश्चकोरस्य संनि-  
धिमात्रेण यथा राजभोजनादिप्रभृत्तिनिमित्तत्वं तद्वदित्यर्थः । प्रकरणादिति । करण-  
संनिधानादित्यर्थः ॥ १ ॥

प्रतिवचनवाक्यार्थसंग्रहं विवृणोति—विक्रियादीत्यादिना । मनआदीनां यः प्रव-  
र्तकः स किंविशेष इति प्रश्नस्य निर्विशेषतैव विशेष इत्युत्तरम् । क्रियाया गुणस्य संब-  
न्धस्य वा विशेषस्य व्यावर्तकधर्मस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्क्रियादिमन्त्रे घटादिवदना-  
त्मप्रसङ्गादतो निर्विशेषचेतन्यात्मकोऽहमित्येवं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानम् । न चामावेन सद्-  
यत्वप्रसङ्गः । तस्य पृथक्प्रत्ययमावात्स्वरूपेण व्यवहारकत्वादित्युक्तम् । अन्यत्र यदि

६ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलित आंकरवाक्यभाष्योपेता । [ १ प्रथमः खण्डः ]

मित्यादिप्रतिवचनस्यार्थः । अनुगमात्तदनुगतानि ह्यत्रास्मिन्नर्थेऽक्षराणि ।  
कथं शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं तस्य शब्दावभासकत्वं श्रोत्रत्वम् । शब्दोपलब्धिरु-  
पतयाऽवभासकत्वं न स्वतः श्रोत्रस्याचिद्रूपत्वात् । आत्मनश्च चिद्रूपत्वात् ।  
यच्छ्रोत्रस्योपलब्धत्वेनावभासकत्वं तदात्मनिमित्तत्वाच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यु-  
च्यते । यथा क्षत्रस्य क्षत्रं यथा घोदकस्यौष्ण्यमग्निनिमित्तमिति दग्धुरप्यु-  
क्तस्य दग्धाऽग्निरुच्यते । उदकमपि ह्यग्निसंगोगादग्निरुच्यते । तद्वदनित्यं चतसं-  
योगादुपलब्धत्वं तत्करणं श्रोत्रादि । उदकस्येव दग्धृत्वमनित्यं हि तत्र तत् ।  
यत्र तु नित्यमुपलब्धत्वमग्राविबौण्यं स नित्योपलब्धिरूपत्वाद्दग्धवोपल-

ब्धौक्त्यादिवत्कोऽपि विशेषोऽभविष्यत्तदा तमवक्ष्यत् । श्रुतिस्तूपलक्षणवृत्त्यैव प्रतिव-  
चनं ब्रुवाणा निर्विशेषत्वं मन्यत इति श्रुत्यक्षरानुसाराद्भ्रम्यत इत्याह—अनुगमादिति ।  
निर्विशेषत्ववाचकपदामावात्कथं निर्विशेषेऽक्षरानुगम इत्याह—कथमिति । निर्विशे-  
षस्य वाचकशक्त्या वाक्यार्थत्वाभावेऽप्युपलक्षणवृत्त्या भविष्यतीतिभिप्रेत्य श्रोत्रशब्द-  
स्य तावन्मुख्यार्थमाह—शृणोतीति । शब्दावभासकत्वं स्वशक्त्यैव भविष्यति श्रोत्रस्य  
कथं तस्य शब्दावभासकत्वेनाऽऽत्मोपलक्षयितव्य इत्याकाङ्क्षायामाह—शब्दोपलब्धिरु-  
पतयेति । शक्तिः सतः प्रकाशमानस्यैव वाच्या नासतोऽप्रकाशमानस्य नरविषाणा-  
यमानत्वेन शक्तिमत्त्वानुपपत्तेः । सत्ता प्रकाशश्चाऽऽत्मरूपं तज्ज्ञेद मानाभावादत उपल-  
ब्धतादात्म्येनैव श्रोत्रस्यावभासकत्वमुपलब्धतादात्म्येनेति यद्युपलब्धोपलक्ष्यते तर्ह्युपल-  
ब्धुरप्यवभासकत्वमन्याधीनमित्यनवस्था प्राप्नोतीत्याशङ्क्याऽऽह—आत्मनश्चेति । स्वप्न-  
काशत्वादुपलब्धुः सत्ताप्रतीत्योरनन्यायत्तत्त्वान्नानवस्थेत्यर्थः । भवत्वेवमनवस्थाभावः ।  
तथाऽपि कथं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यात्मोच्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—यच्छ्रोत्रस्येति ।  
तदात्मनिमित्तत्वादिति । तस्याऽऽत्मनिमित्तत्वाच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्युपलक्ष्यते निर्वि-  
शेषं चैतन्यमात्रमित्यर्थः । यथा क्षत्रस्येति । क्षत्रजातिनियामकं कर्म क्षत्रमित्यु-  
च्यते यथेत्यर्थः । यदि श्रोत्रादिसाक्ष्यात्माऽस्ति कथं लोकार्थतिकादेः श्रोत्रादिष्वेवो-  
पलब्धत्वव्यवहार इत्याशङ्क्याऽऽह—उदकमपीति । तद्वदुपलब्धसंबन्धाच्छ्रोत्रादि-  
बुपलब्धत्वव्यवहार इत्यर्थः । भवन्मते तर्हि नित्योपलब्धिरस्यभाव आत्मेति श्रोत्रादेः  
करणत्वं न स्यात् । क्रियायां हि करणोपेक्षेत्याकाङ्क्षायामाह—अनित्यं यदिति ।  
प्रमातृत्वंसंबन्धादनित्यमुपलब्धत्वं भवति बुद्धिपरिणामैस्तच्छ्रोत्रादिकरणं बुद्धिवृत्त्यपेक्ष-  
या भवतीत्यर्थः । श्रोत्रादिभंगते प्रमातृत्वनित्योपलब्धत्वसंभवेऽपि तवाप्तकस्य साक्षिणः  
कथमुपलब्धत्वव्यपदेश इत्याशङ्क्याऽऽह—यत्र तिवाति । उक्तमर्थं संक्षिप्त्वाऽऽह—श्रोत्रा-

मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राण-  
स्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुः । अतिमुच्य धीराः  
प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

बोधोच्यते । श्रोत्रादिषु श्रोतृत्वाद्युपलब्धिरनित्या नित्या चाऽऽत्मन्यस्य श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्यक्षराणां पर्यानुगमादुपपद्यते निर्विशेषस्योपलब्धिस्वरूप-स्याऽऽत्मनो मनआदिप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति । मनआदिष्वेवं यथोक्तम् । वाचो ह वाचं प्राणस्य प्राण इति विभक्तिद्वयं सर्वत्रैव द्रष्टव्यम् । कथं पृष्ट-त्वात्स्वरूपनिर्देशः प्रथमयैव च निर्देशः । तस्य च ज्ञेयत्वात्कर्मत्वमिति द्वितीया । अतो वाचो ह वाचं प्राणस्य प्राण इत्यस्मात्सर्वत्रैव विभ-क्तिद्वयम् । यदेतच्छ्रोत्राद्युपलब्धिनिमित्तं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिल-क्षणं नित्योपलब्धिस्वरूपं निर्विशेषमात्मतत्त्वं बु[ तद्बु ]द्ध्वाऽति-मुच्यमानवबोधनिमित्ताधारोपि । ददुद्ध्यादिलक्षणात्संसारान्माक्ष्णं कृत्वा धीरा धीमन्तः प्रेत्यास्माल्लोकाच्छरीरात्प्रेत्य विद्युज्यान्यस्मिन्नप्रतिसंघीयमाने निर्निमित्तत्वादमृता भवन्ति । सति ह्यज्ञाने कर्माणि शरीरान्तरं प्रविसदधत् आत्मावबोधे तु सर्वकर्मारम्भनिमित्तज्ञानविपरीतविद्याग्निविप्लुष्टत्वात्क-र्मणाभित्यनारम्भेऽमृता एव भवन्ति । शरीरादिसंतानाविच्छेदप्रतिसंयानाद्ये-क्षयाऽध्यारोपितमृत्युषियोगात्पूर्वमप्यमृताः सन्तो नित्यात्मस्वरूपत्वादमृता

दिष्विति । श्रोत्रादिषु निमित्तेषु सत्सु श्रोत्रादिसंहते प्रमातारि श्रोतृत्वादिरूपोपलब्धि-रित्युपलब्धत्वमित्यर्थः । मनसो मन इत्यादिष्वेवमिति दिशति — मनआदिष्वेवमिति । न्यायसामान्याद्युक्तं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् । नहि मनसो मनस्त्वं वाचो वाक्त्वं वा स्वात-न्त्र्येण संभवति, अन्यस्तत्वादतोऽभिधानसत्ताप्रकाशमात्रेव सत्ताप्रकाशत्वं मनआदेः । तच्चाभिधानं निर्विशेषमेवोपलक्षयितव्यम् । विशेषत्वेऽध्यस्तत्वप्रसङ्गादिति भावः । विभ-क्तिद्वयनिर्देशतात्पर्यमाह—वाचो इत्यादिना । मनआदेः प्रवर्तकः किंस्वभाव इति पृष्टत्वात्स्वरूपनिर्देशः कर्तव्यः । स च प्रथमया । “निर्देशे प्रथमा प्रोक्ता” इति स्मर-णादित्यर्थः । अतिमुच्य धीरा इत्युत्तरं वाक्यं साध्याहारं योजयति—यदेतदित्यादिना । एतद्बुद्ध्वाऽमृता भवन्तीति संबन्धः । तादात्म्येनाव्यारोपितो यो बुद्ध्यादिरनवबोधनि-मित्तः संसारस्ततो मोक्षं तादात्म्य- फलम् । अमृता भवन्तीति विदे-हमुक्तिरदृष्टं फलमित्यर्थः । कर्मणां संबन्धानुपपत्तिरिति शेषः । निमित्ताभावाच्छ-रीरान्तराद्यनारम्भेऽमृता भवन्तीति प्रयोगादागन्तुकत्वममृतत्वस्येति शङ्कानिवृत्त्यर्थ-माह—शरीरादीति । अनादिमत्परम्परया शरीर्यामं परस्ताच्च भविष्यतीति शरी-

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो  
मनो न विज्ञो न विजानीमो यथैतदनु-  
शिष्यादन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।

भवन्तीत्युपचर्यते ॥ २ ॥

न तत्र चक्षुर्गच्छतीत्युक्तेऽपि पर्यनुयोगे हेतुरप्रतिपत्तेः । श्रोत्रस्य श्रोत्र-  
मित्येवमादिनोक्तेऽप्यात्मतत्त्वेऽप्रतिपन्नत्वात्सूक्ष्मत्वहेतोर्वस्तुनः पुनः पुनः  
पर्यनुयुयुक्षाकारणमाह—न तत्र चक्षुर्गच्छतीति । तत्र श्रोत्राद्यात्मभूते चक्षुरा-  
रादीनि वाक्चक्षुषोः सर्वेन्द्रियोपलक्षणार्थत्वात् विज्ञानमुत्पादयन्ति । सुखा-  
दिबन्धिं गृह्येतान्तःकरणेनाह—नो मनः । न सुखादिवन्मनसो विष-  
यस्तत् । इन्द्रियाविषयत्वात् । न विज्ञो न विजानीमोऽन्तःकरणेन यथैत-  
द्ब्रह्म मनआदिकरणजातमनुशिष्यादनुशासनं कुर्यात्प्रवृत्तिनिमित्तं भवेत्तथाऽ-  
विषयत्वात् विज्ञो न विजानीमः । अथवा श्रोत्रादीनां श्रोत्रादिलक्षणं ब्रह्म  
विशेषेण दर्शयेत्युक्त आचार्य आह—न शक्यते दर्शयितुं कस्मान्न तत्र चक्षु-  
र्गच्छतीत्यादि पूर्ववत्सर्वमत्र तु विशेषो यथैतदनुशिष्यादिति । यथै-  
तदनुशिष्यात्प्रतिपादयेत् । अन्योऽपि शिष्यानितोऽन्येन विधिने-  
त्यभिप्रायः । सर्वथाऽपि ब्रह्म बोधयेत्युक्त आचार्य आह—अन्यदेव  
तद्विदितादथो अविदितादधीत्यागमम् । विदिताविदिताभ्यामन्यत्वम् ।

रादिर्ज्ञानाविच्छेदस्य प्रतिसंधानं धर्माद्यविकारित्वाध्यासः कामादिदोषहरणं चैत-  
स्मादध्यारोपितो यो मृत्युस्तद्विद्योगापेक्षयाऽमृतत्वस्य भवनमौपचारिकमित्यर्थः ॥ २ ॥

न तत्र चक्षुर्गच्छतीति वाक्यार्थं संगृह्णाति—आचार्येणोक्तेऽपि तत्त्वे शिष्यस्याप्रति-  
पत्तेर्हेतोः पर्यनुयोगे हेतुर्न तत्र चक्षुर्गच्छतीति । एतद्विवृणोति—श्रोत्रस्य श्रोत्रमि-  
त्यादिना । अत्मा नेन्द्रियविषयोऽभौतिकत्वाच्चरविषयत्वम् । मनश्चेन्द्रियं प्रसिद्धं  
ततस्तस्याप्यविषय इत्याह—इन्द्रियाविषयत्वादिति । न विज्ञो न विजानीम  
इत्याद्यभ्यासः सर्वथाऽन्तःकरणाविषयत्वरूपापनार्थः । आक्षेपपरतया व्याख्याय शङ्को-  
त्तरत्वेन व्यापष्टे—अथवेत्यादिना । इत उपलक्षणपकारादन्येन प्रकारेण न शक्यते दर्श-  
यितुं क्रियागुणादिविशेषभूत्यस्वादित्यर्थः । अगममित्युपदेशपारम्पर्यमाहेति संबन्धः ।  
आगमस्यार्थमाह—विदिताविदिताभ्यामन्यत्वमिति । अन्यदात्मनो विदितमविदितं  
वा स्यादतो विदितत्वाविदितत्वविशेषेनाऽऽत्मनोऽन्यत्र ब्रह्मत्वं विदुषा विनिवर्त्याऽऽत्मा-

यो हि ज्ञाता स एव सः । सर्वात्मकत्वात् । अतः सर्वात्मनो ज्ञातुर्ज्ञान-  
राभावादिदितादन्यत्वम् । “ स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेद्या ” इति  
च मन्त्रवर्णात् । “ विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयात् ” इति च बाजसनेयके ।  
अपि च व्यक्तमेव विदितं तस्मादव्यक्तित्यभिप्रायः । यद्विदितं व्यक्तं तदव्य-  
विषयत्वादल्पं सविरोधं ततोऽनित्यमत एवानेकत्वादशुद्धमत एव तद्विलक्षणं  
ब्रह्मेति सिद्धम् । अस्तु तर्ह्यविदितम् । न विज्ञानानपेक्षत्वात् । यद्ययविदितं  
तद्विज्ञानापेक्षमविदितविज्ञानाय हि लोकप्रवृत्तिः । इदं तु विज्ञानानपेक्षं कस्मा-  
द्विज्ञानस्वरूपत्वात् । न हि यस्य यत्स्वरूपं तत्तेनान्यतोऽपेक्ष्यते । न च स्वत  
एवापेक्षा । अनपेक्षमेव सिद्धत्वात् । प्रदीपः स्वरूपाभिव्यक्तौ न प्रकाशान्त-  
रमन्वतोऽपेक्षते स्वतो वा यद्यनपेक्षं तत्स्वत एव सिद्धं प्रकाशात्मकत्वा-  
त्प्रदीपस्यापेक्षितोऽप्यनर्थकः स्यात् । प्रकाशे विशोभावणात् । नहि प्रदीपस्य  
स्वरूपाभिव्यक्तौ प्रदीपप्रकाशोऽर्थवान् । न चैवमात्मनोऽन्यत्र विज्ञानमस्ति येन  
स्वरूपविज्ञानेऽप्यपेक्ष्यते । विरोध इति चेन्नान्यत्वात् । स्वरूपविज्ञाने विज्ञान-

ब्रह्मेत्युपदिष्टं भवतीत्यर्थः । विदितान्यत्वे युक्तिमाह—यो हीत्यादिना । विदि-  
तान्यत्त्वचनस्याऽऽर्थिकमर्थमाह—अपि चेति । कार्याद्व्यावृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः ।  
आत्मा यद्यप्यन्यतो विज्ञानं नापेक्षते तथाऽपि स्वग्राहकत्वात्स्वस्मादेव विज्ञानमपे-  
क्षते तेन विज्ञानानपेक्षत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—न च स्वत एवेति । स्वभा-  
वतयाऽनपेक्षमेव सिद्धत्वादपेक्षाशब्दार्थो न घटते स्वग्राहकत्वं चासिद्धं स्ववृत्तिवि-  
रोधादित्यर्थः । विज्ञानं सजातीयानपेक्षं प्रकाशत्वात्प्रदीपवादित्यनुमानमभिप्रेत्य दृष्टा-  
न्तमाह—नहीति । तमोध्वस्तये ह्यालोकापेक्षा तदभावश्चाऽऽलोके स्वत एव सिद्ध  
इत्यर्थः । प्रदीपस्य तैजसस्य तैजसान्तरानपेक्षत्वेऽपि विजातीयप्रकाशस्य ज्ञानस्या-  
पेक्षा स्वव्यवहारेऽपि दृष्टा तथा ब्रह्मणोऽपि विजातीयज्ञानापेक्षा भविष्यतीति न च  
वाच्यमित्याह—न चैवमात्मन इति । ब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वस्याज्ञानात्मकत्वाद्भा-  
नसंभावनैव नास्त्यन्यत्र ततो न विजातीयज्ञानापेक्षमपि ब्रह्मेत्यर्थः । ज्ञानानपेक्षत्वे  
लौकिकानुभवाविरोधं शास्त्रविरोधं चोद्भावं परिहरति—विरोध इति चेन्ना-  
न्यत्वादिति । सूत्रस्य पूर्वपक्षभागं विभजते—स्वरूपविज्ञान इत्यादिना ।  
विज्ञानानपेक्षत्वं ब्रह्मणोऽभाणि । सापेक्षत्वं जीवशब्दाद्यस्योपाधिविशिष्ट-

स्वरूपत्वाद्भिन्नानान्तरं नापेक्षत इत्येतदसत् । दृश्यते हि विपरीतज्ञानमात्मनि  
सम्बन्धज्ञानं च न जानाम्यात्मानमिति श्रुतेश्च “ तत्त्वमसि ” “ आत्मान-  
मेवावेत् ” “ एतं वै तमात्मानं विदित्वा ” इति च । सर्वत्र श्रुतिश्चात्मवि-  
ज्ञाने भिन्नानान्तरापेक्षत्वं दृश्यते तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतिविरोध इति चेन्न । कस्मात् ।  
अन्यो हि स आत्मा बुद्ध्यादिकार्यकरणसंघाताभिमानसंतानाविच्छेदलक्ष-  
णोऽविवेकात्मको बुद्ध्यवभासप्रधानश्चक्षुरादिकरणो नित्यचित्स्वरूपात्मान्तः-  
सारो यन्नानित्यं विज्ञानमवभासते । बौद्धप्रत्ययानामाविर्भावतिरोभावधर्मक-  
त्वात्तद्धर्मतयैव विलक्षणमपि चावभासते । अन्तःकरणस्य मनसोऽपि मनोऽन्त-  
र्गतत्वात्सर्वान्तरश्रुतेः । अन्तर्गतेन नित्यविज्ञानस्वरूपेणाऽऽकाशवदप्रचलिता-  
त्मनाऽन्तर्गर्भभूतेन बाह्यो बुद्ध्यत्मा तद्विलक्षणोऽधिर्भिरिवाग्निः प्रत्ययैरावि-  
र्भावतिरोभावधर्मकैर्विज्ञानाभासरूपैरनित्यैरनित्यविज्ञान आत्मा सुखी दुःखी-  
त्यभ्युपगतो लौकिकैरतोऽन्यो नित्यविज्ञानस्वरूपादात्मनः । तत्र हि विज्ञाना-

स्यानुमूयतेऽतो भिन्नविषयत्वाच्च विरोध इत्याह—न कस्मादित्यादिना । बुद्ध्यादौ  
कार्यकरणसंघाते य आत्माभिमानसंतानोऽनादिभयपरम्पराप्रापितस्तस्याविच्छेदरूपम-  
निर्वाच्यमज्ञानलक्षणं चिह्नं यस्य चित्प्रतिबिम्बस्य स तथोक्तः । चित्तन्त्रं ह्यनिर्वाच्य-  
मज्ञानं चैतन्यमवच्छिद्य स्वावच्छिन्ने यथास्वरूपावभासं प्रतिबध्य मौढ्याद्यध्यासहेतु-  
र्भवति । तस्माद्विवेकात्मको जीव इत्युच्यते बुद्धेरन्तःकरणस्य यथा यथा नीलपीता-  
द्याकारावभासा जायन्ते तथा तथा चित्प्रतिबिम्बः प्रमातृत्वादिरूपेण भातीति तत्प्र-  
धानोऽध्यस्तस्य विशिष्टस्य तत्सत्तयैव सत्त्वाद्विशिष्टान्तर्निविष्टो य आत्मा नित्यचि-  
त्स्वरूपः स एव सारो यस्मिन्स तथोक्तः । बुद्धिपरिणामरूपाणां नीलपीतादिप्रत्यया-  
नामुत्पन्नविनाशश्चत्वात्तदुपरक्तरूपेणानित्यं चैतन्यं यत्रावभासते सोऽन्यो जीवः ।  
सर्वाण्येतानि जीवविशेषणान्यन्यत्वात्फुटीकरणार्थानि न केवलमनित्यत्वम् । विशिष्टो-  
पाधिरूढतया विज्ञानस्य तद्धर्मतयैवावभासते मनुष्योऽहं जानामीति प्रतिशरीरं विल-  
क्षणमपि चैतन्यमवभासते विशिष्टभेदादित्यर्थः । परमार्थतः कीदृशं चैतन्यं यस्य  
विशिष्टधर्मताऽवभासते तत्राऽह—अन्तःकरणस्येति । ननु विशेषणसंबन्धात्स्वरूपे  
समारोपितो विशिष्टो भाति तस्य मिथ्यात्वात्कथमात्मत्वव्यवहारास्पदत्वं तत्राऽऽह—  
अन्तर्गतेनेति । विशिष्टान्तर्गतेन चित्स्वरूपेण तादात्म्याद्बाह्य इत्यनात्माऽपि  
बुद्धिविशिष्ट आत्मेत्युपगतो लौकिकैरिति संबन्धः । अत इत्युक्तधर्मवत्त्वादस्य  
नित्यविज्ञानाद्विलक्षणो जीवः । कथमेतावता विरोधः परिहृत इत्याकाङ्क्षायामाह—

बोधा विपरीतज्ञानत्वं बोधोपपद्यते न पुनर्नित्यविज्ञाने । तत्त्वमसीति बोधोप-  
देशो नोपपद्यत इति चेत् । आत्मानमेवावेदित्येषमादीनि च निस्त्वबोधोपा-  
त्तत्वात् । न ह्यादित्योऽन्येन प्रकाश्यतेऽतस्तदर्थबोधोपदेशोऽनर्थक इति चेन्न ।  
लोकार्थधारोपापोहार्थत्वात् । सर्वात्मनि हि नित्यविज्ञाने बुद्ध्याद्यनित्यधर्मा  
लोकैरध्यारोपिता आत्माविवेकतस्तदपोहार्थो बोधोपदेशो बोधात्मनः । तत्र च

तत्र हीति । एवं लोकानुभवविरोधे परिहृतेऽपि शास्त्रविरोधो न परिहृत इत्याह—  
तत्त्वमसीति । विशिष्टस्य मिथ्यात्वाद्ब्रह्मास्मीत्यनुभवायोगान्मोक्षार्हत्वायोगाच्च तत्त्व-  
मसीत्युपदेशो न घटते चेत्तर्हि ब्रह्मण एवोपदेशोऽस्त्वित्याशङ्क्याऽऽह — आत्मान-  
मेवावेदिति । एवमादीनि वाक्यानि ब्रह्मोपदेशपक्षे न संगच्छन्ते तज्जनितफलाभा-  
वादिस्थर्थः । विशिष्टस्य निरुपाधिकस्य च ब्रह्मण उपदेशासंभवेऽप्युपाधिबोधाधि-  
स्त्वरूपजीवपदलक्ष्यस्य वैशिष्ट्यद्वारेणोपदेशो भविष्यति फलं तस्याऽऽरोपितबन्ध-  
निवृत्तिरित्याह— न । लोकेति । ननु लोकशब्देनाऽऽत्माच्यतेऽनात्मा वा ।  
नाऽऽद्यः । आत्मनोऽधिष्ठानतयाऽध्यासकर्तृत्वासंभवाच्चैत्रो हि शुक्तिकायां रमत-  
मध्यस्यति न शुक्तिरिव । अध्यासकर्तृत्वे चाऽऽत्मनः प्रागेवाध्यासात्कर्तृत्वं वाच्यम् ।  
कर्तृत्वस्य प्राग्भावानियमात्तदा चानिर्माक्षप्रसङ्गः । कर्तृत्वस्याध्यासत्वे च न कर्तृत्व-  
मात्मनस्तद्विषयकर्तृत्वान्तराभावात् । भावे चानवस्थानात् । न द्वितीयः । जडत्वा-  
दनात्मनोऽध्यासकर्तृत्वानुपपत्तेः । चेतनो हि देवदत्तोऽध्यस्यतीति प्रसिद्धम् । अथ  
जडस्याध्यासकर्तृत्वं नाम भ्रान्त्याश्रयत्वं यद्यपि न संभवति तथाऽपि भ्रान्तिनिमि-  
त्तत्वं दृष्टं जपाकुसुमादेः । न तस्य सत्यस्योपाधित्वसंभवाद्भाष्यकारमते च जडस्य  
सर्वस्याध्यात्मकत्वादध्यासहेतुत्वं न संभवति तस्मादसंबद्धमिदं भाष्यं लोकार्थधारोपा-  
पोहार्थत्वादिति । लोकशब्देनाहंकारादय उच्यन्ते । तेषां व्यावहारिकसत्यत्व-  
स्यार्थक्रियासमर्थत्वेनाभ्युपगमात् । स्वधर्मोपनिमित्तत्वेनोपाधित्वसंभवात्परमार्थसत्य-  
स्यैवोपाधित्वमित्यस्मान्प्रति दृष्टान्ताभावादहंकारादयश्च चित्तन्त्रानाद्यानिर्वाच्याविद्यामय-  
भूतसूक्ष्मविकारा अविद्यावच्छिन्न एव चैतन्ये निपतन्ति । उपाधिविकाराणामुपहितेऽप्युपा-  
तिताया दर्शनात् । यथा जलचलनादीनाम् । तस्मान्नासंगतं भाष्यम् । ननु बोधा-  
त्मनो नाबोधः समञ्जसः । प्रकाशाप्रकाशयोर्विरोधप्रसिद्धेः । बोधोऽपि च बोधात्मनो  
न समञ्जसः । निर्विकारत्वात् । कथं बोधात्मनो बोधोपदेशः सार्थकस्तत्राऽऽह—  
तत्र चेति । बोधादन्यस्याबोधात्मकत्वेनाबोधाश्रयत्वं न समञ्जसम् । आत्माश्रयत्व-  
प्रसङ्गादनिवृत्तिप्रसङ्गाच्च तस्य बोधासंभवात् । तस्माद्बोधात्मन एवाबोधः समञ्जसः ।  
परिशेषाद्विरोधश्चासिद्धः साक्षिवेद्यत्वात् । बोधोऽपि तत्रैव समञ्जसो घटादेर्बोद्धत्वा-

बोधाबोधौ समञ्जसौ । अन्यनिमित्तत्वादुदक इवौष्ण्यमग्निमिच्छम् ।  
राज्यहनी इवाऽऽदित्यनिमित्ते लोके नित्याबौष्ण्यप्रकाशाकन्यादित्यथोर-  
न्वन्न भाषाभाषयोर्निमित्तत्वादनित्याविवोपचर्येते । धक्ष्यत्थग्निः प्रकाशयि-  
ष्यति सवितेति तद्वत् । एवं च सुखदुःस्वबन्धबोधाद्यध्यारोपो लोकस्य  
तदपेक्ष्य तत्त्वमस्यात्मानमेवावेदित्यात्माबोधोपदेष्टेन श्रुतयः केवलमध्या-  
रोपापोहार्याः । यथा सविताऽसौ प्रकाशयत्यात्मानमिति तद्वत् । बोधाबो-  
धकर्तृत्वं च नित्यबोधात्मनि । तस्मादन्यदविदितात् । अधिशब्दश्चान्यार्थे ।  
यद्वा यदि यस्याधिं तत्ततोऽन्यस्सामर्थ्याद्यथाऽपि भृत्यादीनां राजा ।  
अव्यक्तमेषाविदितं ततोऽन्यदित्यर्थः । विदितमविदितं च व्यवक्ताव्यक्ते

प्रसिद्धेः । चिद्वशात् एव बुद्धिपरिणामे बोधशब्दव्युत्पत्तेः परिणाम्यन्तःकरणोपहितस्य  
बोधात्मनो बोधवत्त्वं समञ्जसमित्यर्थः । सामञ्जस्ये हेत्वन्तरमाह—अन्यनिमित्तत्वा-  
दिति । अन्यत्राहंकारादिंसंघाते वादिनां लौकिकानां च बोधाबोधौ प्रसिद्धौ तौ  
चाऽऽत्मबोधाबोधसंबन्धादित्यात्मनो मुख्यौ बोधाबोधौ । यत्संबन्धादन्यत्र यदुपचर्यते  
तत्तत्र मुख्यं यथाऽग्निंसंबन्धादुदकस्यौष्ण्यमुपचारेणाग्नौ तन्मुख्यमित्यर्थः । आत्म-  
निमित्तौ चेदन्यत्र बोधाबोधौ तर्हि निमित्तत्वादात्मनो व्यापारवत्त्वप्रसङ्गस्तत्राऽऽह—  
राज्यहनी इवेति । यथाऽऽदित्यसंनिध्यसंनिधिमाम्निमित्ते लोके राज्यहनी भवतः ।  
नद्यादित्यः कंचन स्वापयत्सुत्थापयति वा । अतो निमित्तत्वं न व्यापारवत्त्वाविनाभूत-  
मित्यर्थः । नन्वात्मनि बोधस्य नित्यत्वे कथं काष्ठावच्छेदव्यवहारः प्राग्ज्ञासिषं शास्त्रार्थ-  
मिदानीं च जानामि पुनर्ज्ञास्यामीति तत्राऽऽह दृष्टान्तम्—नित्याबौष्ण्यप्रकाशा-  
दिति । तद्वद्विषयस्य काष्ठावच्छिन्नत्वेन काष्ठावच्छेदव्यवहारः स्वरूपेण नित्येऽपि  
बोधे न विरुध्यत इत्यर्थः । आत्मनि बोधाबोधयोः सामञ्जस्ये किं सिद्धमित्यत आह—  
एवं चेति । आगन्तुकविषयसंबन्धात्तदुपरत्तरूपेण बोधस्याऽऽगन्तुत्वेऽपीदानीं  
मया स्वात्मा बुध्यत इति नित्यबोधात्मनि कथं बोधकर्तृत्वव्यपदेश इत्याशङ्क्याऽऽ-  
वरकापनयस्याऽऽगन्तुत्वेन भविष्यतीत्याह—यथा सविताऽसाविति । यस्मा-  
दन्योपाधिकमात्मनि बोधकर्तृत्वम् । स्वतः पुनर्विज्ञानानपेक्षत्वमेव । तस्माद्विज्ञानानपे-  
क्षत्वादविदितादन्यत्वं सिद्धम् । कथमन्यत्वाविवक्षायामधिशब्दः संगच्छते तत्राऽऽह—  
अधिशब्दश्चेति । निपातानामनेकार्थत्वाल्लक्षणया चेत्यर्थः । अविदितादन्यत्वस्याऽऽ-  
र्थिकमर्थमाह—अव्यक्तमेवेति । विदितं न भवत्यविदितं च न भवतीत्येकैकनिषे-  
धस्य तात्पर्यमुक्त्वा समुदायार्थमाह—विदितमविदितं चेति । व्याचक्षाक्षर

इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचक्षिरे ॥ ३ ॥

यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं  
विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥

कार्यकारणत्वेन विकल्पिते ताभ्यामन्यद्ब्रह्म विज्ञानस्वरूपं सर्वविशेषप्रत्यस्त-  
मितमित्ययं समुदायार्थः । अत एवाऽऽत्मत्वाच्च हेय उपादेशो वा । अन्य-  
द्व्यन्येन हेयमुपादेयं वा । न तेनैव तद्यस्य कस्यचिद्व्ययमुपादेयं वा भवति ।  
आत्मा च ब्रह्म सर्वान्तरात्मत्वादविषयमतोऽन्यस्यापि न हेयमुपादेयं वा ।  
अन्याभावाच्च । इति शुश्रुम पूर्वेषामित्यागमोपदेशः । व्याचक्षिरे इत्यस्वा-  
तन्त्र्यं तर्कप्रतिषेधार्थम् । ये नस्तद्ब्रह्मोक्तवन्तस्ते नित्यमेवाऽऽगमं ब्रह्मप्रति-  
पादकं व्याख्यातवन्तो न पुनः स्वबुद्धिप्रभवेन तर्केणोक्तवन्त इत्यागमपार-  
म्पर्याविच्छेदं दर्शयति विद्यास्तुतये । तर्कस्त्वनवास्थितो भ्रान्तोऽपि भव-  
तीति ॥ ३ ॥

यद्वाचेतिमन्त्रानुवादो दृढप्रतीतेः । अन्यदेव तद्विदितादिति । योऽयमाग-  
मार्थो ब्राह्मणोक्तोऽस्यैव द्रष्टव्ये मन्त्रा यद्वाचेत्यादयः पठ्यन्ते । यद्ब्रह्म  
वाचा शब्देनानभ्युदितमनभ्युक्तमप्रकाशितमित्येतत् । येन वागभ्युद्यत इति  
वाक्प्रकाशहेतुत्वोक्तिः । येन प्रकाशयत इति वाचोऽभिधानस्याभिधेयप्रकाश-  
कत्वस्य हेतुत्वमुच्यते ब्रह्मणः । उक्तं च केनेषितां वाचमिमां वदन्ति यद्वाचो  
ह वाचमिति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्यविषयत्वेन ब्रह्मण आत्मन्यवस्थाप-  
नार्थ आम्नायः । यद्वाचाऽनभ्युदितं वाक्प्रकाशनिमित्तं चेति ब्रह्मणोऽविषय-  
त्वेनवस्त्वन्तरजिघृक्षां निवर्त्य स्वात्मन्येवावस्थापयत्याम्नायस्तदेव ब्रह्म त्वं  
विद्धीति यत्नत उपरमयति । नेदमित्युपास्यप्रतिषेधाच्च ॥ ४ ॥

इत्यस्वातन्त्र्यं तर्कप्रतिषेधार्थमित्येतत्सूत्रं विवृणोति—ये नस्तदिति ॥ ३ ॥

यद्वाचेतिमन्त्रानुवादो दृढप्रतीतेरिति सूत्रमेतद्विभजते—अन्यदेवेत्यादिना । येन  
वागभ्युद्यत इत्यनेन वाक्प्रकाशे हेतुत्वोक्तिर्ब्रह्मणः क्रियत इति योजना । एतत्सूत्रं  
विवृणोति—येनेत्यादिना । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्याद्याम्नाय आत्मन्येव बुद्धेरव-  
स्थापनार्थ उपसंहारार्थः । अविषयत्वेन ब्रह्मणोऽतिरिक्तस्वरूपेण वेद्यत्वासंभवादिति  
योजना । एतत्सूत्रं विभजते—यद्वाचेत्यादिना ॥ ४ ॥

यन्मनसा न मनुते येनाऽऽहुर्मनो मतम् । तदेव  
ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूःषि पश्यति ।  
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।  
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।  
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति देहरमेवापि नूनम् । त्वं

यन्मनसेत्वादि समानम् । मनो मतमिति । येन ब्रह्मणा मनोऽपि  
विषयीकृतं नित्यविज्ञानस्वरूपेणेत्येतत् । सर्वकरणानामविषयं तानि च  
सव्यापाराणि सविषयाणि नित्यविज्ञानस्वरूपावभासतया येनावभास्यन्त  
इति श्लोकार्थः । “ क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति ” इति स्मृतेः ।  
“ तस्य भासा ” इति चाऽऽथर्वणे । येन प्राण इति । क्रियाशक्तिरप्यात्म-  
विज्ञाननिमित्तेत्येतत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति शिष्यबुद्धिविचालना गृहीतस्थिरतायै । विदि-  
ताविदिताभ्यां निवर्त्य बुद्धिं शिष्यस्य स्वात्मन्यवस्थाप्य तदेव ब्रह्म  
त्वं विद्धीति स्वाराज्येऽभिषिच्योपास्यप्रतिषेधेनायास्य बुद्धिं विचाल-

मन्त्रसमुदायस्यार्थमाह—सर्वकरणानामित्यादिना । यत्सर्वकरणानामविषयं  
येन निर्विशेषेण सर्वाणि करणानि भास्यन्ते तद्ब्रह्मैव त्वं ततोऽतिरिक्तज्ञानाय यत्नो न  
कर्तव्य इति यत्नोपरम एव लक्ष्यते । विद्धीत्यनेनातिरिक्तं मा विद्धीत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥  
६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेत्यनेन वाक्येन शिष्यबुद्धिविचालना क्रियते स्थूणानिखनन-  
भ्यायेन गृहीतस्य दाढ्यार्थम् । एतत्संप्रहवाक्यं विवृणोति—विदिताविदिताभ्या-  
मित्यादिना । अल्पमेव ब्रह्मणो रूपं नूनं त्वं वेत्थेति को मन्यत इत्याकाङ्क्षाया-

वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ नु  
मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ ९ ॥ १ ॥

यति यदि मन्यसे सुवेदाहं ब्रह्मेति त्वं ततोऽल्पमेव ब्रह्मणो रूपं वेत्थ त्व-  
मिति नूनं निश्चितं मन्यत इत्याचार्यः । सा पुनर्विचालना किमर्थेऽप्युच्यते-  
पूर्वगृहीते वस्तुनि बुद्धेः स्थिरतायै । देवेष्वपि सुवेदाहमिति मन्यते यः सोऽ-  
प्यस्य ब्रह्मणो रूपं दहरमेव वेत्ति नूनम् । कस्मात् । अविषयत्वात्कस्यचि-  
द्ब्रह्मणः । अथवाऽल्पमेवास्याऽऽध्यात्मिकं मनुष्येषु देवेषु च । आधिदैवि-  
कमस्य ब्रह्मणो यद्रूपं तदिति संबन्धः । अथ न्विति हेतुर्मीमांसायाः । यस्मा-  
द्दहरमेव सुविदितं ब्रह्मणो रूपमन्यदेव तद्विदितादित्युक्तत्वात्सुवेदेति च मन्य-  
सेऽतोऽल्पमेव वेत्थ त्वं ब्रह्मणो रूपं यस्मादथ नु तस्मान्मीमांस्यमेवाद्यापि  
ते तव ब्रह्म विचार्यमेव यावद्विदिताविदितप्रतिषेधागमार्थानुभव इत्यर्थः ।  
मन्ये विदितमिति शिष्यस्य मीमांसानन्तरोक्तिः प्रत्ययत्रयसंगतेः । सऋग्व-  
स्तुनिश्चयाय विचालितः शिष्य आचार्येण मीमांस्यमेव त इति चोक्त एका-  
न्ते समाहितो भूत्वा विचार्य यथोक्तं सुपरिनिश्चितः सन्नाहाऽऽगमाचार्या-  
त्मानुभवप्रत्ययत्रयस्यैकविषयत्वेन संगत्यर्थम् । एवं हि सुपरिनिष्ठिता विद्या  
सफला स्यान्नानिश्चितेति न्यायः प्रदर्शितो भवति । मन्ये विदितमिति परि-

माह—मन्यत इत्याचार्य इति । यदिति । यादृशमस्य ब्रह्मणो रूपं त्वममंस्था-  
स्तादृशं देवेष्वपि यो मन्यते सोऽपि दहरमेव नूनं मन्यत इति योजना । अथ न्विति  
हेतुर्मीमांसाया इति संग्रहवाक्यं विवृणोति—यस्मादित्यादिना । प्रतिवचनस्यार्थं  
संगृहीतं विवृणोति—सऋगित्यादिना । विचार्येति । मया विदितं ब्रह्मेति किं  
प्रतिवचनं ददाम्युताविदितमिति वा । नाऽऽद्यः । आचार्यागमप्रत्ययविरोधाद्धेदनविषय-  
तया च घटवद्ब्रह्मत्वप्रसङ्गाद्धेदितृत्वेन मम विकारित्वापाताच्च । न द्वितीयः । गोपालादि-  
भ्योऽविशेषप्रसङ्गात्तूष्णीमवस्थाने वाऽप्रतिभाप्रसङ्गादिति विचार्यैकैकपक्षदोषपरिजिहीर्ष्या  
विदितमविदितं चेति समुच्चितं वच्मि । अज्ञानसंशयाद्यभावाद्विदितं वेदनविषयत्वाभावा-  
च्चाविदितमिति सुपरिनिश्चितः सन्प्रतिवचनमाहेत्यर्थः । प्रत्ययत्रयस्य संगतिः संबट-  
नमेकस्मिन्विषये किमर्थमुच्यते । संवादाधीनं प्रामाण्यमिति तार्किकस्थितेर्निश्चयार्थम् ।  
स्वतःप्रामाण्यपक्षे स्वागमार्थे प्रत्ययान्तरसंवादस्तात्पर्यद्योतकः । प्रतिबन्धनिरासेनोपचा-

+ नाह मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।

निष्ठितनिश्चितविज्ञानप्रतिज्ञाहेतुक्तः ॥ ९ ॥ १ ॥

परिनिष्ठितं सफलं विज्ञानं प्रतिजानीत आचार्यात्मनिश्चययोस्तुल्यतायै । यस्माद्धेतुमाह—नाह मन्ये सुवेदेति । अहेत्यवधारणार्थो निपातो नैव मन्य इत्येतत् । यावदपरिनिष्ठितं विज्ञानं तावत्सुदेव सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति विपरीतो मम निश्चय आसीत् । सोऽपजगाम भवाद्विर्विचालितस्य यथोक्तार्थमीमांसाफलभूतात्स्वात्मब्रह्मत्वनिश्चयरूपात्सम्बन्धप्रत्ययाद्विरुद्धत्वात् । अतो नाह मन्ये सुवेदेति । यस्माच्च तन्नैव न वेदेति मन्य इत्यनुवर्तते । अविदित-ब्रह्मप्रतिषेधात् । कथं तर्हि मन्यस इत्युक्त आह—वेद च । चशब्दाद्वेदं च न वेद चेत्यभिप्रायः । विदिताविदिताभ्यामन्यत्वाद्ब्रह्मणस्तस्मान्मया विदितं ब्रह्मेति मन्य इति वाक्यार्थः । अथवा वेद चेति नित्यविज्ञानब्रह्मस्वरूपतया नो न वेद वेदैव चाहं स्वरूपाविक्रियाभावात् । विशेषविज्ञानं च पराध्यस्तं न स्वत

रेण निश्चयहेतुरिति सर्वस्य प्रतिवचनवाक्यस्य तात्पर्यमुक्त्वा मन्ये विदितमित्यादिना मन्ये विदितमित्येकदेशस्यार्थं संगृह्णाति ॥ ९ ॥ १ ॥

संगृहीतं स्फुटयति—परिनिष्ठितमित्यादिना । विरुद्धत्वादिति । विपरीतप्रत्ययस्य सम्यग्ज्ञानविरुद्धत्वात्तदुदयमात्राद्विपरीतप्रत्ययोऽपगत इत्यर्थः । न केवलं विपरीतप्रत्ययस्य संशयस्य वाऽभावान्मम निश्चितं विज्ञानमज्ञानाभावाच्चेत्याह—यस्मा-चेति । अथवा वेद चेत्यस्यान्योऽर्थः कथ्यते । यद्यनित्यमात्मविज्ञानं स्यात्तर्हि तस्य प्रागभावकाले प्रध्वंसाभावकाले वाऽज्ञानं संभाव्येत नतु तदस्ति । नित्यं हि विज्ञानं ब्रह्म मम स्वरूपं ततो नो न वेद । यदि च वेदनं मम विक्रिया मवेत्तदा विक्रियायाः कादाचित्कत्वात्कदाचिदहं वेदेति शङ्क्येत नतु तदस्ति । स्वरूपविज्ञानस्यान्यथात्वासंभवात्सदा वेदैवाहम् । यथा स्वाभाविकाश्रयतया पर्वतास्तिष्ठन्तीति व्यपदेशस्तद्वदित्यर्थः । स्वसत्तायां स्वयं प्रीतेति स्वप्रकाशत्वमादाय व्याख्यातं चशब्दार्थमाह—विशेषविज्ञानं चेति । आगमाद्विचारसहकृताज्जातं ब्रह्मात्मकताव्यञ्जकमन्तःकरणपरिणामरूपं ब्रह्मास्मीति विशेषविज्ञानं तत्परेणान्तःकरणेनोपाधिनाऽऽत्मन्यध्यस्तं न परमार्थतो ज्ञानवत्त्व-

+ केनोपनिषत्पदमाश्रितो नाहं मन्य इति पाठः ।

यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ १० ॥

॥ २ ॥ यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

इति । परमार्थतो न च वेदेति यो नस्तद्वेद तद्वेदेतिपक्षान्तरनिरासार्थमात्राय उक्तार्थानुवादात् । यो नोऽस्माकं मध्ये स एव तद्ब्रह्म वेद नान्यः । उपास्य-  
ब्रह्मविच्चात् । अतोऽन्यस्य यथाऽहं वेदेति वेद चेति पक्षान्तरे ब्रह्मविच-  
निरस्पते । कुतोऽयमर्थोऽवसीयत इत्युच्यते । उक्तानुवादादुक्तं ह्यनुवदति  
नो न वेदेति वेद चेति ॥ १० ॥ २ ॥

यस्यामतमिति श्रौतमाख्यायिकार्थोपसंहारार्थम् । शिष्याचार्योक्तिप्रत्यु-  
क्तिलक्षणयाऽनुभवयुक्तिप्रधानयाऽऽख्यायिकया योऽर्थः सिद्धः स श्रौतेन  
वचनेनाऽऽगमप्रधानेन निगमनस्थानीयेन संक्षेपत उच्यते । यदुक्तं विदिता-  
दन्यद्वागादीनामगोचरत्वात् । भीमांसितं चानुभवोपपत्तिभ्यां ब्रह्म तत्तथैव  
ज्ञातव्यं कस्मात् । यस्यामतं यस्य विविदिषाप्रयुक्तप्रवृत्तस्य साधकस्यामतम-  
विज्ञातमविदितं ब्रह्मेत्यात्मतत्त्वनिश्चयफलावसानावबोधतया विविदिषा निवृ-  
त्तेत्यभिप्रायः । तस्य मतं ज्ञातं तेन विदितं ब्रह्म येनाविषयत्वेनाऽऽत्मत्वेन  
प्रतिबुद्धमित्यर्थः । स सम्यग्दर्शी यस्य विज्ञानानन्तरमेव ब्रह्मात्मभावस्याव-  
सितत्वात्सर्वतः कार्यभावो विपर्ययेण मिथ्याज्ञानो भवति । कथं मतं विदितं  
ज्ञातं मया ब्रह्मेति यस्य विज्ञानं स मिथ्यादर्शी विपरीतविज्ञानो विदिताद-  
न्यत्वाद्ब्रह्मणो न वेद स न विजानाति । ततश्च सिद्धमनैदिरस्य विज्ञानस्य  
मिथ्यात्वम् । अब्रह्मविषयतया निन्दितत्वात्तथा कपिलकणभुगादिसमयस्यापि

मात्मन इति न वेद चेति घटत इत्यर्थः । प्रकारान्तरेणापि ब्रह्मविज्ञानं संभवतीति-  
शङ्कानिरासार्थं वाक्यैकदेश इत्याह—यो नस्तद्वेद तद्वेदेति । इदं सूत्रवाक्यं विवृ-  
णोति—यो नोऽस्माकमिति । यो नोऽस्माकं मध्ये तद्विदिताविदिनान्यत्वं वेदेति  
शेषः । यथाऽहं वेदेतोऽन्येन प्रकारेण विदुष उपास्यब्रह्मविच्चादिति योजना । उक्ता-  
नुवादादिति । अभ्यासाख्यतात्पर्यलिङ्गदर्शनादविषयतयैव ब्रह्मविज्ञानं विवक्षित-  
मित्यर्थः ॥ १० ॥ २ ॥

यस्यामतमिति वाक्यार्थं संगृहीतं व्याख्याति—शिष्याचार्येत्यादिना । श्रौतमिति  
शिष्यस्याऽऽचार्यस्य चोक्तिर्न भवतीति रूपापनार्थम् । तेन श्रौतेन वचनेन कथमुच्यत  
इत्याकाङ्क्षायामाह—यदुक्तमिति । यद्ब्रह्म विदितादन्यदुक्तमिति संबन्धः । गोपा-

## अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञान- ताम् ॥ ११ ॥ ३ ॥ प्रतिबोधविदितं मत-

विदितब्रह्मविषयत्वादनवस्थिततर्कजन्यत्वाद्विविदिषानिवृत्तेश्च मिथ्यात्वमिति ।  
स्मृतेश्च—

या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रोक्तास्तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥

इति विपरीतमिथ्याज्ञानयोर्नष्टत्वादिति । अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातम-  
विज्ञानतामिति पूर्वहेतूक्तिरनुवादस्याऽऽनर्थक्यात् । अनुवादमात्रेऽनर्थकं वचन-  
मिति पूर्वोक्तयोर्यस्यामतमित्यादिना ज्ञानाज्ञानयोर्हेत्वर्थत्वेनेदमुच्यते । अवि-  
ज्ञातमाविदितमात्मत्वेनाविषयतया ब्रह्म विज्ञानतां यस्मात्तस्मात्तदेव ज्ञानं यतेषां  
विज्ञातं विदितं व्यक्तमेव बुद्ध्यादिविषयं ब्रह्माविज्ञानतां विदिताविदितव्या-  
वृत्तमात्मभूतं नित्यविज्ञानस्वरूपमात्मस्थमाविक्रियममृतमजरमभयमनन्यत्वा-  
दविषयमित्येवमविज्ञानताम् । बुद्ध्यादिविषयात्मतयैव नित्यं विज्ञातं ब्रह्म ।  
तस्माद्विदिताविदितव्यक्तव्यक्तधर्माध्यारोपेण कार्यकारणभावेन साविकल्पम-  
यथार्थविषयत्वात् । गुक्तिकादौ रजताद्यध्यारोपणज्ञानवन्मिथ्याज्ञानं तेषाम् ॥  
११ ॥ ३ ॥

प्रतिबोधविदितं तममिति । बीप्साप्रत्ययानामात्मावबोधद्वारत्वाद्धोषं

लादीनामिषाऽऽत्मतत्त्वं न विवक्षितं किंतु ब्रह्मण आत्मत्वफलावसानो योऽवबोधो यस्य  
स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्ता तथा बुभुत्सा निवृत्ता । विचार्यमाणे ब्रह्मण आत्मत्वेन  
पर्यवसानादातिरिक्तमन्तव्याभावादमतमित्यर्थः । अविज्ञातं विज्ञानतामित्युत्तरार्धस्यार्थं  
संगृहीतं विवृणोति—अनुवादमात्र इत्यादिना । हेत्वर्थत्वेनेति । अयमर्थः—पूर्वेषां  
ब्रह्म विज्ञानतामविज्ञातत्वेनैव ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वादिज्ञानीनामपि विषयतया  
ज्ञानं तथा पूर्वेषामविदुषां विज्ञातत्वेनैव ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वादिज्ञानीमपि विषयतया  
ज्ञानमसम्यग्ज्ञानमिति । बुद्ध्यादिविषयं सद्रूपतया बुद्धिरात्मा मन आत्मेन्द्रियमा-  
स्मेति विज्ञानं वेदबाह्यानां ब्रह्म बौद्धादीनां प्रसिद्धं तत् इदानीमपि तन्मतानुसारिणां  
भ्रान्तानामेव बुद्ध्यादिविषयमनात्मरूपमात्मतयाऽमितमित्यर्थः ॥ ११ ॥ ३ ॥

केन द्वारेण तर्ह्यविषयतयाऽऽत्माऽवगम्यतामित्याकाङ्क्षायामाह—प्रतिबोधेति ।

## ममृतत्वं हि विन्दते । आत्मना विन्दते

प्रति बोधं प्रतीति वीप्सा सर्वप्रत्ययव्याप्त्यर्था । बौद्धा हि सर्वे प्रत्य-  
यास्तत्सलोहवान्नित्यविज्ञानस्वरूपात्मव्याप्तत्वाद्विज्ञानस्वरूपावभासास्तदन्याव-  
भासश्चाऽऽत्मा तद्विलक्षणोऽग्निवदुपलभ्यत इति तेन ते द्वारी भवन्त्या-  
त्मोपलब्धौ । तस्मात्प्रतिबोधावभासप्रत्यगात्मतया याद्विदितं तद्ब्रह्म तदेव  
मतं ज्ञातं तदेव सम्यग्ज्ञानवत्प्रत्यगात्मविज्ञानं न विषयविज्ञानम् । आत्म-  
त्वेन प्रत्यगात्मानमैक्षदिति च काठके । अमृतत्वं हि विन्दत इति हेतुवचनं  
विपर्यये मृत्युप्राप्तेः । विषयात्मविज्ञाने हि मृत्युः प्रारभत इत्यात्मविज्ञानममृ-  
तत्वनिमित्तमिति युक्तं हेतुवचनममृतत्वं हि विन्दत इति । आत्मज्ञानेन किममृ-  
तत्वमुत्पाद्यते । न । कथं तर्हि । आत्मना विन्दते स्वेनैव नित्यात्मस्वभावेना-

संग्रहवाक्यं विवृणोति— बोधं प्रतीत्यादिना । यथाऽस्मिन्शरीरे बुद्धिपरिणामा  
जडा अपि चित्वाप्तया संवेदनवदवभासन्त इति संभाव्यते । जडानां स्वाभाविकप्र-  
काशानुपपत्तेः । तथा सर्वशरीरेषु बौद्धाः प्रत्यया यद्व्याप्तया संवेदनवद्भासन्ते  
सोऽस्तीति संभाव्यते । एतदुक्तं भवति । श्रोतृशरीरावच्छिन्नबौद्धप्रत्ययसाक्ष्येकस्त्व-  
मर्थः । तदितरसर्वशरीरावच्छिन्नबौद्धप्रत्ययसाक्ष्येकस्तदर्थः । चिन्मात्रे व्यावर्तकध-  
र्मानुपलम्भाद्विभक्तत्वे चानात्मत्वादिदोषप्रसङ्गात्संभावितमेकत्वं तदेव ब्रह्म त्वमिति-  
वाक्यजबुद्धिवृत्तावविषयतया प्रकाशते ब्रह्मास्मीति यस्मात्तानन्याज्जडानवभासयतीति  
तदन्यावभास आत्मा सर्वजडविलक्षणोऽवगन्तुं शक्यते तस्मादित्युपसंहारः । प्रतिबो-  
धमवभासाश्चित्प्रतिबिम्बास्तेषां प्रत्यगात्मतयाऽव्यभिचरितस्वरूपेण बिम्बस्थानीयेनैकेन  
रूपेण यद्ब्रह्मवेदनं तत्सम्यग्दर्शनमित्यर्थः । विषयविज्ञानं सम्यग्ज्ञानं न भवतीत्यत्र  
हेतुमाह— आत्मत्वेनेति । ब्रह्मण आत्मत्वेन विषयत्वासंभवादित्यर्थः । अद्वयान-  
न्दरूपस्य सर्वज्ञत्वादिधर्मकस्य ब्रह्मणः शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्तटस्थस्यापरोक्षत्वं न  
संभवति किंतु प्रत्यग्रूपेणैवेत्याभिप्रेत्य काठकेऽपि विशेषणमित्यर्थः । प्रत्यक्तयाऽपरो-  
क्षब्रह्मज्ञानं तदेव सम्यग्ज्ञानमित्यत्र को हेतुरित्याशङ्क्यापरोक्षबन्धाध्यासस्य परोक्ष-  
ज्ञानान्निवृत्त्यसंभवादपरोक्षज्ञानस्य च तन्निवर्तनेनामृतत्वसाधनत्वादित्युत्तरवाक्यार्थं  
संगृह्णाति—अमृतत्वं हीति । सूत्रं विभजते—विषयात्मोति । विषयेषु बुद्ध्यादिष्वा-  
त्मविज्ञाने विषयतया वा व्यतिरिक्तस्योपास्यतया ज्ञाने मृत्युः प्रारभते  
भयमिति प्रसिद्धं बुद्ध्यादिसंघातमात्मानं मन्यमानस्योपासकस्य च कर्तृत्वभ्रमा-  
निवृत्तेः । “ अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते सख्यलोका भवन्ति ” इत्यादि-  
श्रुतिभ्यश्च । “ तरति शोकमात्मवित् ” इत्यादिश्रुतिषु चाऽऽत्मज्ञानममृतत्वनिमित्तं

वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ १२ ॥ ४ ॥

मृतत्वं विन्दते । नाऽऽलम्बनपूर्वकम् । विन्दत इत्यात्मविज्ञानापेक्षम् । यदि हि विद्योत्पाद्यममृतत्वं स्यादनित्यं भवेत्कर्मकार्यवत् । अतो न विद्योत्पाद्यम् । यदि चाऽऽत्मनैवामृतत्वं विन्दते किं पुनर्विद्यया क्रियत इत्युच्यते । अनात्मविज्ञानं निवर्तयन्ती सा तन्निवृत्त्या स्वाभाविकस्यामृतत्वस्य निमित्तमिति कल्प्यते । यत आह—वीर्यं विद्यया विन्दते । वीर्यं सामर्थ्यमनात्माधारोपमायास्वान्तध्वान्तानभिभाव्यलक्षणं बलं विद्यया विन्दते । तच्च किंविशिष्टम् । अमृतमविनाशि । अविद्याजं हि वीर्यं विनाशि । विद्ययाऽविद्याया बाध्यत्वात् । न तु विद्याया बाधकोऽस्तीति विद्याजममृतं वीर्यम् । अतो विद्याऽमृतत्वे निमित्तमात्रं भवति । “ नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः ” इति चाऽऽथर्वणे । लोकेऽपि विद्याजमेव बलमभिभवति न शरीरादिसामर्थ्यं यथा हस्त्यादेः । अथवा प्रतिबोधविदितं मतमिति सकृदेवाशेषविपरीतनिरस्तसंस्कारेण स्वप्नप्रतिबोधवद्यद्विदितं

प्रसिद्धमित्यर्थः । नाऽऽलम्बनपूर्वकमिति । किंचिदुपास्यमालम्बनीकृत्य तदुपासनसाध्यतया न विन्दत इत्यर्थः । कथं तर्हि विन्दत इति प्रयोग इत्याकाङ्क्षायामाह—आत्मविज्ञानापेक्षमिति । आत्मविज्ञानेन मर्त्यत्वभ्रमनिवृत्तिमपेक्ष्यामृतत्वमुपचर्यत इत्यर्थः । मुख्यार्थे बाधमाह—यदि हीत्यादिना । अनात्मा विज्ञायते येन तदनात्मविज्ञानमनाद्यनिर्वाच्यमात्माज्ञानमित्यर्थः । पुनरज्ञानान्तरोदयेन बन्धशङ्कायां कथं सकृदज्ञाननिवृत्तिमात्रेणामृतत्वनिमित्तत्वं ज्ञानस्येत्याशङ्क्याऽऽह—यत आहिति । स्वस्यान्तोऽवच्छेदो भवति येन ध्वान्तेन तत्स्वान्तध्वान्तमनात्माधारोपो मनुष्यत्वाद्यभिमानः पारमेश्वरी शक्तिर्माया जीवत्वनिमित्तमज्ञानं स्वान्तध्वान्तम् । एतैः सर्वैरभिभवनीयो न भवत्यात्मा येन विद्याकृतेनातिशयेन तद्वीर्यं विद्वल्लभते । पूर्वसिद्धस्याज्ञानादेर्नाशान्मायायाश्च स्वतो जीवबन्धकत्वाभावादभिनवस्याज्ञानस्योत्पत्तौ कारणाभावात् । प्रवृत्तफलकर्माक्षिप्तस्य चाज्ञानलेशस्य द्वैतावभासस्य च विद्वदभिभावकत्वादुर्बलत्वान्निश्चीयते सम्प्रज्ञानस्यामृतत्वहेतुत्वमित्यर्थः । ननु विद्याजं चेत्कथमविनाशि कृतकस्य विनाशिन्यनियमादित्याशङ्क्याऽऽह—न तु विद्याया इति । यावद्देहापातं जायमानो द्वैतावभासो विद्यया बाध्यत एव न मामभिभवितुं शक्नोतीत्यवष्टम्भो वीर्यं तस्याविनाशोऽमृतत्वं तत्कारणविद्याया अबाध्यत्वाभिप्रायेणोच्यते न स्वरूपनशान्नभिप्रायेणेत्यर्थः । प्रतिबोधपदस्य योगिकमर्थं व्याख्याय रुढ्यभिप्रायेण व्याचष्टे—अथ वेति । अशेषतया विपरीतो निरस्तः संस्कारो येन

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती  
विनष्टिः । भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लो-  
कादमृता भवन्ति ॥ १३ ॥ ५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

तदेव मतं ज्ञातं भवतीति । अथवा गुरूपदेशः प्रतिबोधस्तेन वा विदितं  
मतमित्युभयत्र प्रतिबोधशब्दप्रयोगोऽस्ति । सुप्रसिद्धो गुरुणा प्रतिबोधित  
इति । पूर्वं तु यथार्थम् ॥ १२ ॥ ४ ॥

इह चेदवेदीदित्यवश्यकर्तव्यतोक्तिर्विपर्यये विनाशश्रुतेः । इह मनुष्य-  
जन्मनि सत्यवश्यमात्मा वेदितव्य इत्येतद्विधीयते । कथमिह चेदवेदीद्विदि-  
तवान् । अथ सत्यं परमार्थतत्त्वमस्यवाप्तं तस्य जन्म सफलमित्यभिप्रायः ।  
न चेदिहावेदीन्न विदितवान्वृथैव जन्म । अपि च महती विनष्टिर्मान्विनाशो  
जन्ममरणप्रबन्धाविच्छेदप्राप्तिलक्षणः स्याद्यतस्तस्मादवश्यं तद्विच्छेदाय ज्ञेय  
आत्मा ज्ञानेन तु किं स्यादित्युच्यते—भूतेषु भूतेषु । चराचरेषु सर्वेष्वित्यर्थः ।  
विचित्य पृथङ्निष्कृष्यैकमात्मतत्त्वं संसारधर्मेरस्पृष्टमात्मभावेनोपलभ्येत्यर्थः ।  
अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । न पुनश्चित्वेति संभवति विरोधात् । धीराः धीमन्तो  
विवेकिनो विनिवृत्तबाह्याविषयाभिलाषाः । प्रेत्य मृत्वाऽऽस्माल्लोकाच्छरीरा-  
द्यनात्मलक्षणाद्व्यावृत्तममत्वाहंकाराः संन्त इत्यर्थः । अमृता अमरणधर्माणो  
नित्यविज्ञानामृतत्वस्वभावा एव भवन्ति ॥ १३ ॥ ५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

बोधेन स प्रतिबोधो युगपत्कृत्स्नाविद्यातत्कार्यनिवर्तकः सद्योमुक्तिहेतुरित्यर्थः ।  
प्रतिबोधशब्दस्त्रेधा व्याख्यातस्तत्राऽऽद्यं व्याख्यानं युक्तमित्याह—पूर्वं त्विति ।  
गुरूपदेशे सत्यपि प्रतिबोधव्यापकात्मानुसंधानं विनाऽपरोक्षावगमासंभवात्सद्योमुक्ते-  
श्चाशास्त्रीयत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ ४ ॥

इह चेदवेदीदित्यादिवाक्यार्थं संगृहीतं विवृणोति—इह मनुष्यजन्मनीत्यादिना ।  
विरोधादिति । एकस्मिन्निरंशे चिन्मात्रे चयनस्योर्वाधोदेशनिवेशनस्येष्टकाना-  
मिवासंभवादित्यर्थः ॥ १३ ॥ ५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

२२ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशंकरवाक्यभाष्योपेता । [१ तृतीयः खण्डः]

ब्रह्म ह देवेभ्य इति ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतोक्तिर्यत्नाधिक्यार्था । समाप्ता  
ब्रह्मविद्या यदधीनः पुरुषार्थः । अत ऊर्ध्वमर्थवादेन ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतोच्यते ।  
तद्विज्ञाने कथं नु नाम यत्नमधिकं कुर्यादिति । शमाद्यर्थो वाऽऽम्नायोऽभिमा-  
नज्ञातनात् । शमादि वा ब्रह्मविद्यासाधनं विधित्सितं तदर्थोऽयमर्थवादा-  
म्नायः । न हि शमादिसाधनरहितस्याभिमानरागद्वेषादियुक्तस्य ब्रह्मविज्ञाने  
सामर्थ्यमस्ति । व्यावृत्तब्राह्मिध्याप्रत्ययग्राह्यत्वाद्ब्रह्मणः । यस्माच्चान्यादीनां  
जघाभिमानं शातयति । ततश्च ब्रह्मविज्ञानं दर्शयत्यभिमानोपशमे । तस्माच्छ-  
मादिसाधनविधानार्थोऽयमर्थवाद इत्यवसीयते । सगुणोपासनार्थो वाऽपोदित-  
त्वात् । नेदं यदिदमुपासत इत्युपास्यत्वं ब्रह्मणोऽपोदितमपोदितत्वादनुपा-  
स्यत्वे प्राप्तं तस्यैव ब्रह्मणः सगुणत्वेनाधिदैवमध्यात्मं चोपासनं विधातव्य-  
मित्येवमर्थो वेत्यधिदैवतं तद्वनमित्युपासितव्यमिति हि वक्ष्यति । ब्रह्मोति  
परो लिङ्गात् । न ह्यन्यत्र परादीश्वरान्नित्यसर्वज्ञात्परिभूयान्यादींस्तृणं वज्री-  
कर्तुं सामर्थ्यमस्ति तन्न शशाक दग्धुमित्यादिलिङ्गाद्ब्रह्मशब्दवाच्य ईश्वर  
इत्यवसीयते । न ह्यन्यथाऽग्निस्तृणं दग्धुं नोत्सहते वायुर्वाऽऽदातुम् । ईश्वरे-  
च्छया तृणमपि वज्री भवतीत्युपपद्यते । तत्सिद्धिर्जगतो नियतप्र-  
वृत्तेः । श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिभिर्नित्यसर्वविज्ञान ईश्वरे सर्वात्मनि सर्वशक्तौ

यः सुराणां जये हेतुरसुराणां पराजये ।

तत्त्वप्रधानया शक्त्या संपन्नः सोऽहमीश्वरः ॥

इति ब्रह्म हेत्याद्याख्यायिकायास्तात्पर्यं संगृहीतं विवृणोति—समाप्तेत्यादिना ।  
तात्पर्यान्तरमाह—शमाद्यर्थो वेति । संग्रहवाक्यं विवृणोति—शमादि वेति ।  
अभिप्रायान्तरमाख्यायिकायाः संगृह्णाति—सगुणोति । संगृहीतं विवृणोति—नेदमि-  
त्यादिना । कृत्स्नाख्यायिकायास्तात्पर्यमुक्त्वा ब्रह्मशब्दार्थमाह—ब्रह्मेति । परो-  
लिङ्गादिति । एतद्व्याख्याति—न ह्यन्यत्रेत्यादिना । कथं तर्हीश्वरसिद्धिरित्याकाङ्-  
क्षायामाह—तत्सिद्धिरिति । ननु श्रुत्यादिभिरेवेश्वरे सिद्धे किमिति जगतो नियतप्र-  
वृत्तिलिङ्गकानुमानं सूत्रितं तत्राऽऽह—श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिभिरिति । यावत्तर्केण संभ-  
वो नानुगृह्यते तावच्छास्त्रप्रतिपन्नोऽपीश्वरो न निश्चीयतेऽर्थवादत्वशङ्काप्रतिबन्धादतः  
शास्त्रार्थस्येश्वरस्य निश्चयाय नियमाय सामान्यतो दृष्टमनुमानं शास्त्रानुग्राहकरूपं सूत्रे-

सिद्धेऽपि आत्मार्यनिश्चयार्थमुच्यते । तस्येश्वरस्य सञ्ज्ञावसिद्धिः कुतो भवती-  
त्युच्यते । यदिदं जगदेवगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचादिलक्षणं शुचियत्पु-  
त्रिव्यादित्यचन्द्रग्रहनक्षत्रविचित्रं विविधप्राण्युपभोगयोग्यस्थानसाधनसंबन्धि  
तदत्यन्तकुशलशिल्लिपिभिरपि दुर्निर्माणं देशकालनिमित्तानुरूपानियतप्रवृ-  
त्तिनिवृत्तिक्रममेतद्भोक्तृकर्मविभागज्ञप्रयत्नपूर्वकं भवितुमर्हति । कार्य-  
त्वे सति यथोक्तलक्षणत्वात् । गृहप्रासादरथशयनासनादिवद्विपक्ष आत्मा-  
दिवत् । कर्मण एवेति चेत् । न परतन्त्रस्य निमित्तमात्रत्वात् । यदिद-

णोच्यते । एतद्व्याख्याति—तस्येश्वरस्येत्यादिना । अनादिप्रसिद्धकर्तृव्यतिरिक्तं  
जगद्धर्मीकृत्य यद्यपीश्वरः सिंघाधयिषितस्तथाऽपि जगतो बहूनि विशेषणानि संसारि-  
विलक्षणकर्तृसंभावनाय, नैयायिकास्तु व्याप्यस्य पक्षधर्मताबलाद्व्यापकाविशेषः पक्षधर्मः  
सिध्यति ततः स्वतन्त्रमनुमानमीश्वरनिश्चायकमाहुः । तद्वृषणं प्रकटार्थं द्रष्टव्यम् ।  
सामान्यतो दृष्टं रचयति । एतज्जगद्भोक्तृणां कर्मणां च विभागं यो जानाति तत्पू-  
र्वकं भवितुमर्हतीति प्रतिज्ञा । अत्र जगन्निमित्तादृष्टनिष्पत्त्यर्थो यो जीवानां प्रयत्न-  
स्तत्पूर्वकत्वं जगतः सिद्धमिति सिद्धसाधनत्वं वदतां निरीश्वरवादिनां निरासाय विशे-  
षणं भोक्तृकर्मविभागज्ञेति । न हि जीवानामेते भोक्तारोऽस्मिन्देशे काले वाऽस्य कर्म-  
फलस्येति विभागज्ञानं संभवति । विशेषानभिज्ञत्वादित्यर्थः । यथोक्तलक्षणत्वादिति ।  
विचित्रत्वादित्युक्ते व्यभिचारः स्यात् । आत्मादिस्वभाववैचित्र्यस्य प्रयत्नपूर्वक-  
त्वाभावात्तदर्थं कार्यत्वे सतीति विशेषणम् । कार्यत्वादित्युक्तेऽबुद्धिपूर्वकारिकार्ये  
विभागज्ञप्रयत्नपूर्वकत्वं नास्तीत्यनैकान्तिकत्वं स्यात्तदर्थं यथोक्तलक्षणत्वादिति । यद्वि-  
चित्रं तद्विभागज्ञप्रयत्नपूर्वकं यथा गृहादि । जानात्येव हि तक्षादिरयं गृहादिरस्य स्वा-  
मिनो द्रव्यदानादिपूर्वकं वाऽस्य निर्माणमित्थं चेति ततो न साध्यवैकल्यं यथाशब्दं  
हि साधनदूषणे । न.भि.ग.य.व.शान् । विपक्षे व्यतिरेक आत्मादिवदित्युदाहरणम् ।  
यद्विभागज्ञप्रयत्नपूर्वकं न भवति तद्विशिष्टकार्यमपि न भवति । यथाऽऽत्माकाशादी-  
त्यन्वयव्यतिकरेकप्रयोग इत्यर्थः । विचित्रकार्यत्वमस्तु विभागज्ञप्रयत्नपूर्वकत्वं न भवि-  
ष्यति किं बाधकं जगद्वैचित्र्यस्य कर्मवैचित्र्यादेव संभवादतः पक्ष एव साध्याभाव-  
शङ्कया शङ्कितनिषेधे वर्तमानो हेतुः शङ्कितव्यभिचार इत्यभिप्रेत्याऽऽह—कर्मण  
एवेति चेदिति । परिहरति—न परेति । कर्तृपरतन्त्रस्य कर्मणो निमित्तमात्रत्वा-  
त्स्वातन्त्र्येण निमित्तत्वासंभवात्कार्यवैचित्र्यस्य भङ्गप्रसङ्गो बाधकः कर्तारमन्तरेण ।  
अतः पक्षे साध्याभावशङ्कानुपपत्तेर्न शङ्कितव्यभिचारित्वमिति भावः । संग्र-  
हवाक्यस्य पूर्वपक्षभागं विवृणोति—यदिदमित्यादिना । यदिदमीश्वरवादिभिरपि

गुपभोगवैचित्र्यं प्राणिनां तत्साधनवैचित्र्यं च देशकालनिमित्तानुरूपनियतपवृत्तिनिवृत्तिक्रमं च तन्न नित्यसर्वज्ञकर्तृकम् । किं तर्हि कर्मण एव तस्याचिन्त्यप्रभावत्वात्सर्वैश्च फलहेतुत्वाभ्युपगमात् । सति कर्मणः फलहेतुत्वे किमीश्वराधिककल्पनयेति न नित्यस्येश्वरस्य नित्यसर्वज्ञशक्तेः फलहेतुत्वं चेति चेत् । न कर्मण एवोपभोगवैचित्र्यागुपपद्येत । कस्मात् । कर्तृतन्त्रत्वात्कर्मणः । चित्तिमत्प्रयत्ननिवृत्तं हि कर्म तत्प्रयत्नोपरमादुपरतं सद्देशान्तरे कालान्तरे वा नियतनिमित्तविशेषापेक्षं कर्तुः फलं जनयिष्यतीति न युक्तमनपेक्ष्यान्यदात्मनः प्रयोक्तुं कर्तैव फलकाले प्रयोक्तेति चेन्मया निर्वर्तितोऽसि त्वां प्रयोक्ष्ये फलाय यदात्मानुरूपं फलमिति न देशकालनिमित्तविशेषानभिज्ञत्वात् । यदि हि कर्ता देशविशेषाभिज्ञः सन्स्वातन्त्र्येण कर्म नियुज्यात्ततोऽनिष्टफलस्याप्रयोक्ता स्यात् । न च निर्निमित्तं तदनिच्छयाऽऽत्मसमवेतं तच्चर्मवद्विकरोति कर्म । नचाऽऽत्मकृतमकर्तृसमवेतमयस्काभ्यन्तमणिवेदाकृष्टं भवति प्रधानकर्तृसमवेतत्वात्कर्मणः । भूताश्रयमिति

वैषम्यनैर्घृण्यदोषपारिहाराय कर्मणो जगद्वैचित्र्यहेतुत्वमिष्टं तत्संप्रतिपन्नं विहायापूर्वं ईश्वरः कल्प्यते धर्मां तस्य फलहेतुत्वं च धर्मः कल्पनीय इति गौरवं स्यादित्याह—न नित्यस्येश्वरस्येति । सति लाघवे गौरवं दूषणं स्यात्नेह तदस्तीत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तं विवृणोति—न कर्मण एवेत्यादिना । आत्मनोऽन्यं प्रवर्तकमनपेक्ष्य कर्म चेन्न फलं जनयति तर्हि कर्ता जीव एव प्रयोजकोऽस्त्विति शङ्कित्वा पारिहरति—कर्तृवेत्यादिना । अनिष्टफलभोगास्त्रिष्यन्ययानुपपत्त्या कर्तुः कर्मनिर्णयतृत्वं न संभवति चेत्तर्हि निर्निमित्तमेव कर्म फलाकारेण परिणमत इति जरत्कर्ममीमांसकानां मतमाशङ्क्याऽऽह—न च निर्निमित्तमिति । कर्तुरनिच्छया कर्म विकरोतीत्यत्र दृष्टान्ताभावाच्चर्मणोऽपि विकारस्य सनिमित्तत्वादित्यर्थः । यच्च सौमतेनोच्यते फलकालपर्यन्तं कर्तुरवस्थानाभावाच्च कर्तृसमवेतं कर्म किंतु क्षणिकविज्ञानेनाऽऽत्मना कृतं कदाचित्फलस्याऽऽकृष्टं भवति । यथाऽयस्काभ्यन्तो मणिः कदाचिच्चेतनेन प्रयुक्तोऽन्यदाऽपि लोहस्य प्रेरको भवति तद्वदिति तत्राऽऽह—न चाऽऽत्मकृतमिति । करणादीनि कारकाणि यः प्रेरयन्करोति स प्रधानकर्ता । तत्समवेतं कर्म प्रसिद्धं तस्य च फलकालपर्यन्तं स्थायित्वमेष्टव्यम् । अन्यथाऽकृताभ्यागमकृतविप्रगाशप्रसङ्गात्प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्याच्चेत्यर्थः । लोकायतिकाभिप्रायमुद्भाव्य दूषयति—भूताश्रयमित्यादिना । आधुनिककर्ममीमांसकानां

केन साधनत्वात् । कर्तृक्रियायाः साधनभूतानि भूतानि क्रियाकालेऽनुभूत-  
 व्यापाराणि समाप्तौ च हलादिवत्कर्त्रा परित्यक्तानि न फलं कालान्तरे  
 कर्तुमुत्सहन्ते न हि हलं क्षेत्राद्व्रीहीन्गृहं प्रवेशयति भूतकर्मणोश्चाचेतनत्वा-  
 त्स्वतःप्रवृत्त्यनुपपत्तिः । वायुवदिति चेन्नासिद्धत्वात् । न हि वायोरचिति-  
 मतः स्वतःप्रवृत्तिः सिद्धा रथादिष्वदर्शनात् । शास्त्रात्कर्मण एवेति चेच्छास्त्रं  
 हि क्रियातः फलसिद्धिमाह नेश्वरादेः स्वर्गकामो यजेतेत्यादि । न च प्रमा-  
 णाधिगतत्वादानर्थक्यं युक्तम् । न चेश्वरास्तित्वे प्रमाणान्तरमस्तीति चेत् ।  
 न दृष्टन्वायहानानुपपत्तेः । क्रिया हि द्विविधा दृष्टफलाऽदृष्टफला च । दृष्टफ-  
 लाऽपि द्विविधाऽनन्तरफलाऽऽगामिफला च । अनन्तरफला गतिभुजिल-  
 क्षणा । कालान्तरफला च कृषिसेवादिलक्षणा । तत्रानन्तरफला फलापवर्गि-  
 ण्येव कालान्तरफला तूत्पन्नप्रध्वंसिनी । आत्मसेव्याद्यधीनं हि कृषिसेवादेः  
 फलं यतो न चोभयन्यायव्यतिरेकेण स्वतन्त्रं कर्म ततो वा फलं दृष्टम् । तथा  
 च कर्मफलमाप्तौ न दृष्टन्यायहानमुपपद्यते । तस्माच्छान्ते यागादिकर्मणि  
 नित्यः कर्तृकर्मफलविभागश्च ईश्वरः सेव्यादिवद्यागाद्यनुरूपफलदातोपपद्यते स

मतमुद्भावयति—शास्त्रादित्यादिना । यजेतेत्यारूपातपदात्सामान्येन समीहितसाधनं  
 यागः प्रतीयते । कस्य समीहितस्य साधनमिति विशेषाकाङ्क्षायां स्वर्गकामपदसंनि-  
 धानात्काम्यमानस्वर्गसाधनत्वं यद्यप्यवगम्यते तथाऽपि क्षणिकस्य यागस्य कालान्त-  
 रीयस्वर्गसाधनत्वासंभवान्निष्फलत्वशङ्केत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । औषधपानादेः  
 कर्मणः स्थायिसंस्कारद्वारेण कालान्तरीयारोग्यादिकलहेतुत्वप्रसिद्धेर्यागस्य श्रुतसाध-  
 नत्वनिर्वाहाय स्थाय्यवान्तरापूर्वं परिकल्प्यते तेन न त्वानर्थक्यं निर्दोषवाक्याधिगतत्वा-  
 दित्यर्थः । श्रुतसाधनत्वसिद्धचन्यथानुपपत्त्या किमितीश्वर एव नेष्यते तत्राऽऽह—  
 न चेश्वरेति । नेयमर्थापत्तिरीश्वरास्तित्वे प्रमाणमन्यथाऽप्युपपन्नत्वात् । न च मानान्त-  
 रमस्ति । तद्विषयश्रुत्यादेरर्थवादत्वादित्यर्थः । नानुर्द्धारेण श्रुतनिर्वाहः कल्पनीयः ।  
 यद्वचनहितफलं कर्म तच्चैतन्यप्रयुक्तफलमिति दृष्ट्या व्याप्तेर्हानिप्रसङ्गादतः श्रुतसाधन-  
 त्वसिद्धैचन्यथानुपपत्त्येश्वरः फलदाता कल्पनीय इत्याह—न दृष्टेति । संप्रहवाक्यं  
 विवृणोति—क्रिया हीत्यादिना । फलोदयेनापवर्गो नाशो यस्याः सा फलापव-  
 र्गिणी न फलदातारं पृथगपेक्षत इत्यर्थः । उत्पन्नप्रध्वंसिनीति । उत्पन्ना सती  
 फलमद्वैव प्रध्वंसते ततस्तत्र फलदातारं कालान्तरेऽपेक्षत इत्यर्थः । यागादिकलं  
 कर्मद्यभिज्ञेन दीयमानं व्यवहितफलत्वात्सेवाफलवदित्याह—तस्माच्छान्ते यागा-  
 दीति । ननु जीवस्तावत्स्वोपभोगसाधननियन्ता, तस्यापीश्वरः फलदानेन नियन्ता

चाऽऽत्मभूतः सर्वस्य सर्वक्रियाफलप्रत्ययसाक्षी नित्यविज्ञानस्वभावः संसार-  
धर्मैरसंस्पृष्टः श्रुतेश्च । “न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः” “जरामृत्युमत्येति”  
“विजरो विमृत्युः” । “सत्यकामः सत्यसंकल्प एष सर्वेश्वरः पुण्यं  
कर्म कारयति” । “अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति” । “एतस्य वा  
अक्षरस्य प्रशासने” इत्याद्या असंसारिण एकस्याऽऽत्मनो नित्यमुक्तस्य  
सिद्धौ श्रुतयः । स्मृतयश्च सहस्रशो विद्यन्ते । न चार्थवादाः शक्यन्ते  
कल्पयितुम् । अनन्ययोगित्वे सति विज्ञानोत्पादकत्वात् । न चोत्पन्नं  
विज्ञानं बाध्यते । अप्रतिषेधाच्च । न चेश्वरो नास्तीति निषेधोऽस्ति ।

चेदिष्यते तर्हि नियन्तुः स्वव्यतिरिक्तनियम्यत्वाङ्गीकारादीश्वरस्याप्यन्यो नियन्ता  
प्रसज्येत नियन्तृत्वाविशेषात् । अतोऽनवस्थाप्रसङ्गबाधितमनुमानमित्याशङ्क्याऽऽह—  
स चाऽऽत्मभूतः सर्वस्येति । कल्पितभेदमात्रेण नियम्यनियामकभावोपपत्तेर्न  
तात्त्विकभेदावकाशः । तात्त्विकभेदैवत्वे च घटादिवत्कार्यत्वादिप्रसङ्गस्ततोऽतिरिक्तनिय-  
म्यत्वव्याप्त्यभावान्नानवस्थाप्रसङ्ग इत्यर्थः । राजवदीश्वरः फलदाता चेत्तर्हि निप्र-  
हानुग्रहकर्तृत्वाद्वागादिमानस्यात्तत्राऽऽह—सर्वक्रियाफलेति । यथा लौकिकसाक्षी  
कस्यचिज्जयहेतुरन्यस्य पराजयहेतुरपि न रागादिमान्कथ्यते । यथोपलब्धभाषि-  
त्वात् । तथेश्वरः क्रियादिसाक्षी रागादिमान्न भविष्यति । अननुरूपादातृत्वात् ।  
राजाऽप्यसाधून्दण्डयन्साधून्परिरसन्न रागादिमान्कथ्यत इति भावः । साक्षि-  
त्वे तर्हि(सती)श्वरस्येक्षणक्रिया स्यात्तत्राऽऽह—नित्येति । नित्यविज्ञानस्वभावस्या-  
निर्वाच्यविषयावच्छेदेन साक्षित्वं कल्पितमित्यर्थः । सर्वस्य जीवस्याऽऽत्मभूतश्चेदीश्वर-  
स्तर्हि संसारधर्मैर्लिप्येत संसार्यभेदादित्याशङ्क्याऽऽह—संसारेति । न केवलमुपपत्ते-  
रीश्वरसिद्धिः श्रुतेरपीत्युक्तं ताः श्रुतीरुदाहरति—न लिप्यत इत्यादिना । स्मृत-  
यश्च—“यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते” । “समं सर्वेषु भूतेषु” ।  
“ईश्वरः सर्वभूतानां” इत्याद्याः । यदुक्तमर्थवादत्वादप्रमाणं तत्राऽऽह—  
न चेति । ईश्वरविषयाणि वाक्यानि न कर्मविधिसंनिधिसामानातानि । अतोऽनन्य-  
शेषत्वे सति बोधकत्वात्स्वार्थं प्रमाणानि कर्मविधिव्याक्यवादित्यर्थः । किंचार्थवाद-  
त्वेऽपि माप्रामाण्यं पदसमन्वयवलेन जायमानस्य ज्ञानस्य बाधादर्शनात्स्वतःप्रामाण्या-  
दस्य बाधयिता नोपपद्यत इत्याह—नचोत्पन्नमिति । इतश्च नाप्रामाण्यमित्याह—अप्रति-  
षेधाच्चेति । यथा द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्ते चेति प्रस्तुत्य नेति नेतीति परस्तात्प्रति

प्राप्त्यभावादिति चेन्नोक्तत्वात् । न हि स्यादिति वत्प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधो नाऽऽरभ्यत इति चेन्न । ईश्वरसद्भावे न्यायस्योक्तत्वात् । अथवाऽप्रतिषेधादिति कर्मणः फलदान ईश्वरकालादीनां न प्रतिषेधोऽस्ति । न च निमित्तान्तरनिरपेक्षं केवलेन कर्त्रैव प्रयुक्तं फलदं दृष्टम् । न च विनष्टोऽपि यागः कालान्तरे फलदो भवति । सेव्यबुद्धिबत्सेवकेन सर्वज्ञेश्वरबुद्धौ तु संस्कृतायां यागादिकर्मणा विनष्टेऽपि कर्मणि सेव्यादिवेश्वरात्फलं कर्तुर्भवतीति युक्तम् । न तु पुनः पदार्था वाक्यज्ञेनापि देशान्तरे कालान्तरे वा स्वं स्वं स्वभावं जहति नहि देशकालान्तरेषु चाग्निरनुष्णो भवति । एवं कर्मणोऽपि कालान्तरे फलं द्विप्रकारमेवोपलैभ्यते । बीजक्षेत्रसंस्कारपरिरक्षाविज्ञानवत्कर्त्रपेक्षफलं कृष्यादि विज्ञानवत्सेव्यबुद्धिसंस्कारापेक्ष-

षेधति नैवमीश्वरं प्रस्तुत्य प्रतिषेध उपलभ्यत इत्यर्थः । प्रतिषेधाभावः सत्त्वाच्च भवति कित्वप्राप्तत्वात् । यथा रागतः प्राप्ता भूताहिंसा निषिध्यते नैवमीश्वरस्य प्राप्तिरस्तीत्यन्यथासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—प्राप्तीत्यादिना । अप्रतिषेधादिति संप्रहवाक्यं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—अथवेति । स्वर्गकामो यजतेत्यादिशास्त्रं यागस्य फलदायिनीं शक्तिं द्योतयति न सहकार्यन्तरं निषेधयति । वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः । इतश्च शास्त्रमयोगव्यवच्छेदकं वाच्यं नान्ययोगव्यवच्छेदकम् । स्वचन्दनवनितादिनिमित्तनिरपेक्षस्य कर्मणः फलहेतुत्वानुपलम्भात् । अतो यथा मानान्तरसिद्धं स्वचन्दनवनितादेर्निमित्तत्वमिष्टं तथेश्वरस्याप्येष्टव्यमित्याह—न च निमित्तान्तरनिरपेक्षमिति । इतश्चेश्वरः फलदाता वक्तव्यः प्रध्वस्तस्य यागस्य कारणत्वासंभवात् । नियतपूर्वक्षणसत्त्वं हि कारणत्वम् । न चापूर्वद्वारेणोपपद्यते । असति द्वारवति द्वारैत्वानुपपत्तेः । न चौपधपानदिदृष्टान्नः । औषधाद्यवयवानां संस्कृतानां फलकालपर्यन्तमनुवर्तमानानामेव कालान्तररूपफलहेतुत्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह—न च विनष्ट इति । कथं तर्हीश्वरो वाऽपि नष्टस्य फलदातोपपद्यते तत्राऽऽह—सेव्यबुद्धिवदिति । एतत्कर्मानेनानुष्ठितमिति कर्मणेश्वरस्य बुद्धावारोह एव कर्मणां संस्कारस्तद्वशाद्विनष्टेऽपि कर्मणीश्वरात्फलं युक्तम् । यथाऽनेनाहं सेवित इति सेव्यबुद्धौ संस्कृतायां कालान्तरे विनष्टायामपि सेवायां सेव्याद्राजादेः फलं भवति तद्वदित्यर्थः । यद्यपि लौकिकानां कर्मणां फलसाधनत्वं चेतनाधीनं दृष्टं तथाऽपि वैदिकस्य यागादेः फलं दातारं विनाऽपि वाक्यप्रामाण्याद्भविष्यतीति नाऽऽशङ्कनीयमित्याह—न तु पुनरिति । अवयवयोग्यानां पदार्थानां संसर्गबोधकमेव वाक्यं न तु तद्वलाद्दृष्टः पदार्थस्वभावस्त्यक्तुं शक्यत इत्यर्थः । बीजक्षेत्रयोः संस्कारस्तपरिरक्षा

फलं च सेवादि । यागादेः कर्मणस्तथाऽविज्ञानवत्कर्त्रपेक्षफलत्वानुपपत्तौ कालान्तरफलत्वात्कर्मदेशकालनिमित्तविपाकविभागबुद्धिसंस्कारापेक्षं फलं भवितुमर्हति । सेवादिकर्मानुरूपफलज्ञसेव्यबुद्धिसंस्कारापेक्षफलस्येव । तस्मात्तिसदः सर्वज्ञ ईश्वरः सर्वजन्तुबुद्धिकर्मफलविभागसाक्षी सर्वभूतान्तरात्मा । यत्साक्षादपरोक्षाय आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतेः । स एव चात्राऽऽत्मा जन्तूनां नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्त्रा विज्ञाता नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रित्याद्यात्मान्तरप्रतिषेधश्रुतेस्तत्त्वमसीति चाऽऽत्मत्वोपदेशात् । नहि मृत्पिण्डः काञ्चनात्मत्वेनोपदिश्यते । ज्ञानशक्तिकर्मोपास्योपासकशुद्धाशुद्धमुक्तामुक्तभेदादात्मभेद एवेति चेन्न । भेददृष्ट्यपवादात् । यदुक्तं संसारिण ईश्वरादनन्य इति । तन्न किं तर्हि भेद एव संसार्यात्मनाम् । कस्माच्छक्षणभेदादश्वमहिषवत् । कथं लक्षणभेद इत्युच्यते । ईश्वरस्य तावान्नित्यं सर्वविषयं ज्ञानं सवितृप्रकाशवत् । तद्विपरीतं संसारिणां स्रद्योतस्येव । तथैव शक्तिभेदोऽपि । नित्या सर्वविषया चेश्वरशक्तिर्विपरीतेतरस्य । कर्म च चित्स्वरूपात्मसत्तामात्रनिमित्तमीश्वरस्य । औष्ण्यस्वरूपद्रव्यसत्तामात्रनिमित्तदहनकर्मवत् । राजायस्कान्तप्रकाशकर्मवच्च स्वात्माविक्रियारूपम् । विपरीतमितरस्य । उपासीतेतिवचनादुपास्य ईश्वरो गुरुराजवत् । उपासकश्चेतरः शिष्यभृत्यवत् । अपहतपाप्मादिश्रवणान्नित्यशुद्ध ईश्वरः । पुण्यो वै पुण्येनेतिवचनाद्विपरीत इतरः । अत एव नित्यमुक्त एवेश्वरो नित्याशुद्धियोगात्संसारीतरः । अपि च

च तद्विज्ञानवान्यः कर्ता तदपेक्षफलं कृष्यादि दृष्टम् । सेवादिकं च विज्ञानवान्यः सेव्यस्तद्वबुद्धिसंस्कारापेक्षं दृष्टम् । यथा यागादेः कर्मणः कालान्तरफलत्वादविज्ञानवत्कर्त्रपेक्षफलत्वानुपपत्तौ कर्मादिविभागज्ञकर्त्रपेक्षफलत्वं भवितुमर्हतीत्यर्थः । लौकिककर्मस्वनेकविधेष्वपि मध्ये सेवा यागादरेनुरूपो दृष्टान्तः इत्यभिप्रेत्य पुनराह—सेवादीति । सेवादिकर्मानुरूपं फलं जानाति यः सेव्यस्तद्वबुद्धौ यः संस्कारस्तदपेक्षफलस्य सेवादेर्यथा न स्वातन्त्र्यं तद्वदित्यर्थः । एवं तावान्निरीश्वरवादिनं प्रतीश्वरं प्रसाध्य सेश्वरवादिनाममितवास्तवभेदनिरासाय प्रक्रमते—स एवेति । जीव ईश्वराद्भिन्नस्तद्विरुद्धधर्माक्रान्तत्वात् । यो यद्विरुद्धधर्माक्रान्तः स ततो भिन्नः । यथाऽश्वाभ्महिष इत्यनुमानमुद्भाष्य तस्य भेदनिन्दानुपपत्त्यनुगृहीताभेदश्रुतिविरोधात्कालात्ययापादिष्टत्वमाह—ज्ञानशक्तीत्यादिना । संग्रहवाक्यं विवृणोति—यदुक्तमित्यादिना । स्वात्मनोऽविक्रियारूपं जगदुपादानादिलक्षणं कर्मेश्वरस्येत्यर्थः । दूषणान्तराभिधित्तयाऽनुवदति—

यत्र ज्ञानादिलक्षणभेदोऽस्ति तत्र भेदो दृष्टः । यथाऽभ्यपहिषयोस्तथा ज्ञाना-  
दिलक्षणभेदादीश्वरादात्मनां भेदोऽस्तीति चेन्न । कस्मात् । अन्योऽसावभ्योऽ-  
हमस्मीति न स वेद ते क्षयलोका भवन्ति । मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीति भेद-  
दृष्टिर्नोपपद्यते । एकत्वप्रतिपादिन्यश्च श्रुतयः सहस्रशो विद्यन्ते । यदुक्तं ज्ञाना-  
दिलक्षणभेदादित्यत्रोच्यते नानभ्युपगमात् । बुद्ध्यादिभ्यो व्यतिरिक्ता वि-  
लक्षणाश्चेश्वराद्विभक्तलक्षणा आत्मानो न सन्ति । एक एवेश्वरश्चाऽऽत्मा सर्वभू-  
तानां नित्यमुक्तोऽभ्युपगम्यते । बाह्यशुर्बुद्ध्यादिसमाहारसंतानाहंकार-  
ममत्वादिविपरीतप्रत्ययप्रबन्धाविच्छेदलक्षणो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तविज्ञानात्मे-  
श्वरगर्भो नित्यविज्ञानावभासश्चित्तवैतयबीजबीजिस्वभावः कल्पितोऽनित्यवि-  
ज्ञान ईश्वरलक्षणविपरीतोऽभ्युपगम्यते । यस्याविच्छेदे संसारव्यवहारः ।  
विच्छेदे च मोक्षव्यवहारः । अन्यश्च मृत्प्रलेपवत्प्रत्यक्षमध्वंसो देव-  
पितृपनुष्यादिलक्षणो भूतविशेषसमाहारो न पुनश्चतुर्थोऽभ्यो भिन्न-  
लक्षण ईश्वरादभ्युपगम्यते । बुद्ध्यादिकल्पितात्मव्यतिरेकाभिप्रायेण  
तु लक्षणभेदादित्याश्रयासिद्धो हेतुः । ईश्वरादन्यस्याऽऽत्मनोऽ-

यदुक्तमिति । जीवाः किं बुद्ध्यादिविशिष्टाश्चित्प्रतिबिम्बा धर्मित्वेन गृह्यन्ते किंवा  
देवमनुष्यादिशब्दवाच्याः सचित्तिका देहाः किंवा तृतीयो विलक्षणनिरुपाधिकभेद-  
भिन्नश्चेतनः । आद्ये सिद्धसाधनत्वमाह—नानभ्युपगमादित्यादिना । चित्तं  
ज्ञानं चैत्याः सुखादयो बीजमविद्यादि बीजिशरीरं तत्स्वभावविशिष्टस्य विशेषणता-  
दात्म्यादित्यर्थः । यस्य विशिष्टरूपस्याविच्छेदे तत्प्रविष्टचित्स्वरूपस्य संसारव्यव-  
हारो, यस्य च विच्छेदे प्रतिबिम्बरूपस्य बिम्बसंपत्त्या मोक्षव्यवहारो भवति स  
कल्पितरूपः पृथगाभ्युपगम्यतेऽतः सिद्धसाधनमित्यर्थः । द्वितीयविकल्पेऽपि सिद्ध-  
साधनत्वमाह—अन्यश्चेति । तृतीयविकल्पे बुद्ध्यादिकल्पितेभ्यो विशिष्टात्मभ्यो  
व्यतिरेकेण निरुपाधिकस्वरूपमभिप्रायेण पक्षीकरणे हेतुराश्रयासिद्धस्तादृ-  
शस्याऽऽश्रयस्य मानैविकलत्वादित्यर्थः । ईश्वरादन्य आत्मा नास्तीति वदता सर्वोपा-  
धिस्थ ईश्वर एवाऽऽत्मेत्युक्तं भवति । तदा च बद्धत्वमुक्तत्वादिविरुद्धधर्मत्वं सुखदुः-  
खादियोगश्चासङ्गस्य विरुद्धः प्रसज्येतेत्यतो वास्तवमसंसारित्वं कल्पितेन संसारित्वेन न  
विरुध्यत इति दर्शयितुं यस्य यस्यान्तःकरणादिविकारसंयोगादेः संनिधिमन्त्रेणाऽऽत्मा-  
निमित्तं तस्य तस्य लोकैरहंकारादिभिर्विपरीतरूपसाधारोपणादात्मनः संसारित्वमि-

सत्त्वात् । ईश्वरस्यैव विरुद्धलक्षणत्वमयुक्तमिति चेत्सुखदुःखादियोगश्च । न । निमित्तत्वे सति लोकविपर्ययाध्यारोपणात्सवितृत्वम् । यथा हि सविता नित्यप्रकाशरूपत्वाल्लोकाभिष्यक्त्यनभिष्यक्तिनिमित्तत्वे सति लोकदृष्टिविपर्ययेणोदयास्तमयाहोरात्रादिकर्तृत्वाध्यारोपभागभवत्पेवमीश्वरे नित्यविज्ञानशक्तिरूपे लोकज्ञानापोहसुखदुःखस्मृत्यादिनिमित्तत्वे सति लोकविपरीतबुद्ध्याऽऽध्यारोपितं विपरीतलक्षणत्वं सुखदुःखादयश्च न स्वतः । आत्मदृष्ट्यनुरूपाध्यारोपणम् । यथा घनादिविप्रकीर्णंऽम्बरे येनैव सवितृप्रकाशो न दृश्यते स आत्मदृष्ट्यनुरूपमेवाध्यस्यति सवितेदानीमिह न प्रकाशयतीति सत्येव प्रकाशेऽन्यत्र भ्रान्त्या । एवमिह बौद्धादिवृत्त्युद्भवाभिषयाकुलभ्रान्त्याऽऽध्यारोपितः सुखदुःखादियोग उपपद्यते । तत्स्मरणञ्च तस्यैव ईश्वरस्यैव हि स्मरणम् । “मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च” “नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापम्” इत्यादि । अतो नित्यमुक्त एकस्मिन्सवितरीव लोकाविद्याध्यारोपितमीश्वरे संसारित्वम् । शास्त्रादिप्राधान्यादभ्युपगममसंसारित्वमित्यविरोध इति । एतेन प्रत्येकं ज्ञानादिभेदः प्रत्युक्तः । सौक्ष्म्यचैतन्यसर्वगत्याह—न । निमित्तत्वे सतीत्यादिना । ईश्वरे सुखाद्यारोप इत्युक्ते मायोपाधिके ब्रह्मणीश्वरशब्दाच्चे सुखाद्यध्यासशङ्का स्यात्तत्रैवित्यर्थमाह—नित्यविज्ञानशक्तिरूप इति । यथाऽऽन्यादिशक्तिः शक्त्यन्तरमन्तरेण स्वस्वभावादेव कार्योत्पादनाल्लुकूला तथा नित्यविज्ञानं स्वभावसंनिधिमात्रेणान्तःकरणादिप्रवृत्तिनिमित्तमिति शक्तिमयमुच्यते । तस्मिन्स्वातन्त्र्यादश्वरपदलक्षणे विरुद्धावेकवर्माध्यासो न विरुध्यत इत्यर्थः । लोकस्य ज्ञानापोहो विस्मरणम् । न स्वत इति । न परमार्थतो विरुद्धानेकधर्मवत्त्वमित्यर्थः । भ्रान्तस्य स्वदृष्ट्यनुरूपाध्यासारोपदर्शनाच्च नाध्यासो वस्तुस्तत्त्वर इत्याह—आत्मदृष्टीति । बौद्धादिवृत्तीनामुद्भवाभिषयाभ्यामाकुलस्य वैचित्र्यमापन्नस्य वृत्तीनामेवोद्भवाभिभवौ न तद्व्यापकचैतन्यस्येतिविवेकशून्यलोकस्य भ्रान्त्येति योजना । चैतन्यस्य ज्ञानसुखाद्युत्पादे निमित्तत्वं न केवलमन्वयव्यतिरेकसिद्धम् । तत्स्मरणञ्च भगवद्वाक्याच्च सिद्धमित्यर्थः । ईश्वरे संसारित्वमीश्वरः संसारीति न सिद्ध्यभावाद्विशिष्टानुगतचित्स्वरूप इति व्याख्येयम् । एतेनेति । सिद्धसाधनत्वादित्थं प्रतीतिशरीरज्ञानसुखादीनामाश्रयभेदस्तात्त्विकः प्रत्युक्तो मन्तव्यः । किञ्च व्यावर्तकधर्मवशाद्व्यावृत्तिः सिध्यति । सांख्यमते च पुरुषाणां चैतन्यमात्ररूपाणां न व्यावर्तको धर्मोऽस्ति । वैशेषिकमते त्वत्यन्तविशेषकल्पनाऽन्योन्याश्रयपराहता । अतो निर्विशेषत्वात्पुंसां न भेदस्तात्त्विक इत्याह—सौक्ष्म्येति । काश्चि-

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये  
देवा अमहीयन्त । त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विज-  
योऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १४ ॥ १ ॥

स्वाद्यविशेषे च भेदहेत्वभावात् । विक्रियावत्त्वे चानित्यत्वात् । मोक्षे च  
विशेषानभ्युपगमादभ्युपगमे चानित्यत्वप्रसङ्गात् । अविद्याबहुपलभ्यत्वाच्च  
भेदस्य तत्क्षयेऽनुपपत्तिरिति सिद्धमेकत्वं तस्माच्छरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषय-  
भेदनासंतानस्वाहंकारसंबन्धादज्ञानबीजस्य नित्यविज्ञानान्यनिमित्तस्याऽऽ-  
त्मतत्त्वयाथात्म्यविज्ञानाद्विनिवृत्तावज्ञानबीजस्य विच्छेद आत्मनो मोक्षसंज्ञा  
विपर्यये च बन्धसंज्ञा । स्वरूपापेक्षत्वादुभयोः । ब्रह्म ह, इत्येतिद्वयार्थः ।  
पुरा किल देवासुरसंग्रामे जगत्स्थितिपरिपिपालयिषयाऽऽत्मानुशासनीनुव-  
र्तिभ्यो देवेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थाय विजिग्येऽजैषीदसुराब्रह्मण इच्छानिमित्तो  
विजयो देवानां बभूवेत्यर्थः । तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त ।  
यज्ञादिलोकस्थित्यपहारिष्वसुरेषु पराजितेषु देवा वृद्धिं पूजां वा प्राप्तवन्तः ॥  
॥ १४ ॥ १ ॥

दुःखी काश्चित्सुखी दुःखादिविक्रियाव्यवस्थान्यथानुपपत्त्याऽऽश्रयभेदस्तात्त्विकः कल्प्यते  
तत्राऽऽह—विक्रियावत्त्वे चेति । सुखादिविक्रियाणामुपाधिधर्मत्वात्ताऽऽत्मभेदसा-  
धकत्वं व्यधिकरणासिद्धत्वादित्यर्थः । किंच न सर्वत्र मोक्षे विक्रियादिविशेष इष्यते ।  
स्वरूपावस्थानं च मोक्षस्ततः सविशेषत्वं न स्वाभाविकमित्याह—मोक्षे चेति । किंच  
जाग्रत्स्थवयोरविद्यावद्विभ्रान्तरूपलम्भात्सुषुप्तिसमाध्योर्भ्रान्त्यभावेऽनुपलम्भान्मिथ्यात्वं  
भेदस्य सिद्धमित्याह—अविद्यावदिति । जीवानां क्रमेणानेकशरीरानुयायित्वात्प्रा-  
तिमासिकस्य शरीरादिसंतानस्य मिथ्याभिमानविषयत्वाच्छुक्तिरूप्यवदज्ञानबीजस्य  
विच्छेद आत्मनो मोक्षसंज्ञेति संबन्धः । आत्मन इति कस्मादुच्यते विशिष्टस्य  
बन्धमोक्षौ किं नेष्येते तत्राऽऽह—स्वरूपापेक्षत्वादिति । विशिष्टस्य मोक्षेऽन्वया-  
संभवादन्वये वा संसारानिवृत्तिप्रसङ्गादन्यस्य च बन्धेऽन्यस्य च मोक्षे साधनवैयर्थ्या-  
दुपाधिविशिष्टाद्वारेण स्वरूपस्यैवोपाधिप्रतिबिम्बकल्पस्य बन्धमोक्षौ । प्रतिबिम्बो हि  
वाच्यरूपेण मिथ्या लक्ष्यरूपेण तु बिम्बमेव स्वरूपावस्थानं मुक्तिरुपपद्यते ।  
तदुक्तम्—

“ उपाधिना सार्धमुपाधिन्यमौपाधिकं सर्वमवेहि मिथ्या ।

मागं मृषा चित्प्रतिबिम्बकेऽपि बिम्बं पुनः सत्यमशेषमेव ” इति ॥ १४ ॥ १ ॥

३२ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरवाक्यभाष्योपेता— [३ तृतीयः खण्डः]

तद्वैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजा-  
नत किमिदं यक्षमिति ॥ १५ ॥ २ ॥

तेऽग्निमब्रुवञ्जातवेद एतद्विजानीहि किमिदं  
यक्षमिति तथेति ॥ १६ ॥ ३ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीत्याग्निर्वा अहमस्मीत्यब्र-  
वीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ १७ ॥ ४ ॥

तस्मिंस्त्वायि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं दहेयं यदिदं  
पृथिव्यामिति ॥ १८ ॥ ५ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति । तदुपप्रेयाय सर्वजवेन  
तन्न शशाक दग्धं स तत एव निववृते नैतदशकं  
विज्ञातुं यदेतयक्षमिति ॥ १९ ॥ ६ ॥

त ऐक्षन्तेति मिथ्याप्रत्ययत्वाद्देयत्वख्यापनार्थमाम्नायः । ईश्वरनिमित्ते  
विजये स्वसामर्थ्यनिमित्तोऽस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेत्यात्मनो  
जयादि श्रेयोनिमित्तं सर्वात्मानमात्मस्थं सर्वकल्याणास्पदमीश्वरमेवाऽऽत्म-  
त्वेनाबुद्ध्वा पिण्डमात्राभिमानाः सन्तो यं मिथ्याप्रत्ययं चक्रुस्तस्य पिण्ड-  
मात्रविषयत्वेन मिथ्याप्रत्ययत्वात्सर्वात्मेश्वरयाथात्म्यावबोधेन हातव्यताख्या-  
पनार्थस्तद्वैषामित्याद्याख्यायिकाम्नायः । तद्ब्रह्म ह किलैषां देवानामभि-  
प्रायं मिथ्याहंकाररूपं विजज्ञौ विज्ञातवत् । ज्ञात्वा च मिथ्याभिमानज्ञातनेन  
तदनुजिघृक्षया देवेभ्योऽर्थाय तेषामेवेन्द्रियगोचरे नातिदूरे प्रादुर्बभूव ।  
महेश्वरशक्तिमायोपात्तेनात्यन्ताद्भुतेन प्रादुर्भूतं किल केनचिद्रूपविशेषेण ।  
तत्किलोपलभमाना अपि देवा न व्यजानन्त न विज्ञातवन्तः । किमिदं यदे-  
तद्यक्षं पूजयामिति ॥ १५ ॥ २ ॥

तद्विज्ञानायाग्निमब्रुवन् । तृणनिधानेऽयमभिप्रायोऽत्यन्तसंभावितयोर-

त ऐक्षन्तेति देवानामीक्षणस्य मिथ्याप्रत्ययत्वान्मिथ्याभिमानस्य हेयत्वख्यापनार्थो  
ब्रह्मणः प्रादुर्भाव इति योजना । सूत्रमिदं व्याख्याति—ईश्वरनिमित्त इत्यादिना ।  
जयादि श्रेष्ठत्वे निमित्तं मन्यमाना इति शेषः ॥ १५ ॥ २ ॥

अथ वायुमब्रुवन्वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति  
तथेति ॥ २० ॥ ७ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्य-  
ब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ २१ ॥ ८ ॥  
तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददीय  
यदिदं पृथिव्यामिति ॥ २२ ॥ ९ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपभेयाय सर्व-  
जवेन तन्न शशाकाऽऽदातुं स तत एव निववृते  
नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ २३ ॥  
॥ १० ॥ अयेन्द्रमब्रुवन्मघान्नेतद्विजानीहि  
किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे  
॥ २४ ॥ ११ ॥ स तस्मिन्नेवाऽऽकाशे स्त्रिय-

मिमारुतयोस्तृणदहनादानाशक्त्याऽऽत्मसंभावना ज्ञातिता भवेदिति । इन्द्र  
आदित्यो वज्रभृद्वा । अविरोधात् । इन्द्रोपसर्पणे ब्रह्म तिरोदध इत्यत्रायम-  
भिप्रायः—इन्द्रोऽहमित्यधिकतमोऽभिमानोऽस्य सोऽहमग्न्यादिभिः प्राप्तं  
वाक्संभाषणमाश्रमप्यनेन न प्राप्तोऽस्मीत्यभिमानं कथं न नाम जज्ञादिति ।  
तदनुग्रहायैवान्तर्हितं तद्ब्रह्म बभूव ॥ १६ ॥ ३ ॥ १७ ॥ ४ ॥ १८ ॥ ५  
॥ १९ ॥ ६ ॥ २० ॥ ७ ॥ २१ ॥ ८ ॥ २२ ॥ ९ ॥ २३ ॥ १० ॥  
॥ २४ ॥ ११ ॥

स ज्ञान्ताभिमान इन्द्रोऽत्यर्थं ब्रह्म विजिज्ञासुर्यस्मिन्नाकाशे ब्रह्मणः प्रादु-  
र्भाव आसीत्तिरोधानं च तस्मिन्नेव स्त्रियमतिरूपिणीं विद्यामाजगाम ।

॥ १६ ॥ ३ ॥ १७ ॥ ४ ॥ १८ ॥ ५ ॥ १९ ॥ ६ ॥ २० ॥ ७ ॥ २१  
॥ ८ ॥ २२ ॥ ९ ॥ २३ ॥ १० ॥ २४ ॥ ११ ॥

\* यद्यपि बहुषु पुस्तकेष्ववाददीयमिति पाठस्तथाऽपि स लेखकप्रमादात् । अथवा “ इदोऽन् ”  
इति प्राप्ते छान्दसत्वादमादेशः । + अत्र तदभ्यद्रवत्तस्मादिति पाठो भाष्यतः प्रतीयते ।

मात्रगाम बहुशोभमानामुमा\* हैवमतीं ता\*  
होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ २५ ॥ १२ ॥

इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सा \* ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये मही-  
यध्वमिति ततो हैव विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २६ ॥

॥ १ ॥ तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवा-  
न्यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्टं पस्पृशुस्ते ह्येनत्प्र-  
थमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २७ ॥ २ ॥

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान्स ह्येनन्नेदिष्टं  
पस्पर्श स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २८ ॥

॥ ३ ॥ तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा ३

अभिषाद्योद्धोषहेतुत्वादुद्रपत्पुमा हैवमतीं सा शोभमाना विद्येव विरूपोऽपि  
विद्यावान्वहु शोभते ॥ २५ ॥ १२ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

तां च पृष्ट्वा तस्या एष वचनाद्विदांचकार विदितवान् । अत्र इन्द्रस्य  
बोधहेतुत्वाद्विद्येवोमा । विद्यासहायवानीश्वर इति स्मृतिः । यस्मादिन्द्रवि-  
ज्ञानपूर्वकमग्निवाय्विन्द्रास्ते ह्येनन्नेदिष्टमपिसमीपं ब्रह्मविद्यया ब्रह्म प्राप्ताः  
सन्तः पस्पृशुः स्पृष्टवन्तः । ते हि प्रथमः प्रथमं विदांचकार विदांचकुरित्चे-  
तत् । तस्मादतितरामतीत्यान्यानतिशयेन दीप्यन्तेऽन्यान्देवास्ततोऽपीन्द्रोऽति-  
तरां दीप्यते । आदौ ब्रह्मविज्ञानात् ॥ २६ ॥ १ ॥ २७ ॥ २ ॥ २८ ॥ ३ ॥

तस्यैष आदेशस्तस्य ब्रह्मण एष वक्ष्यमाण आदेश उपासनोपदेश  
इत्यर्थः । यस्माद्देवेभ्यो विद्युदिव सहसैव प्रादुर्भूतं ब्रह्म द्युतिमत्तस्माद्विद्युतो  
विद्योतनं यथा यदेतद्ब्रह्म व्यद्युतद्विद्योतितवन् । आ इवेत्युपमार्थ  
आशब्दः । यथा घनान्धकारं विदार्य विद्युत्सर्वतः प्रका-

॥ २५ ॥ १२ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ विद्येति सत्त्वप्रधाना शक्ति-  
भित्तादात्म्यापत्त्या बोधहेतुः ॥ २६ ॥ १ ॥ २७ ॥ २ ॥ २८ ॥ ३ ॥

तस्मादित्यस्यापेक्षितं पाठेयस्यासेन व्याचष्टे—यस्मादित्यादिना । अर्थः-

\* बहुषु पुस्तकेषु सेतिपर्व नास्ति ।

इतीन्व्यमीमिषदा३ इत्यधिदैवतम् ॥ २९ ॥ ४ ॥  
 अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन चैत-  
 दुपस्मरत्यभीक्षणं संकल्पः ॥ ३० ॥ ५ ॥ तद्ध  
 तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स य एतदेवं

शत एवं तद्ब्रह्म देवानां पुरतः सर्वतः प्रकाशवद्व्यक्तीभूतमतो व्यद्युतदिवे-  
 त्युपास्वम् । यथा सकृद्विद्युतमिति च वाजसनेयके । यस्माच्चेन्द्रोपसर्पण-  
 काले न्यमीमिषत् । यथा कश्चिच्चक्षुर्निमेषणं कृतवानिति । इतीदित्यनर्थकौ  
 निपातौ । निमिषितवदिव तिरोभूतमित्येवमधिदैवतं देवताया अधि यदर्श-  
 नमधिदैवतं तत् ॥ २९ ॥ ४ ॥

अथानन्तरमध्यात्ममात्मनोऽध्यात्ममुच्यत इति वाक्यशेषः । यदेतद्यथो-  
 क्तकक्षणं ब्रह्म गच्छतीव प्राप्नोतीव विषयी करोतीवेत्यर्थः । न पुनर्विषयी  
 करोति मनसोऽविषयत्वाद्विषयगोऽतो मनो न गच्छति । येनाऽऽहुर्मनो  
 मतामिति हि चोक्तम् । गच्छतीवेति तु मनसोऽपि मनस्त्वात् । आत्मभूत-  
 त्वाच्च ब्रह्मणस्तत्समीपे मनो वर्तत इत्युपस्मरत्यनेन मनसैव तद्ब्रह्म विद्वान्यस्मा-  
 त्स्माद्ब्रह्म गच्छतीवेत्युच्यते । अभीक्षणं पुनः पुनश्च । संकल्पो ब्रह्ममेवितस्य  
 मनसः । अत उपस्मरणसंकल्पादिभिर्लिङ्गैर्ब्रह्म मनोऽध्यात्मभूतमुपास्यमि-  
 त्यभिप्रायः ॥ ३० ॥ ५ ॥

तस्य चाध्यात्ममुपासने गुणो विधीयते तद्ध तद्वनं तदेतद्ब्रह्म तच्च  
 तद्वनं च तत्परोक्षं वनं संभजनीयम् । वनतेस्तत्कर्षणस्तस्मात्तद्वनं नाम ।  
 ब्रह्मणो गौणं हीदं नाम । तस्मादनेन गुणेन तद्वनमित्युपासितव्यम् । स  
 चः कश्चिदेतद्यथोक्तमेवं यथोक्तेन गुणेन वनमित्यनेन नाम्नाऽभिधेयं ब्रह्म

बादोपसंहारोऽयं विद्युपक्रमार्थम् । विद्युद्दृष्टान्तेनात्यन्तदीप्तिमत्त्वं निमेषणदृष्टान्तेन  
 देवैरपि दुर्ज्ञेयत्वमिति गुणद्वयं देवानधिकृत्य विवक्षितम् । अत एव तद्गुणद्वयाभि-  
 ष्टोपासनमाधिदैविकमुच्यते ॥ ३१ ॥ ४ ॥

अहंग्रहेणैवैतत्कर्तव्यमित्यभिप्रेत्याऽऽध्यात्मिकब्रह्मरूपमाह — आत्मेत्यादिना  
 ॥ ३० ॥ ५ ॥

वनतेस्तत्कर्षण इति । वन संभजन इत्यस्य घातोः संभजनार्थस्य रूपं वन-  
 मिति । तत्प्रसिद्धं वनं न गृह्यत इत्यर्थः । गौणमिति । अवयवशक्ति-

वेदाभिहैन\* सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ३१ ॥  
 ॥ ६ ॥ उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्ब्राह्मीं  
 वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ३२ ॥ ७ तस्यै तपो  
 दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि ( णि ? )  
 सत्यमायतनम् ॥ ३३ ॥ ८ ॥ यो वा एतामेवं वेदा-  
 पहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रति-

वेदोपास्ते । तस्यैतत्फलमुच्यते । सर्वाणि भूतान्येनमुपासकमभिसंवाञ्छ-  
 न्तीहाभिसंभजन्ते सेवन्ते स्मेत्यर्थः । यथागुणोपासनं हि फलम् ॥ ३१ ॥ ६ ॥

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्तायामप्युपनिषदि शिष्येणोक्त आचार्य आह-  
 उक्ता कथिता ते तुभ्यमुपनिषदात्मोपासनं च । अधुना ब्राह्मीं वाव ते तुभ्यं  
 ब्रह्मणो ब्राह्मणजातेरुपनिषदमब्रूव वक्ष्याम इत्यर्थः । वक्ष्यति हि । ब्राह्मी  
 मोक्ता । उक्ता त्वात्मोपनिषत् । तस्मान्न भूताभिप्रायोऽब्रूमेत्ययं शब्दः  
 ॥ ३२ ॥ ७ ॥

तस्या वक्ष्यमाणाया उपनिषदस्तपो ब्रह्मचर्यादि दम उपशमः कर्मा-  
 ग्रिहोत्रादीत्येतानि प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । एतेषु हि सत्सु ब्राह्मोपनिषत्प्रतिष्ठिता  
 भवति । वेदाश्चत्वारोऽङ्गानि च सर्वाणि । प्रतिष्ठेत्यनुवर्तते । ब्रह्माश्रया हि  
 विद्या । सत्यं यथाभूतवचनमपीडाकरमायतनं निवासः सत्यवत्सु हि सर्वं  
 यथोक्तमायतन इवावस्थितम् ॥ ३३ ॥ ८ ॥

तामेतां तपआद्यङ्गां तत्प्रतिष्ठां ब्राह्मीमुपनिषदं सायतनामात्मज्ञानहे-  
 तुभूतामेवं यथावद्यो वेदानुवर्ततेऽनुतिष्ठति । तस्यैतत्फलमाह--अपहत्य  
 पाप्मानम् । अपक्षय्य ( क्षीय ) धर्माधर्मावित्यर्थः । अनन्तेऽपारेऽविद्यमा-  
 नान्ते । स्वर्गे लोके सुखप्राये निर्दुःखात्मानि परे ब्रह्मणि । ज्येये महति

लभ्यं न रूढ्या समुदायशक्त्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ६ ॥

ब्राह्मणजातेरुपनिषदमिति । ब्राह्मणजात्यनुष्ठेयां विद्यामात्मज्ञानसाधनमूता-  
 मित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ७ ॥ ब्रह्मेति वेदस्तन्मूलत्वात्तदाश्रया ॥ ३३ ॥ ८ ॥

तपआदीनि वेदाङ्गान्यन्याङ्गानि यस्याः ॥ ३४ ॥ ९ ॥

सत्यकामः स्वयं सिद्धः सर्वेशो यः स्वशक्तितः ।

स एवान्तःप्रविष्टोऽहमुपास्यः सर्वदेहिनाम् ॥ १ ॥

तिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ३४ ॥ ९ ॥ इति चतुर्थः  
खण्डः ॥ ४ ॥

इति सामवेदीया तलवकारशाखोक्ता केनोप-  
निषत्समाप्ता ॥

सर्वमहत्तरे प्रतितिष्ठति सर्ववेदान्तवेद्यं ब्रह्माऽऽत्मत्वेनावगम्य तदेव ब्रह्म  
प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ९ ॥

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

=====

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पादपूज्यश्लिष्य-  
श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ  
तलवकारोपनिषदपरपरोक्षकेनोपनिषद्भाष्ये क्षुद्र-  
गणवाक्यविवरणं समाप्तम् ।

इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दभगत्पूज्यपादश्लिष्यश्री-  
मत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ सामवेदयितल-  
वकारशाखोपनिषत्सुद्रगणे वाक्यविवरणे भाष्ये श्रीमत्परमहं-  
सपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दज्ञानविरचिता व्याख्या  
समाप्ता ॥

=====







ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

## शंकरानन्दकृता केनोपनिषद्दीपिका ।

केनेषितोपनिषदं व्याकरिष्ये पदाध्वना ।

रम्यां तलवकाराणां शास्त्रीयामात्मबोधिनीम् ॥ १ ॥

ब्रह्मणः प्रत्यक्षादिप्रमाणैरनवगम्यत्वात्तदस्तित्वस्य च प्रमाणसिद्धत्वा-  
श्चित्रेणापि कर्मणा प्राणाद्युपासनेन ब्रह्मज्ञानोत्पादमन्तरेण ब्रह्मावाप्तेः संपा-  
दयितुमशक्यत्वादशुद्धान्तःकरणस्य च ब्रह्मज्ञानोत्पादस्यासंभावितत्वादतः  
कर्माणि प्राणाद्युपासनानि चोक्त्वा ब्रह्मविद्यामुपक्रमते । तत्रापि प्रतिपत्ति-  
सौकर्यार्थं गुरुशिष्यसंवादमिवाऽऽह । शिष्यः पृच्छति—केनासता सता  
केनाचेतनेन चेतनेन वा भिन्नेनाभिन्नेन वेषितमिष्टं कस्येच्छानिमित्तमित्यर्थः ।  
पतति सर्वासु दिक्षु गच्छति मन इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । सामान्यतः  
प्रेरयितारं पृष्ट्वा विज्ञेयतस्तं पृच्छति—प्रेषितं प्रेरितं धनुष्मतेव ज्याघाताद्वा-  
णजातं को ह्यनवेष्टावेष्टान्तरं नयतीत्यर्थः । मनःसंकल्पविकल्पोपलक्षितम-  
न्तःकरणं ज्ञानशक्तिरित्यर्थः । केन व्याख्यातम् । प्राणः पञ्चवृत्तिरध्यात्मा-  
दिभेदभिन्नः क्रियाशक्तिरित्यर्थः । प्रथमोऽव्याकृताभिमानिन ईश्वरस्य चेत-  
नाचेतनात्मकं विक्षेपं जनयतः सर्वप्रवृत्तिनिमित्तं प्रथमः पुत्रः प्रैति प्रकर्षणो-  
र्ध्वादिदिक्षु गच्छति युक्तः संबद्धः केन प्रेषित इत्यर्थः । केन व्याख्यातम् ।  
इषिणां प्रेरितां वाचं वाग्निन्द्रियरूपामनेकशब्दजननीमिमां तास्वाद्यष्टस्या-  
नस्थां वदन्ति । अस्य वाग्निन्द्रियस्य वक्तुमशक्यत्वेऽपि केनाचिक्षुन्वाग्नि-  
न्द्रियास्तदुच्चार्यमाणां वर्णपदवाक्यात्मिकां वाचं व्यक्तमुच्चारयन्ति । चक्षुः-  
श्रोत्रं चक्षुश्च श्रोत्रं च क उ को नाम देवः सर्वव्यवहारकारणभूतो युनक्ति  
संनद्धं करोति प्रेरयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

गुरुराह—श्रोत्रस्य शब्दोपलब्धेरसाधारणकारणस्य श्रोत्रं यथाऽस्माकम-  
साधारणव्यवहारस्य कारणं श्रोत्रं तथा श्रोत्रस्यापि शब्दग्रहणसामर्थ्यस्यासा-  
धारणं कारणम् । मनसः सर्वोपलब्धौ साधारणकारणस्य मनः साधारणका-  
रणत्वसामर्थ्यकारणम् । यदेतत्त्वर्थमुक्तेः श्रोत्रादिभिर्वक्ष्यमाणैश्चक्षुरन्तैः संब-  
ध्यते । अथवा यद्यो वचो वाग्निन्द्रियस्य वर्णोच्चारणशक्तेर्हं प्रसिद्धस्य वाचं

वाग्वाग्निन्द्रियसामर्थ्यकारणम् । यदुक्तं च स उ एव प्राणस्य पञ्चतत्त्वैर्जी-  
वनकारणस्य प्राणो जीवनकारणत्वसामर्थ्यकारणम् । चक्षुषो रूपोपलब्धे-  
रसाधारणकारणस्य चक्षुश्चक्षुःसामर्थ्यकारणम् । एवंभूतो यः स एवेत्य-  
न्वयः । मनआदेः सामान्यतो विक्षेपतश्च प्रेरयितेति शेषः । अयमर्थः —  
अस्ति मनआदीनां प्रेरयिता मनआदिविलक्षणश्चेतनश्चेतनानां भेदगन्धशून्य  
इति । अतो ज्ञात्वाऽविद्यां सकार्यामतिमुच्य सर्वात्मना परित्यज्य धीरा  
बुद्धिमन्तो ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नाः । अथवोपसर्गयोगे धातोर्न्यार्थत्वं  
प्रायेणेति न्यायेन धीरा अतिमुच्याहं ब्रह्मास्मीति तमवगत्य प्रेत्यास्माद्धोका-  
द्धोकशब्दाभिधेयकार्यकारणसंघाताभिमानादस्मात्प्रतिप्राणिप्रत्यक्षात्प्रेत्य प्र-  
हर्षेण गत्वा तदभिमानं परित्यज्येत्यर्थः । अमृता मरणकारणाविद्यातत्कार्य-  
गुन्वाः । भवन्ति स्पष्टम् ॥ २ ॥

ननु येन प्रेरितं मनआदिकं गच्छति तदिदमिति शृङ्गग्राहिकया कस्मान्न  
दर्शयत इत्यत आह—न तत्र चक्षुर्गच्छति रूपादिहीनत्वात्तस्य तस्मिन्वि-  
द्ये चक्षुर्न न गच्छति । ननु चक्षुरग्राह्याणामपि स्वर्गापूर्वादीनां वाग्विष-  
यत्वं दृष्टमित्यत आह—न वाग्गच्छति । स्पष्टम् । तत्रेत्यनुवर्तते । ननु  
वाग्ग्राह्याणामपि चम्पककेतव्यादिगन्धभेदानां मनसा ग्रहो दृष्ट इत्यत आह—  
न मन उक्तम् । गच्छति तत्रेत्यनुवर्तते । यत एवं ततः श्रोत्रस्य श्रोत्र-  
मेत्याद्युक्तोपदेशमन्तरेणाऽऽस्याऽऽत्मनो दर्शन उपायान्तरं न विद्यः स्वबु-  
द्ध्या न जानीमः । नापि विविधशास्त्रगुर्वाद्युपदेशेभ्य इत्याह—न विजा-  
नीमो विशिष्टेभ्यः शास्त्रेभ्यः शास्त्रगुर्वादिभ्य इदानीमपि नाभिगच्छामः ।  
पृथा येन प्रकारेणैतच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तं मन आदेः प्रेरकमनु-  
क्षेप्यान्मादृशो गुर्कर्मवादृशं शिष्यं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोपदिश्यानु पश्चा-  
च्छ्रितो वर्तुलशृङ्गो गौरितिवद्विशेषणं कुर्याच्चमुपायं न विद्वो न विजानीम  
इत्यन्वयः । ननु लोके द्वयी मतिर्ज्ञातमज्ञातं च तत आभ्यामन्यतरविशेषणेन  
विशेषणीयमित्यत आह—अन्यदेव तद्विदिताच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तं  
वेदिताज्ज्ञानविषयात्सर्वस्मादन्यदेव पृथगेव न तु ज्ञानविषयः । ननु तर्हीर्वि-  
दितमज्ञातस्वरूपमित्यत आह—अथो अप्यविदिताज्ज्ञानाविषयादज्ञाता-

\* इदं पदद्वयं मूले नोपलभ्यते ।

दन्यदेव । नन्विदं भवद्वुद्धिकल्पितमित्यतः] आह—इत्यनेन प्रकारेण शुभ्रम्  
भुतवन्तो वयम् । पूर्वेषां पित्रादीनाम् । ते च न मूर्त्ता इत्येवमाह—ये  
प्रसिद्धाः श्रमदमादिसाधनसंपन्नाः शास्त्रद्वयज्ञा नोऽस्माकं सहाध्यायिनां  
श्लिष्याणां तच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तं व्याचक्षसिरे विस्पष्टमा समन्ता-  
त्कथितवन्तः । अनेन गुरुमुखादेवाऽऽत्मावगतिर्भवति] न तु प्रकारान्तरे-  
णेत्यर्थादुक्तम् ॥ ३ ॥

अतो वागाद्यगम्यत्वेनैवावगन्तव्यं न त्वन्यथेत्येतन्मन्त्रपञ्चकेनाऽऽह—  
यत्प्रसिद्धमात्मस्वरूपं वाचा वर्णपदादिरूपवा वेदलोकाववात्मिकयाऽनभ्यु-  
दितमप्रकाशितं शृङ्गग्राहिकया । येन प्रसिद्धेन वाग्वाग्निन्द्रियं वर्णादिवाक्स  
हितमभ्युद्यते सर्वत उच्यते स्वव्यवहारक्षमा भवतीत्यर्थः । केनेषितां वाच-  
मित्यस्येदमुत्तरम् । तदेव वाचा प्रकाशितं वाचः प्रेरकं न त्वन्यत् । ब्रह्म  
वृहदेशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं त्वमस्मच्छिष्यो ब्रह्मणो भेदरहितो विद्धि  
जानीहि । ननु किमर्थं तदेव ज्ञातव्यं यतो बहुविधभेदमहमनहं वा तदिद्वि-  
पासते जनाः । तद्वदहमपि भवदुक्तादन्यज्ज्ञास्यामीत्यत आह—नेदमिदं बहु-  
विधभेदमहमनहं वा गृहीतं वागादिविषयभूतं न ब्रह्मेति शेषः । इदं ब्रह्मदार्ढ्य-  
माह—यत्प्रसिद्धमुपासकानामिदं प्रसिद्धं ज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदवदुपासत उपासनं  
कुर्वते यथावत्स्वरूपावबोधशून्याः ॥ ४ ॥

वागगम्यस्यापि चम्पककेतकयादिगन्धभेदस्य मनसा ग्रहो दृष्ट इत्यत  
आह—यत्प्रसिद्धं मनसो मनो मनसाऽन्तःकरणेन न मनुते कोऽपि नाधि-  
गच्छति । न च तदकिंचित्करमित्याह—येन मनसाऽविज्ञातेनाऽऽहुः कथ-  
यन्त्यस्माकं व्याख्यातारो मन उक्तं मतं ज्ञातं सर्वकार्यक्षममित्यर्थः । अनेन  
केनेषितमित्यादिप्रथमप्रश्नस्योत्तरं सिद्धम् । यद्यपि बाह्यनसयोरगोचरत्वे-  
नैव चक्षुःश्रोत्रप्राणानामगोचरत्वं सिद्धं तथाऽपि पञ्चप्रश्नानां प्रत्येकमुत्तरं  
दातुं वक्ष्यमाणं पर्यायत्रयमवगन्तव्यम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिद-  
मुपासते व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

यत्प्रसिद्धं चक्षुषश्चक्षुश्चक्षुषा रूपग्राहकेणेन्द्रियेण न पश्यति नावलो-  
कयति येन चक्षुषश्चक्षुषा चक्षुष्यक्षिणी पश्यत्यवगच्छति चक्षुषः सर्व-

कार्यकारणमित्यर्थः । चक्षुःश्रोत्रं क उ देवो युनक्तीति योगस्य विभागेनाऽऽ-  
द्यस्योत्तरं दत्तम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

यत्प्रसिद्धं श्रोत्रस्य श्रोत्रं श्रोत्रेण शब्दोपलब्धिसाधनेन न शृणोति  
नाधिगच्छति । येन श्रोत्रस्य श्रोत्रेण श्रोत्रं शब्दोपलब्धिकारणमिदमाका-  
शस्य प्रदेशविशेषात्मकं श्रुतमधिगतम् । स्वकार्यक्षमं कृतमित्यर्थः । चक्षुः-  
श्रोत्रं क इत्यस्याविशिष्टस्यानेनोत्तरं दत्तम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं  
यदिदमुपासते व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

यत्प्रसिद्धं प्राणस्य प्राणरूपं प्राणेन पञ्चवृत्तिना न प्राणिति प्राणचेष्टां  
न करोति येन प्राणस्य प्राणेन प्राणः प्रसिद्धपञ्चवृत्तिः प्रणीयते प्रकर्षेण  
नीयते स्वचेष्टां कार्यत इत्यर्थः । अनेन केन प्राण इत्यादेरुत्तरं दत्तम् ।  
श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिना तु सामान्यतः । अत्र तु विशेषत इति न पुनरु-  
क्तम् । अथवा तदुत्तरं तत्रैव कण्ठतः । अत्र तु वागाद्यविषयत्वप्रतिपाद-  
नेनार्थमिति न पुनरुक्तम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते व्या-  
ख्यातम् ॥ ८ ॥

इति श्रीशंकरानन्दभगवतः कृतौ केनोपनिषद्दीपिकायां प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

पूर्वं यथावत्स्थितमात्मस्वरूपं गुर्वाद्युपदिष्टमुपदिश्येदानीं शिष्यबुद्धिमनुसर-  
न्नाह—यदि पक्षान्तरे मन्यसे वस्तुतो विद्यमानमपि × जानामि सुवेद सुष्ठु  
भवदादिभिरुक्तं ममाऽऽत्मस्वरूपं जानामि । इत्यनेन प्रकारेण यदि मन्यसे  
इत्यन्वयः । तथा ब्रह्मतत्त्वं जानीष इत्याह—दहरमेवापि नूनम् । अपि संभाव-  
नायाम् । नास्त्येव भवतो ब्रह्मज्ञानम् । अथ च चेतनत्वाज्ज्ञानवानहमस्मीति  
संभावयसि तथाऽपि नूनं निश्चितं तद्विषयस्थाल्पत्वादल्पमेव न तु बृहत् ।  
त्वं ज्ञानित्वाभिमानो वेत्याल्पमेव जानीषे । किम् । ब्रह्मणो रूपं देशकाल-  
वस्तुपरिच्छेदशून्यस्य स्वरूपं दहरज्ञानत्वे हेतुर्यद्यस्मादस्य त्रिविधपरिच्छे-  
दशून्यस्य त्वं कार्यकारणसंघाताभिमानो परिच्छिन्नो ज्ञानैकः । एवंभूतात्व-  
तोऽन्यद्यत्प्रसिद्धं त्वया ज्ञेयं कार्यब्रह्मस्वरूपमस्य ब्रह्मणः सर्वपरिच्छेदशून्यस्य  
देवेष्विन्द्राग्न्यादिषु । अथ तु यस्मादस्य देवेषु यत्प्रसिद्धमस्यत्वं चेति

× इदं पदमधिकमिव भाति ।

भेदस्तस्मादेव मीमांस्यमेव विचारणीयमेव ते तत्र त्वयेत्यर्थः । एवमुक्तो मीमांसां कृत्वा शिष्य आह—मन्येऽप्यगच्छामि विदितमवगतं मयेति शेषः ॥ १ ॥

स्वयंविदि[ त ]त्वे हेतुमाह—नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च । अहं सुवेदेति नैव मन्ये । यदि सम्यङ् न ज्ञातं तर्हि किं न ज्ञातमेवेत्यत आह—नो न वेदेति । तर्हि किं संदिग्धमित्यत आह—वेद च । जानाम्यपि चकाराज्ज्ञानमपि भेदबुद्धेरभावात् जानामि । न सुवेदेत्यनेन ब्रह्मणोऽतिदुर्बोधत्वं दर्शितम् । नो न वेदेत्यनेन शास्त्रैकगम्यत्वमुक्तम् । वेदेत्यनेन संशयादिराहित्यमुक्तम् । चकारेण सर्वभेदभक्षकः साक्षात्कार उक्तः । अतिदुर्बोधशास्त्रैकगम्यासंदिग्धसर्वभेदशून्यब्रह्माहमस्मीत्यर्थः । यो मत्तोऽन्योऽपि नोऽस्माकं शिष्याणां मध्ये तन्मयोक्तं सुवेदेति न न वेदेत्यपि न वेद चेति वेद जानाति स तद्ब्रह्म श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तं वेद जानाति यस्मादयमवगन्ता मदुक्तं वेद भवानेतमवगच्छति । नो न वेदेति वेद च न जानामीति न जानामीत्यपि न । चकार इतिनोकारयोरनुवृत्त्यर्थः । दर्शिता च तयोर्योजना । तस्माद्ब्रह्म वेदेत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

ननु न जानामीति ज्ञानवता ज्ञेयं जानामीति ज्ञानवता चाज्ञेयं भवद्वाचो भङ्गस्या ब्रह्म सिध्यति न चैवं प्रामाणिकमित्यत आह—यस्य ब्रह्म विदुषोऽमतमनधिगतं कर्तृकर्मादिभावेन तस्य कर्तृकर्मादिभावानधिगतवतो मतमधिगतम् । इदानीं वैपरीत्यमाह—मत्तं कर्तृकर्मादिभावेनाधिगतं यस्य ब्रह्म विदुषो न वेद न जानाति स कर्तृकर्मादिभेदज्ञानवान् । तत्रैव हेतुमाह—यतोऽविज्ञातमनधिगतं विजानतां विविधज्ञातृज्ञानज्ञेयादिषुद्धिमतां देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यरूपत्वाद्ब्रह्मणस्ततः । विज्ञातं विशेषेण यथाविद्यमानस्वरूपेणाधिगतमविजानतां विविधज्ञानादिभेदबुद्धिरहितानाम् ॥ ३ ॥

अविजानतां विज्ञातं चेत्तर्हि सुषुप्तिमूर्छादौ सर्वोऽपि कृतकृत्यः स्यादित्यत आह—प्रतिबोधविदितं सर्वप्रत्ययसाक्षित्वेनावगतं मत्तं विज्ञातं न तु सर्वप्रत्ययोपरमे सुषुप्त्यादौ । ननु किमनेन ज्ञानेनेत्यत आह—अमृतत्वं हि विन्दन्त आत्मना हि यस्मादात्मनाऽऽत्मज्ञानेनामृतत्वमविद्यातत्कार्वादिमरण-

विद्यमत्यं स्वयंप्रकाशमानन्दात्मस्वरूपमित्यर्थः । विन्दते लभते । हेहेत्वर्य-  
स्याऽऽत्मनेति व्याख्यातम् । विन्दते वीर्यं सामर्थ्यमविद्यामिदृत्तिकारणं  
परमसाक्षात्काररूपं लभते । उक्तवीर्यलाभादुक्तामृतत्वप्राप्तिः प्रसिद्धैवेत्याह-  
विद्ययाऽधिष्ठानयाथात्म्यसाक्षात्कारेण कर्मगन्धानपेक्षेण विन्दतेऽमृतमधिष्ठा-  
नविपरीतग्रहणतज्जदुःखरूपपरणकारणशून्यमविक्रियमधिष्ठानं लभते ॥ ४ ॥

ननु विद्या चेच्छरीरान्तर एव न त्वत्रैव सति शरीर इत्यत आह-इहा-  
स्मिन्नेवाधिकारिशरीरे चेद्यद्यवेदीज्ज्ञातवान् । अथ तदा सत्त्वं सच्चिदानन्द-  
रसं ब्रह्मास्ति विद्यते न चेदिहावेदीदिहांधिकारिशरीरे यद्यहं ब्रह्मास्मीति  
शरीरे साक्षात्कारं न कृतवांस्तदा महत्यतिषौढा त्रिविधदुःखसंतानजननी  
विनष्टिर्विमाशरूपा । श्रुत्या सानुक्रोशमेतदुक्तम् । एतच्छरीरमन्तरेण सम्-  
लघोरसंसारविनाशकात्मज्ञानस्य दुर्लभत्वात्ततोऽस्मिन्सत्येव तदर्थं यत्न  
आस्थेयोऽन्यथा सततं संसारसागरे निमज्जनमेव स्यादिति । इदानी-  
मात्मनः सर्वत्राहमस्मीत्यवलोकनं करणीयमित्येतदात्मज्ञानस्य संसारव्या-  
धौषधस्य स्वरूपमाह सा । भूतेषु भूतेषु प्राणिषु । वीप्सा निखिलचतु-  
र्विधप्राणिसंग्रहार्था । विचित्य वयं स्म इत्यधिगत्य धीरा बुद्धिमन्तो विद्वां-  
सः । प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

इति श्रीशंकरानन्दभगवतः कृतौ केनोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयः खण्डः ॥२॥

विशुद्धान्तःकरणैरेव ब्रह्मविद्ययैव सर्वातिशयवत्सर्वात्मभूतं ब्रह्म विज्ञेयं न  
स्थन्ययेत्येतदर्थमियमाख्यायिकाऽऽरभ्यते-ब्रह्म सत्यज्ञानानन्दादिलक्षणं इ  
किल देवेभ्यो देवानामनुग्रहार्थाय विजिग्ये विविधं देवानां लोकद्वयप्रतिकूल-  
ममुगकुलं जितवत् । तस्य देवानुग्रहप्रवृत्तस्य इ किल ब्रह्मणः सत्यज्ञानानन्दा-  
दिलक्षणस्य विजये विविधजयनिमित्तं देवा इन्द्राग्निवायुप्रभृतयोऽमहीयन्त  
पूजिता अभूवन् । तेऽविज्ञातब्रह्ममभावा ऐक्षन्त प्रत्यक्षं वक्ष्यमाणप्रकारेणैक्षण-  
मकुर्वन् । तदीक्षणप्रकारमाह-अस्माकमेव कार्यकरणसंघाताभिमानिनामिन्द्रा-  
ग्न्यादीनामेव न त्वन्यस्य कस्यचित् । अयमस्मत्प्रत्यक्षविषयो विजयो विवि-

योऽसुरपराभवलक्षण उत्कर्षः । अस्माकमेवायं व्याख्यातम् । महिमा महत्स्वरूपः सर्वजन्तुभ्यः स्तुतिपूजादिलाभलक्षणः । इत्यनेन प्रकारेण ॥ १ ॥

तद्ब्रह्म देवानां विजयकृद् किलैषां देवानामज्ञानिनां गर्वारूढमभिप्रायं विजिज्ञौ विशेषेण ज्ञातवचेभ्यस्तेषां गर्वारूढानां देवानामज्ञानिनामनुग्रहार्थं ह किल प्रादुर्बभूव किमपि रूपं धृत्वा नयनपथमागतं तद्ब्रह्म न व्यजामन्त देवा इदं तदिति विशेषेण न ज्ञातवन्तः । तदज्ञातमाह—किं विचारे । इदं मत्त्वक्षं यक्षं पूज्यमतिदिव्यरूपत्वात् । इत्यनेन प्रकारेण ॥ २ ॥

एवं संशयाविष्टहृदयास्ते गर्वाविष्टा देवा अग्निं देवानामग्रेसरं बह्निमब्रुवन्मुक्तवन्तः । तदुक्तिमाह—जातवेदो जातानि वेदांसि विविधानि ज्ञानानि सर्ववेदात्मकानि यस्मादग्नेः स जातवेदास्तस्य संबोधनं हे जातवेद एतदस्माभिरुच्यमानं पुरास्थितं विजानीहि विशेषेणावगच्छ । किमेतद्यक्षमेतत्पुरतः स्थितं यक्षं किं देवादिषु कतमदित्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण । एवं तैरुक्तः स तथा देवोक्ताङ्गीकारे । यद्ब्रह्मरुच्यते तत्करिष्यामीत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेणोक्तवेति शेषः ॥ ३ ॥

तत्पुरास्थितं यक्षमवगन्तुमभ्यद्रवत्संमुखत्वेन समीपं गतवान् । तद्यक्षं च समीपं प्राप्तं जिज्ञासुं सावज्ञमभ्यवददामिमुख्येनोक्तवत् । तदुक्तिमाह—कः प्रश्ने । मत्समीपमागतस्त्वमसि भवासि । इत्यनेन प्रकारेण । एवं वृष्टः स आह अग्निरग्निनामा वै प्रसिद्धः सर्वेषामहं त्वत्समीपमागतोऽस्मि भवासि । इत्यनेन प्रकारेणाब्रवीदुक्तवान् । विशेषनाम्ना पुनरात्मानमाह—जातवेदश्चाहमस्मीति स्पष्टम् ॥ ४ ॥

एवमुक्ते पुनः सावज्ञं तद्यक्षमाह—तस्मिन्नुक्तनाम्नि त्वयि मत्पुरतो वर्तमाने वराके । किमाक्षेपे । न किमपीत्यर्थः । वीर्यं सामर्थ्यमित्यनेन प्रकारेण । एवमाक्षिप्तोऽपि स स्वगर्ववशात्तदीयं प्रश्नं मन्वान आह—अपि संभावमायाम् । इदं शुष्कमार्द्रं च जगत्सर्वं निखिलं दहेयं दहनं कुर्याम् । अत्युक्तिधारणार्थं सर्वशब्दार्थमाह—यत्प्रसिद्धमिदं स्थावरजङ्गमात्मकं मूर्तं पृथिव्यां ब्रह्माण्डकटाहभुवि । इत्यनेन प्रकारेण ॥ ५ ॥

तस्मै तस्याग्रेसरानुग्रहार्थं तृणमत्यल्पं शुष्कं स्थावररूपं निदधौ नितरां पुरतः स्थापितवत् । तत्स्थापयित्वेदं जगौ । एतच्छुष्कं तृणं मया पुरतः स्थापितं त्वहं मस्मी कुरु । इत्यनेन प्रकारेण यक्षेणोक्तोऽग्निः पुरतः स्थितः तृणमभ्य-

चाय समीपं प्रकर्षेण गतवान्सर्वजवेन स्वकीयेन सर्वजवेन तद्यक्षस्थापितं शुष्कं तृणं न शक्नाक दग्धुं भस्मीकर्तुं शक्तो न बभूव । सोऽग्निर्जातवेदा अपगतगर्वस्तत एव शुष्कतृणादहनादेव निमित्तात्प्राप्तलज्जो निबध्नेत इति-  
त्येष देवान्गन्तुं तस्माद्विचिं चकार । आगत्य च देवानुवाच । तदुक्ति-  
माह—नेतदक्षकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमेतत्पुरतः स्थितं यत्प्रसिद्धं सामान्यतस्त-  
देतादिति विशेषतो विज्ञातुं शक्तो नाभवम् । इत्यनेन प्रकारेण ॥ ६ ॥

अथाग्नेर्निवृत्तस्य वाक्यश्रवणानन्तरं वायुं सर्वजगतः प्राणं प्रभञ्जनमब्रुव-  
न्मुक्तवन्तः । वायो हे वायो । एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्य-  
द्रवचमभ्यवदेत्कोऽसीति । वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ।  
तस्मिन्स्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददीय यद्दिदं पृथिव्यामिति तस्मै तृणं  
निदधावेतदादत्स्वेति तदुपभेदाय सर्वजवेन तन्न शक्नाकाऽऽदातुं स तत एव  
निबध्नेत नेतदक्षकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति । वायुर्वायुनामा । इदं सामान्यम् ।  
विशेषरूपं त्वाह—मातरिश्वा मातर्याकाशे श्वसि(या)मि गच्छामीति मातरि-  
श्वनामा । आददीयाऽऽदायान्तरिक्षे गमनं कुर्याम् । आदत्स्वाऽऽदायेतस्या  
भूमेरस्य तृणस्य च कस्याचिदत्यल्पमप्यन्तरं कुरु । आदातुं सर्वतः स्वीकर्तुं  
व्याख्यातमन्यत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अथ निवृत्तस्य विगतगर्वस्य वायोर्वचनश्रवणानन्तरमिन्द्रं परमैश्वर्यसंपन्नं  
त्रिलोकनाथमब्रुवन्मुक्तवन्तः । मघवन्भो इन्द्र । एतद्विजानीहि किमेतद्यक्ष-  
मिति तथेति तदभ्यद्रवत् । व्याख्यातम् । तस्मात्स्वसमीपप्राप्तादिन्द्रा-  
त्तिरोदधेऽन्तर्धानं चकार । शुद्धान्तःकरणैरपि स्वस्वकर्मभिरनवगम्यं  
दर्शयितुमिन्द्रो हि ब्रह्मसमीपं प्राप्तः करग्रहणावसरे तन्न दृष्टवानित्यर्थः ॥ ११ ॥

स विस्मयमना इन्द्रस्तास्मिन्नेव यत्र यक्षं स्थितं तत्रैव न त्वन्यत्राऽऽ-  
काशेऽवकाशे तदेव यक्षं ध्यायंस्तस्याविति शेषः । एवं स्थिते मघोनि  
विशुद्धान्तःकरणे यक्षदर्शनोत्सुके तदन्तर्धानादपगतान्तर्धानाद्यैश्वर्याभिमाने  
संपन्नाधिकारिगुणे स्त्री प्रादुर्बभूव । स तां स्त्रियं ब्रह्मविद्यां मूर्ति-  
मयीं ददर्शेति शेषः । ततो निरीक्ष्य तामाजगाम यक्षस्य वार्तां प्रपु-  
ष्पागतवान् । आगत्य च बहुशोभमानां सकलाविद्यापिशाचीवैलक्षण्ये-

नाधिककान्तिमतीप्सुमां सकलसंसारदुःखोच्छेदकत्वेनोत्कृष्टां प्रभां ब्रह्मविद्यामित्यर्थः । हेमवती हिमरूपः सर्वदा शीतलः स्वयंप्रकाशमान आनन्दात्माऽन्तर्हितयक्षस्वरूपः स यस्य नित्यमस्त्युपनिषद्भिभागस्य स हिमवांस्तस्येयं दुहिता हेमवती ताम् । अथवा मा भगवतः पिनाकपाणेः प्राणमिया सा हि कान्दिशीकान्भृशं विषण्णाञ्जन्तून्मातेव नानारूपैराश्वासयति । तदुचितमिन्द्रस्यापि तादृशस्य तस्या दर्शनम् । सा च हिमवतो गिरिराजस्य दुहिता प्रसिद्धा ताम् । अथवा हेम कनकं तस्याऽऽभरणानि हेमानि कटकमुकुटादीनि तानि यस्याः सन्ति सा हेमवती तां प्रसिद्धां विदुषामुमां ह किलोवाचोक्तवान् । तदुक्तिमाह—किमेतद्यक्षमिति व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

इति श्रीशंकरानन्दभगवतः कृतौ केनोपनिषद्दीपिकायां

तृतीयः खण्डः ॥ १ ॥

सा तं ब्रह्म बृहदेशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं भवतां विजयकारणमित्यनेन प्रकारेण ह किलोवाचोक्तवती । ब्रह्मेति नामधेयमुक्त्वा तस्य महिमानमप्याह—ब्रह्मण उक्तस्य वै प्रसिद्धस्यैतद्विजये महीयध्वं विजयनिमित्तमेतन्महीयध्वमिदं भवतां महत्त्वं येन लोके स्तुतिपूजादिमन्त एतादृशाः स्युरित्यनेन प्रकारेण । शिक्षा चेयं ब्रह्मणो विजये सति यूयं महीयध्वं मा स्वातन्त्र्याभिमानं कुरुतेत्यर्थः । एवमुपयोक्त इन्द्रस्ततस्तस्या उमाया वचनाद् किञ्चैव तत एव न त्वन्यस्माद्विदांषकार ज्ञातवान् । तज्ज्ञानप्रकारमाह—ब्रह्म यद्यक्षमन्तर्हितं तद्ब्रह्मेत्यनेन प्रकारेण ॥ १ ॥

तस्माद्यतो वायव्ये संवादं कृतवन्तौ ब्रह्मणेन्द्रश्चोमावचनेन निश्चिकाशततो वै प्रसिद्धा एते [ देवा अ ] ग्रीन्द्रवायवोऽतितराभिवाधिकमतिक्रम्येव वर्तन्तेऽन्यानग्रीन्द्रवायुव्यतिरिक्तान्देवांश्चन्द्रवरुणादीन् । एत इत्युक्ताज्जायत आह—यद्यः प्रसिद्धोऽग्निर्वायुरिन्द्रः प्रसिद्धानि त्रीण्यपि नामानि त्रयाणां तेऽग्रीन्द्रवायवः सर्वेभ्योऽत्यधिका हि यस्मादेनयक्षरूपमात्मानं नेदिषुपतिशयेन समीपं पस्पृशुः स्पर्शनं चक्रुर्ब्रह्मणः समीपं गता इत्यर्थः । तेऽग्रीन्द्रवायवः सर्वदेवाधिका हि यस्मादेनदेवानां पुरतः स्थितं यक्षं ब्रह्म प्रथमः

मथमा देवेभ्यो मुख्या इत्यर्थः । विदांचकार विदांचक्रुः । छत्रिन्यायं दर्शयितुमेकवचनेन निर्देशः । तज्ज्ञानानुकरणं ब्रह्मेति स्पष्टम् ॥ २ ॥

इदानीं छत्रिन्यायं विवृणोति—तस्माद्यतोऽग्नीन्द्रनायुषु ब्रह्मसमीपगामि-  
ष्विन्द्र एवोपोपदेशाद्ब्रह्म ज्ञातवान्, ततो वै प्रसिद्ध इन्द्रः परमैश्वर्यसंप-  
न्नोऽतितरामिवातिशयेनातिक्रामत्यन्यान्स्वव्यतिरिक्तान्देवानमिवायुप्रमुखान् ।  
स इन्द्रः । ह्येनन्नेदिष्टं पस्पर्श स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति स्पष्टम् ॥ ३ ॥

तस्येन्द्रेणावगतस्य ब्रह्मण एष वक्ष्यमाण आदेश उपदेशः । यत्प्रसिद्धं  
ब्रह्मरूपं शास्त्रेषु स्वयंप्रकाशमेतद्बुद्धेर्द्रष्टुं वक्ष्यमाणस्वरूपं विद्युतः प्रसिद्धा-  
यास्तडितः । व्यद्युतद्विशेषेण द्योतनमकरोत् । आ३ । आकारप्लुतिराश्व-  
र्यार्था । आश्वर्यं तेजोधातुविलक्षणमपि ब्रह्म विद्युतः सकाशाद्विस्पष्टं प्रकाशं  
कृतवदिव स्वयंप्रकाशमित्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेणाऽऽदेश इत्यन्वयः । यथा  
स्वयं विद्युतोऽपि विशेषप्रकाशवादिव । इदित्थं चक्षुरादीनि साम्तःकरणानि  
म्यमीभिषन्निमेषोपलक्षितं स्वस्वव्यापारं कारितवत् । आ३ । आकारप्लुतिः  
पूर्ववदार्थं सर्वक्रियाहीनोऽपि सर्वदेवानिष्पाद्यां क्रियां कारितवानिवेत्यनेन  
प्रकारेणाऽऽदेश इत्यन्वयः । अधिदैवतं हिरण्यगर्भमाधिकृत्येति द्वयाभ्यां वाक्या-  
भ्यामुपादिष्ट आदेशोऽधिदैवतम् ॥ ४ ॥

अथाधिदैवतादेशकथनानन्तरमध्यात्ममात्मानमाधिकारिशरीरमुररीकृत्यो-  
च्यमान उपदेशोऽध्यात्मं यत्प्रसिद्धमधिदैवं विद्युतोऽपि विशेषप्रकाशवादिवै-  
तद्बुद्धेर्द्रष्टुं सर्वगतं प्रति गच्छतीव च यातीव चकारात्सृशतीव च मनोऽन्तः-  
करणमनेन चान्तःकरणेनैवैतद्विद्युतोऽपि विशेषप्रकाशवादिव ब्रह्मोपस्मरत्यहं  
ब्रह्मास्मीति सामीप्येन शास्त्रोक्तं स्मरत्यभीक्ष्णं निरन्तरं संकल्प इदं ब्रह्माहं  
साक्षात्करोमीत्येवंरूपोऽभिलाषः सोऽप्यनेनेत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

तदुक्तं ब्रह्म ह किल तद्वनं नाम तस्य तस्य प्राणिजातस्य वननीयं  
संभजनीयमेतदेव नामधेयम् । तस्येदानीं नामानुगुणोपासनमाह—तद्वनं  
नामधेयमित्यनेन प्रकारेण तदुपासितव्यं विजातीयप्रत्ययशून्येन सजातीय-  
प्रत्ययप्रवाहेण साक्षात्कर्तव्यम् । इदानीं गुणोपासनस्य फलमाह—स उपा-  
सकलक्षणसंपन्नो यः कश्चनैतत्स्वयंप्रकाशं सर्वव्यापारनिमित्तं मनःसंकल्प-

स्मरणगमनेषु कारणं ब्रह्म । एवमुक्तेन प्रकारेण तद्वनं नामधेयमिति वेदै-  
जानात्युपास्त इत्यर्थः । अभिहैनं सर्वाणि भूतानि गच्छ\*न्ति ह किलैनं  
तद्वनं(नं)नामोपासकं निखिलानि स्थावरजंगमानि भूतानि दर्शनस्पर्शनादि-  
नाऽभिगच्छन्ति संगच्छन्ति संवाञ्छन्ति सर्वत्र इच्छां कुर्वन्ति ॥ ६ ॥

इदानीमाख्यायिकां परित्यज्य पुनः शिष्यप्रश्नमवतारयति--उपनिषदं  
ब्रह्मविद्यां विद्यया विन्दतेऽमृतमिति भवतैवोक्तं भो हे गुरो ब्रूहि कथय  
किमु ब्रह्मविद्याऽऽहोस्विदन्याऽपीति प्रश्नार्थः । इत्यनेन प्रकारेण । ब्रह्म-  
विद्या चेदुक्तैव तस्याः साधनानि चेत्तपआदीनि वक्ष्यामीत्यनेनाभिप्रायेण  
गुरुराह--उक्ता श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यारभ्याभीक्षणं संकल्प इत्यन्तेन गुणोपा-  
सनासहितेन वाक्यसंदर्भेण कथिता । ते तुभ्यम् । उपनिषत्, तादात्म्यलक्ष-  
णेन सामीप्येन नितरां ब्रह्म गमयित्वाऽहंममादिग्रन्थीञ्छिथिलीकृत्याविद्यां  
ससंस्कारां सादयति विनाशयतीत्युपनिषद्ब्रह्मविद्या । ब्राह्मी वाव ब्रह्मणा  
सत्यज्ञानलक्षणेन संबद्धा ब्राह्मी तामेव न तु तत्संबद्धां तपआदिकाम् ।  
अत उपनिषदं व्याख्यातम् । अब्रूमोक्तवन्तः । अतोऽन्यां कथयिष्याम इत्य-  
भिप्रायः ॥ ७ ॥

तस्यै, उक्ताया ब्राह्म्या उपनिषद उत्पत्त्यर्थम् । तपस्तपःश्रद्धाभिधेयं  
स्वधर्मानुगुणशरीरसंतापकरं मनइन्द्रियैकाग्र्यादिषु । दम इन्द्रियनिग्रहः ।  
कर्म स्ववर्णाश्रमोचितं श्रौतं स्मार्तं चेत्यादिकमन्यदपि शमब्रह्मचर्यादि ।  
इदानीमस्या उपनिषदः स ब्राह्म्युपनिषदः (?) उपासनमाह--प्रतिष्ठाः  
प्रतिष्ठित्येतैरिति प्रतिष्ठा इयं तपआद्युपनिषत्कामधेनुर्ब्रह्मविद्योपनिषद्वत्सा  
चतुष्पादित्यर्थः । ततः प्रतिष्ठाः पादाः । इदानीं तान्विशेषत आह--वेदा  
ऋगाद्याश्चत्वारः । वेदानां षड(सर्वा)ङ्गानि(णि) विद्याकामधेनोः परि-  
शिष्टानि निखिलाङ्गानि । सत्यं कालत्रयेऽपि बाधशून्यं ब्रह्म भूरिवेतरस्या  
गोरायतनं प्रचारोपवेशनादिस्थलम् ॥ ८ ॥

यो मुमुक्षुर्ब्रह्मविद्यार्थी तपआदिसंपादनोद्यतो वै प्रसिद्धोऽनुत्पन्नब्रह्मसा-  
क्षात्कारः श्रद्धालुरेतां तपआदिकामधेनुं ब्रह्मविद्यातत्सामेवं वेदपादादिरूपेण

\* इदं पदमविकसिव भाति ।

वेद जानात्युपास्त इत्यर्थः । सोऽब्रह्म स्वस्मादपरुद्धेदपुरःसरं विनाशव  
पाप्मानं ब्रह्मविद्योत्पत्तिप्रतिबन्धहेतुमनन्ते विनाशरहिते स्वर्गे स्वर्गवासिभि-  
र्गेय आनन्दात्मनि लोके स्वयंप्रकाशे ज्येष्ठे ज्यायसि सर्वस्माद्भ्यधिके  
ब्रह्मणीत्यर्थः । प्रतितिष्ठति संजातचरमसाक्षात्कारः प्रकर्षेण पुनरुत्थानशून्य-  
न्यत्वेनावस्थानं करोति । प्रतितिष्ठति व्याख्यातम् । पदाभ्यास उपनिषत्स-  
माप्त्यर्थः ॥ ९ ॥

इति श्रीशंकरानन्दभगवतः कृतौ केनोपनिषदीपिकायां चतुर्थः

खण्डः ॥ ४ ॥

समाप्तेषं शंकरानन्दकुता तलवकारोपनिषदपरपर्याय-  
केनोपनिषदीपिका ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

## नारायणविरचिता केनोपनिषद्दीपिका ।

—:○:—

केनेषितोपनिषदि खण्डाश्चत्वार ईप्सिताः ।

धुद्रग्रन्थसमाहारे सा द्वात्रिंशच्चमी मता ॥

सल्लवकारशाखा सामवेदे नवाध्याय्याम् । तत्र प्राकपर्माण्युक्तानि ततः सम-  
स्तकर्माश्रयस्य प्राणस्योपासमानि ततः कर्माङ्गसामोपासमानि ततो गायत्र-  
सामविषयं दर्शनं वंशान्तमुक्तमष्टभिः । ततस्तैः शुद्धसत्त्वं प्रति केनेषित-  
मित्याद्या ब्रह्मविषयोपनिषन्नवमाध्याय आरभ्यते । दृष्टादृष्टार्थेभ्यो बाह्यसाध-  
नेभ्यो विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया जिज्ञासेयम् । केनेषितमित्यादि । शिष्या-  
चार्य[प्रश्न]प्रतिवचनरूपेण कथनं सुखप्रतिपत्त्यर्थं केवलतर्कागम्यत्वदर्शनार्थं  
च । केन कर्त्रेषितमिष्टमभिप्रेतं सत्कस्येच्छामात्रेण मनः पतति स्वविषयं प्रति  
गच्छति । इषेराभीक्ष्ण्यार्थस्य गत्यर्थस्य चेदासंभवादिच्छार्थस्यैतद्रूपम् । इडा-  
गमश्छान्दसः । तस्यैव प्रपूर्वस्य नियोगार्थे प्रेषितमिति । न यथापसिद्धमेव  
कार्यकारणसंघातस्य प्रेरयितृत्वं किंतु संघातव्यतिरिक्तस्य स्वतन्त्रस्येच्छा-  
मात्रेण मनआदिप्रेरयितृत्वमित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं केनेषितं प्रेषितमिति  
विशेषणद्वयम् । ईश्वरविषयोऽयं प्रश्नः ।

यदुक्तम्—ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽजुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ इति ।

प्रवृत्तिलिङ्गाच्च विशेषार्थः प्रश्न उपपन्नः । रक्षादीनां हि चेतनावदधिष्-  
तानां प्रवृत्तिर्दृष्टा तद्धि लिङ्गं चेतनावतोऽधिष्ठातुरस्त्वित्वे । मनआदीनि  
चेतनावदधिष्ठितानि करणत्वाद्वासीवदिति प्रयोगः । मनुवेऽनेनेति मनोऽ-  
न्तःकरणम् । इषितं प्रेषितमित्युपमार्थे न त्वनयोरर्थाविह संभवतः । नहि  
शिष्यानिव मनआदीनि विषयेभ्यः प्रेरयत्यात्मा । विविक्तनित्यधि-  
त्स्वरूपमात्रतया तु निमित्तमात्रं प्रवृत्तौ । प्राण इति नासिक्वः । प्रक-  
रणात् । केन युक्तो नियुक्तः प्रेरितः सन्प्रैति गच्छति स्वव्यापारं  
प्रति । प्रथम आद्यः । तत्प्रवृत्तिपूर्वक-धात्सर्वेन्द्रियप्रवृत्तीनाम् ।  
चलिक्रिया हि सर्वेषां प्राणनिमित्तैव । तेन प्राणस्य मायकत्वम् ।

स्वतस्त्विन्द्रियाणां विषयावभासकत्वमात्रं न चलिक्त्रियारूपा प्रवृत्तिः । सा तु प्राणनिमित्तैव तेषाम् । केन देवेनेषितामिष्टां कस्येच्छामात्रेण वाचं शब्द-  
लक्षणां वदन्ति लौकिकवाचा वदनं किंनिमित्तं प्राणिनाम् । चक्षुः श्रोत्रमि-  
न्द्रियम् । क उ प्रश्ने । देवो गुणक्ति प्रेरयति । करणानामधिष्ठाता चेतना-  
वान्धः स किंलक्षण इत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रतिवचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादि । अयमत्र पदार्थः । श्रोत्रे तावत्स्ववि-  
षयव्यञ्जनसमर्थं ( सामर्थ्यं ) दृष्टम् । तच्च सामर्थ्यं श्रोत्रस्य चैतन्ये ह्यात्मज्यो-  
तिषि नित्येऽसंहते सर्वान्तरे सति भवति नासतीति । “ आत्मनैवाद्यं  
ज्योतिषाऽऽस्ते शेते ” “ तस्य भासा ” “ येन सूर्यस्तपति ” इत्यादिश्रुतेः  
श्रोत्राद्येव सर्वस्याऽऽत्मभूतं चेतनमिति प्रसिद्धम् । तदिह निवर्त्यते । अस्ति  
किमपि विद्वद्बुद्धिगम्यं सर्वान्तरतमं कूटस्थमजरममृतमभयं श्रोत्रादेरपि  
श्रोत्रादि तत्सामर्थ्यनिमित्तमिति प्रतिवचनम् । शब्दार्थश्रोपपन्नः । कथं शृणो-  
स्वनेनेति श्रोत्रं तस्य शब्दावभासकत्वं श्रोत्रतत्त्वम् । ततश्च शब्दोपल-  
ब्धरूपतयाऽवभासकत्वं न स्वतः श्रोत्रस्याचिद्रूपत्वात् । आत्मनश्च चिद्रूपत्वा-  
द्यच्छ्रोत्रस्योपलब्धत्वेनावभासकत्वं तदात्मनिमित्तमिति श्रोत्रात्मेत्युच्यते ।  
यद्योदकस्यौष्ण्यमग्निनिमित्तमिति दग्धुरप्युदकस्य दग्धाऽग्निरुच्यते । उदकम-  
प्यग्निसंयोगादग्निरुच्यते । तद्वत् । अनित्यं यस्यान्यसंयोगादुपलब्धत्वं तत्क-  
रणं श्रोत्रादि । उदकस्येव दग्धृत्वम् । तत्र हि तन्नित्यं यत्र नित्यमुपलब्ध-  
त्वमग्नौष्ण्यं स नित्योपलब्धिरुच्यते । दग्धेवोपलब्धोच्यते । श्रोत्रादिषु  
श्रोत्रत्वाद्युपलब्धिरनित्या । नित्या चाऽऽत्मनि । अतः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्यक्ष-  
रार्थातुगमादुपपन्नं निर्विशेषस्योपलब्धिरूपस्याऽऽत्मनो मनआदिप्रवृत्ति-  
निमित्तत्वम् । मनसोऽन्तःकरणस्य मनो न ह्यन्तःकरणमन्तरेण चैतन्यज्यो-  
तिषा दीपितं स्वविषयसंकल्पाध्यवसानादिसमर्थं स्यात् । तस्मान्मनसोऽपि  
मनः । बुद्ध्यादित्रयमप्यन्तर्भाव्य मनस इति निर्देशः । यद्वाचो ह वाचम् ।  
यच्छब्दो यस्मादर्थः श्रोत्रादिभिः सर्वैः संबध्यते । यस्माच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रं  
यस्मान्मनसो मनो यस्माद्वाचो वाक्तस्मात्तज्ज्ञात्वा मनआद्यतिमुच्योऽज्ञित्वाऽ-  
मृता भवन्तीत्यन्वयः । वाचमिति द्वितीया प्रथमार्थे । स उ प्राण इत्यनु-  
रोधात् । पृष्ठस्याऽऽत्मनः प्रधानविभक्त्या प्रथमया निर्देष्टुमुचितत्वाच्च । स  
धस्त्वया पृष्ठः स प्राणारूढस्य वृत्तिविशेषस्य प्राणः । तत्कृतं हि प्राणस्व  
प्राणवसामर्थ्यम् । न ह्यात्मनाऽनधिष्ठितस्य प्राणनमुपपत्तिम् । “ को शेवान्या-

तकः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्वात्” “ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति” इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु श्रोत्रादीन्द्रियप्रस्तावाद्ब्रह्मप्राणस्य ग्रहणं युक्तं न त्वविशेषेण । सत्यम् । सामान्यग्रहणे तस्याप्यन्तर्भावाददोषः । सर्वस्यैव हि करणकलापस्य यदर्थमयुक्ता प्रवृत्तिस्तद्ब्रह्मेति प्रकरणाद्यो विवक्षितः । तथा चक्षुषो रूपप्रकाशकस्य यद्ग्रहणसामर्थ्यं तदात्मचेतन्याधिष्ठितस्यैव । अतश्चक्षुषश्चक्षुः । प्रष्टुः पृष्ठस्वार्थस्य ज्ञातुमिष्टत्वादत्र तज्ज्ञात्वेति शेषः । अतिमुच्योज्झित्वा सामर्थ्याच्छ्रोत्रादिकरणकलापम् । यत्कृतः संसारसं श्रोत्रादावात्मभावं त्यक्त्वा श्रोत्रादेः श्रोत्रादिलक्षणं ब्रह्माऽऽत्मेति ज्ञात्वाऽत एव ते धीरा धीमन्तो न हि विशिष्टधीमस्त्वमन्तरेण श्रोत्राद्यात्मभावः शक्यः परित्युक्तम् । प्रेत्य व्यावृत्त्यास्माल्लोकान्ममाहंभावलक्षणास्य-क्तसर्वेषणा भूत्वेत्यर्थः । अमृता अमरणधर्माणो भवन्ति । अथवाऽतिमुच्येत्यनेनैवेषणात्यागस्य सिद्धत्वादस्माल्लोकात्मेत्यास्माच्छरीरादपेत्य सृत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

यस्माच्छ्रोत्रोयात्मभूतं ब्रह्मातो न तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि चक्षुर्गच्छति । स्वात्मनि गमनासंभवात् । अत एव न वाग्गच्छति । यथाऽग्निर्दाहकः प्रकाशकश्चापि सन्न ह्यात्मानं दहति प्रकाशयति वा तद्वत् । श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तेऽप्यात्मतत्त्वे सूक्ष्मत्वेनाप्रतिपन्नत्वात्पुनः पर्यनुयुयुक्षा वाक्चक्षुषोः सर्वेन्द्रियार्थत्वाच्चक्षुरादीनि तत्र स्वात्मभूते न ज्ञानमुत्पादयन्तीत्यर्थः । तर्हि सुखादिवदन्तःकरणेन गृह्यतामत आह—नो मनो गच्छति । अतो न विद्यो बाह्यकरणैर्न विजानीमोऽतःकरणेन सुखादिवद्यथैतन्मनआदिकरणजातमनुश्रित्यादुपदिशेद्ब्रह्म । यदि करणगोचरं तदन्यस्मा उपदेष्टुं शक्यं जातिगुणाक्रियादिविशेषणैः । न तु जात्यादिविशेषणवद्ब्रह्म तस्माद्विषयं शिष्यानुपदेशेन प्रत्याययितुं तस्मादुपदेशे तदर्थग्रहणे च यत्नातिशयः कर्तव्य इति भावः । अथवा श्रोत्रादीनां श्रोत्रादिलक्षणं ब्रह्म विशेषेण दर्शयेत्युक्त आह—न तत्र चक्षुरित्यादि । पूर्ववत्सर्वमत्र तु विशेषः । यथैतदनुश्रित्यात्पतिपादयेदन्योऽपि शिष्यभितोऽन्यविबिनेति भावः । सर्वथा ब्रह्म बोधयेत्युक्ते यद्यपि प्रत्यक्षादिभिर्न शक्यते प्रत्याययितुमागमेन तु शक्यत इत्याशयेनाऽऽह—अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधीति । विदितं व्यक्तं व्याकृतं ततोऽन्यदविदितमव्याकृतमविद्या ततोऽप्यध्युपरि लक्षणयाऽन्यदित्यर्थः । यदि यस्मादुपरि

भवति तत्ततोऽन्यदिति प्रसिद्धम् । यद्विदितं तदल्पं मर्थं तु स्वात्मकं चेति हेयम् । अबिदितमुपादेयं कार्यार्थं हि कारणमुपादीयते । तेन हेयोपादेया-  
भ्यामन्यद्ब्रह्म । एतेन स्वात्मव्यतिरिक्तब्रह्मविषया या जिज्ञासा सा निव-  
र्तिता भवति । न हि स्वात्मा हेयो नाप्युपादेयोऽन्यद्व्यन्येनोपादीयते न तु  
स्वयमेव स्वयं हीयते बोपादीयते वा । तेन स्वात्मैव ब्रह्मेत्युपदिष्टम् । इति  
शुश्रुमेति । ब्रह्मैवमाचार्योपदेशपरम्परयैवाधिगन्तव्यं न तर्कतः प्रवचनमे-  
धावश्रुततपोयज्ञादिभ्यश्चेत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं पूर्वेषामाचार्याणां  
वचनम् । य आचार्या नोऽस्मभ्यं तद्ब्रह्म व्याचक्षिरे विस्पष्टं कथितव-  
न्तः ॥ ३ ॥

अन्यदेवेत्यनेनाऽऽत्मा ब्रह्मेति प्रतिपादिते शङ्का स्यात् । कथमात्मा  
शरीरी ब्रह्म ततोऽन्य उपास्यो विष्णुरीश्वर इन्द्रः प्राणो वा ब्रह्म भवितुम-  
र्हति न त्वात्मा लोकप्रत्यय विरोधादिति तामपनेतुमाह—यद्वाचेति । यच्चै-  
तन्यमात्रं स्वसत्ताकं वाचा वागिति जिह्वमूलादिस्वष्टसु स्थानेषु विषक्तमा-  
प्रेयं वर्णानामभिव्यञ्जकं करणं वर्णाश्चार्थसंकेतपरिच्छिन्ना एतावन्त एवं  
क्रमप्रयुक्ता इत्येवं तदभिव्यङ्ग्यः शब्दः पदं वाक्यं वागित्युच्यते ।  
“ अकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्वरस्पर्शान्तःस्थोष्मभिर्व्यज्यमाना बाहूनाना-  
रूपा भवति ” इति श्रुतेः । मितममितं स्वरः सत्यान्तरे एव विकारो  
यस्यास्तस्या वाचा पदत्वेन परिच्छिन्नया करणवत्याऽनभ्युदितममकाशि-  
तम् । येन ब्रह्मणा विवक्षितेऽर्थे सकरणा वागभ्युद्यते चैतन्यज्योतिषा  
प्रकाश्यते सा हि वक्तुशक्तिरूपा नित्या चैतन्यरूपा “न हि वक्तुर्वाचो विप-  
रिक्तोपो विद्यते ” इति श्रुतेः तदेवाऽऽत्मस्वरूपं ब्रह्म निरतिशयं भूमाख्यं  
बृहत्त्वाद्ब्रह्मेति विद्धि जानीहि त्वम् । चक्षुश्चक्षुरित्वादिश्रौतव्यबहारान्व्यु-  
दस्याऽऽत्मानमेव निर्विशेषं ब्रह्म विद्धीत्येवशब्दार्थः । नेदं ब्रह्म यदिदमुपा-  
धिभेदविशिष्टमनात्मेश्वराद्युपासनेध्यायन्ति । उक्तं हीश्वरेण वसिष्ठं प्रति—

शृणु ब्रह्मविदां भेष्ट देवार्चनमनुत्तमम् ।

न देवः पुण्डरीकाक्षो न च देवस्त्रिलोचनः ॥

न देवो देवरूपो हि न देवश्चित्तरूपकः ।

अकृत्रिमनाद्यन्तं देवनं देव उच्यते ॥

आकारादिपरिच्छिन्ने मिते वस्तुनि तत्कृतः ।

अकृत्रिमनाद्यन्तं देवनं विशिष्टं विदुः ॥ इति ।

अज्ञातशिवतत्त्वानामाकाराद्यर्चनं कृतम् ।

योजनाध्वन्यशक्तस्य क्रोशाध्वा परिकल्प्यते ॥ इति ॥

तत्र पूजाधिधिरप्युक्तः—

बोधः साम्यं श्रम इति पुष्पाण्यश्याणि तत्र च ।

शिवं चिन्मात्रममलं पूज्यं पूजाविदो विदुः ॥ इति ।

तदेव विद्धीत्युक्तेऽपि नेदं ब्रह्मेत्यनात्मनोऽब्रह्मत्वं पुनरुच्यते नियमार्थ-  
मन्यब्रह्मबुद्धिपरिसंख्यानार्थं च ॥ ४ ॥

अन्धदेव तदिति ब्राह्मणोक्तार्थो यद्वाचेत्यादिमन्त्रे दृढी क्रियते—यन्मनसेति ।  
कामादिवृत्तिमन्मनस्तेन यच्चैतन्यज्योतिर्मनसोऽवभासकं न मनुते न संकल्पयति  
नापि निश्चिनोति मनसोऽवभासकत्वेन नियन्तृत्वात्सर्वविषयं प्रति प्रत्यगे-  
वेति स्वात्मनि न प्रवर्ततेऽन्तःकरणम् । अन्तःस्थेन हि चैतन्यज्योतिषाऽ-  
वभासितस्य मनसो मननसामर्थ्यं तेन सर्ववृत्तिकं मनो येन ब्रह्मणा मतं  
विषयीकृतं व्याप्तमाहुः कथयन्ति ब्रह्मविदः । तस्मात्तदेव मनस आत्मानं  
प्रत्यक्चेतयितारं त्वं ब्रह्म विद्धि ॥ ५ ॥

न पश्यति न विषयी करोति येनान्तःकरणवृत्तिसंयुक्तेन चक्षुषि तद्वृत्तीः  
पश्यति चैतन्यात्मज्योतिषा विषयी करोति व्याप्नोति लोकः ॥ ६ ॥

यच्छ्रोत्रेण दिग्देवताधिष्ठितेनाऽऽकाशकार्येण मनोवृत्तिसंयुक्तेन न विषयी  
करोति लोकः । यच्चैतन्यात्मज्योतिषा च श्रोत्रं श्रुतं विषयीकृतं तदेव ॥ ७ ॥

यस्त्राणेन पार्थिवेन नास्त्रापुटस्थेनान्तःकरणपाणवृत्तिभ्यां सहितेन न  
प्राणिति गन्धवन्न विषयी करोति लोकः । येन चैतन्यात्मज्योतिषाऽवभास्य-  
त्वेन स्वविषयं प्रति प्राणः प्रणीयते तदेव ॥ ८ ॥

इति नारायणविरचितायां केनोपनिषद्दीपिकायां प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

एवं हेयोपादेयविपरीतस्त्वमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यायितः शिष्योऽहमेव ब्रह्मेति  
सुष्ठु वेदाहं मामिति गृह्णीयादित्याशङ्क्याऽऽचार्यः शिष्यबुद्धिविचालनार्थमाह-  
यदिति । अहं सुष्ठु वेदेति चेन्मन्यसे नेतद्युक्तं सर्वस्य हि वेदितुरात्मा ब्रह्म  
नहि वेदिता वेदितुर्वेदितुं शक्योऽग्निरिव दग्धुमग्नेः । न चान्यो वेदिता  
ब्रह्मणोऽस्ति यस्य वेद्यमन्यत्स्याद्ब्रह्म “नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ” इत्यन्यस्य  
विज्ञातुर्निषेधात् । तस्मात्सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति प्रतिपत्तिर्मिथ्येव । तस्माद्युक्तमे-  
वाऽऽहाऽऽचार्यो यदीत्यादि । कदाचिद्यथाश्रुतदुर्विज्ञेयमपि क्षीणदौषः सु-  
मेधाः कश्चित्प्रतिपद्यते कश्चिन्नेति साशङ्क्यशक्तं यदीत्यादि । यदीतीह सूरुमे-  
क्षिका वर्तते । ब्रह्मणा बोधितोऽपि विरोचनो यथावन्न प्रतिपेदे । इन्द्रधनुः

र्थपर्याये प्रथमोक्तमेव ब्रह्म प्रतिपेदे लोकेऽप्येकस्माद्गुरोः शृण्वतां कश्चिद्यथावत्प्रतिपद्यते कश्चिदयथावत्कश्चिद्विपरीतं कश्चिन्न प्रतिपद्यते । किं पुनर्वक्तव्यमतीन्द्रिय आत्मतत्त्वे । सर्वे चात्र तार्किका विप्रतिपन्नाः । तस्मादविदितं ब्रह्मेति सुनिश्चितोक्तेऽपि विषमप्रतिपत्तिर्वाद्यादि मन्यस इति साशङ्कं वचनं युक्तमेवाऽऽचार्यस्य । दहरं दभ्रमल्पमेवापि नूनं त्वं वेत्थ जानीषे ब्रह्मणो रूपम् । किमनेकानि रूपाणि महान्ति दभ्रकाणि च येनाऽऽह-दभ्रमेवेत्यादि । बाढम् । अनेकानि हि नामरूपोपाधिकृतानि ब्रह्मणो रूपाणि न स्वतः । स्वतस्तु “ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ” इति शब्दादिभिः सह रूपाणि प्रतिषिध्यन्ते । न केवलं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्यध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नमुपदिष्टमेव ब्रह्मणो रूपमल्पं वेत्थ । किंतु यदस्य ब्रह्मणो देवेषु रूपमधिदैवमिति यावत् । अदैवोपाधिपरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणो यद्रूपं वेत्थ तदपि दभ्रमेव वेत्थेत्यहं मन्ये । यदध्यात्मं यदपि च देवेष्वधिदैवतोपाधिपरिच्छिन्नं तदपि तत्त्वतो न सहसा वेदितुं शक्यम् । यत्तु विध्वस्तसर्वोपाधिविशेषं शान्तमनन्तमेकमद्वैतं भूमाख्यं नित्यं ब्रह्म तत्कथं सुवेद्यमित्यभिप्रायः । यत एव मथ नु हीनं तस्मान्मन्येऽद्यापि मीमांस्यं विचार्यमेव तव ब्रह्म । एवमाचार्योक्तः शिष्य एकान्त उपविष्टः सन्यथोक्तमाचार्येणाऽऽगममर्थतो विचार्य तर्कतश्च निर्धार्य स्वानुभवं कृत्वाऽऽचार्यसकाशमुपगम्योवाच-मन्ये विदितमिति । अथ त्वं मन्यसे मया विदितं ब्रह्मेति । अथवा देवेष्वग्न्यादिषु सूक्ष्मबुद्धिष्वपि यो मन्यते सुवेदाहमिति सोऽप्यस्य ब्रह्मणो रूपं दभ्रमेव वेत्ति नूनं किं पुनर्वक्तव्यमल्पबुद्धिषु मानवेषु । तस्मान्मीमांस्यमेवेत्युक्तः शिष्य आह मन्ये विदितमित्येवं योज्यम् । अथवाऽध्यात्ममधिदैवं च यदस्य ब्रह्मणो रूपं सोपाधिकं त्वया विदितं तद्दहरमल्पमेव न तु परं भूमाख्यं तत्तु ते मीमांस्यमेवास्तीत्युक्तः शिष्य उपार्थि परित्यज्यानुभवेन निश्चित्याऽऽह मन्ये विदितमित्येवं योज्यम् । अथ न्विति हेतुर्मीमांसायाः । सुविदितरूपं कस्मादभ्रमन्यदेव तद्विदितादित्युक्तत्वात् । मन्ये विदितमिति शिष्यमीमांसानन्तरोक्तिरागमाचार्यानुभवलक्षणप्रत्यक्षत्रयस्यैकविषयत्वेन संगत्यर्थम् ॥ १ ॥

आचार्यात्मानुभवयोस्तुल्यत्वे हेतुमाह-मन्ये सुवेदेति । × अहेत्यवधारणे । नैव मन्ये सुवेद ब्रह्मेति । नैव तर्हि त्वया विदितं ब्रह्मेत्युक्त आह-नो न

वेदेति वेद चेति । नाह मन्ये सुवेदेति विदितादन्यत्वमुक्तं नो न वेदेति चाविदितादन्यत्वमुक्तं वेद चेति वेदैव । ननु विप्रतिषिद्धमिदं न सुवेद वेद चेति । एकस्मिन्विषये वेदनावेदनयोर्विरोधात् । नैष दोषः । विदिताविदितादन्यत्वेन स्वप्रकाशावेदनपरत्वात् । फलव्याप्यत्वासंभवेऽपि चरमान्तःकरणवृत्तिव्याप्तत्वाङ्गीकारात् । आत्मप्रकाशे प्रकाशान्तरानपेक्षणात् । विषयाकारान्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितं चैतन्यं फलं घट इवाऽऽत्मप्रकाशे स्वप्रकाशत्वेन प्रतिबिम्बानपेक्षणात् । इदानीमात्मने( नो ) ब्रह्मविद्याया हृदनिश्चयतां दर्शयन्गजति यो न इति । नोऽस्माकं सब्रह्मचारिणां मध्ये य उक्तं तद्वचनं तत्त्वतो वेद स एव तद्ब्रह्म वेद नान्यः । किं पुनस्तद्वचनमत आह— नो न वेदेति वेद चेति । अन्यदेवेत्यादिनोक्तं वस्त्वनुमानानुभवाभ्यां संयोज्य निश्चितं नो न वेदेति वेद चेत्यनेन वाक्येनाऽऽचार्यबुद्धिसंवादार्थं मन्दबुद्धिग्रहणव्यपोहार्यं च मयोक्तं ब्रह्म । एतद्वाक्यमर्थतो यो वेद स एव ब्रह्म वेद नान्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

आख्यायिकोपसंहारार्थं श्रुतिः स्वेन रूपेण समस्तसंवादानिर्बृत्तमर्थमवधारयति— यस्यामतामिति । यस्यामवमात्मतत्त्वनिश्चयफलावसानावबोधतया विविदिषा निवृत्ता तस्य मतं तेन ज्ञातम् । “ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ” इति क्तः । “ क्तस्य च वर्तमाने ” इति कर्तरि षष्ठी । विद्वद्विदुषोर्यथोक्तौ पक्षावधारयति— अविज्ञातमिति । अविज्ञातं विज्ञाताद्विदितादन्यदेव ब्रह्म विज्ञानतां सम्यग्दर्शनाम् । विज्ञातं विदितं ब्रह्माविज्ञानतामसम्यग्दर्शनाम् । इन्द्रियमनोबुद्धद्युपाधिष्व्वात्मदर्शिनां ब्रह्मोपाधिविवेकानुपलम्भाद्बुद्धद्युपाधेश्च विज्ञातत्वाद्विज्ञातं ब्रह्मेत्युपपद्यते भ्रान्तिः । न त्वत्यन्तमूढानामियं भ्रान्तिरतोऽसम्यग्दर्शनपूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यते । हेत्वर्थे वोत्तरार्थः ॥ ३ ॥

यादि ब्रह्मात्यन्तमेवाविज्ञातं तर्हि लौकिकानां ब्रह्मविदां चाविशेषः प्राप्तोऽविज्ञातं विज्ञानतामिति च परस्परविरुद्धम् । कथं च ब्रह्म सम्यग्बुद्धिर्बोधिर्भवतीत्येवमर्थमाह— प्रतिबोधेति । बोधं बोधं प्रति विदितं बोधशब्देन बोद्धाः प्रत्यया उच्यन्ते । यस्य सर्वे प्रत्यया विषयी भवन्ति स आत्मा सर्वबोधान्प्रतिबुध्यते सर्वप्रत्ययदर्शी चिच्छक्तिस्वरूपमात्रः प्रत्ययैरेव प्रत्ययेष्वविशिष्टतया लक्ष्यते नान्य\*द्वारान्तरमात्मविज्ञानाय । अतः प्रत्ययप्रत्यगात्मतया यदा विदितं ब्रह्म तदा तन्मतं तत्सम्यग्दर्शनमित्यर्थः । यदा गुरुपदेशः प्रतिबोधस्त्वेन विदितं मतम् । अमृतत्वं हि विन्दत इति हेतुवच-

नम् । विषयात्मविज्ञाने(नं?) हि मृत्युमारभत इत्यात्मविज्ञानममृतत्वनिमित्त-  
मिति युक्तं हेतुवचनम् । कथमात्मविज्ञानेनामृतत्वं विन्दतेऽत्र आह—आत्म-  
नेति । स्वेन रूपेण विन्दते लभते वीर्यं बलं सामर्थ्यम् । घनसहायमन्त्रौष-  
धितपोयोगकृतं वीर्यं मृत्युं नाभिभवितुं शक्नोति । अनित्यवस्तुकृतत्वात् ।  
आत्मविद्याकृतं तु वीर्यमात्मनैव विन्दते नान्येनेत्यतस्तदेव वीर्यं मृत्युं शक्नो-  
त्यभिभवितुम् । यत एवमात्मविद्याकृतं वीर्यमात्मनैव विन्दतेऽतो विद्ययाऽऽ-  
त्माविषयया विन्दतेऽमृतम् । “नायमात्मा बलहीनेन लभ्यते(भ्यः)”  
इति श्रुतेः सामर्थ्यं हेतुमृतत्वे ॥ ४ ॥

कष्टां क्लृप्तां संसारगतिरत इहैव चेद्यदि मनुष्योऽधिकृतः समर्थः सन्नवेदी-  
दात्मानं यथोक्तलक्षणं विदितवान् । अथ सत्यं परमार्थतत्त्वमस्त्यवाप्तं तस्य  
जन्म सफलमिति भावः । चेन्नावेदीन्महती विनष्टिर्महान्विनाशो जन्ममरण-  
प्रवन्थाविच्छेदलक्षणः स्यात् । ज्ञाते किं स्यादत आह—भूतेषु भूतेषु चरा-  
चरेषु विचित्य पृथक्कृत्यैकमात्मतत्त्वमात्मभावेनोपलभ्य धीरा धीमन्तो  
विशेकिनः प्रेत्य व्यावृत्त्यास्माल्लोकाच्छरीराद्व्यावृत्तममत्वाहंकाराः सन्तोऽ-  
मृता नित्यविज्ञानामृतत्वस्वभावा भवन्ति ॥ ५ ॥

इति नारायणविरचितायां केनोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

समाप्ता ब्रह्मविद्याऽत ऊर्ध्वमर्थवादेन ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतोऽप्यतेऽधिकय-  
त्नाय । शमाद्यर्थो वाऽऽस्त्रायोऽभिमानश्चातनात् । व्यावृत्तबाह्यमिध्याप्रत्यय-  
ग्राह्यत्वाद्ब्रह्मणः । “नेदं यदिदमुपासते” इत्यपोदितत्वात्सगुणब्रह्मोपास-  
नार्थो वा । तस्यैव ब्रह्मणः सगुणत्वेनाध्यात्ममधिदैवं चोपासनं विधातव्य-  
मित्यर्थः । ब्रह्म, ईश्वरः । को ह्यन्यस्तृणं वज्रीकर्तुं क्षमः । ह, ऐतिह्ये ।  
देवासुरसंग्रामे देवेभ्योऽर्थाय विजिग्येऽजैषीदसुरान् । ब्रह्मण इच्छानिमित्तो  
देवानां विजयो बभूवेत्यर्थः । तस्येति ब्रह्मणो विजये ब्रह्मकर्तृके स्वोत्कर्षे  
सति यज्ञादिलोकस्थित्वपहारिष्वसुरेषु पराजितेषु देवा वृद्धिं पूजां वा प्राप्त-  
वन्तः । त एषेन्ताऽऽल्लोचितवन्तो मिध्याप्रत्ययत्वाद्देयख्यापनार्थोऽयमाज्ञा-  
यः । किमाल्लोचितवन्त ईश्वरनिमित्ते विजये सति स्वस्वामर्थ्यनिमित्तोऽस्मा-  
कमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमोति सर्वकल्पाणास्पदमीश्वरमात्मानम-  
बुद्ध्वा पिण्डमात्राभिमानाः सन्तः ॥ १ ॥

तद्ब्रह्म ह किलैषां देवानामभिपाद्यं मिध्याहंकाररूपं विजज्ञौ ज्ञातवत् ।  
ज्ञात्वा च मिध्याभिमानश्चातनेन तदनुजिघृक्षवा तेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय तेषा-

मेवेन्द्रियगोचरे नातिदूरे प्रादुर्बभूव महेश्वरश्चक्रिमायोपासेनात्सन्वाजुर्वेन  
केनचिद्रूपेण प्रादुर्भूतं तत्किलोपलभमाना अपि देवा न व्यजानन्त न विज्ञा-  
तवन्तः । किमिदं वदेतद्यस्तं पूजामिति । यजेरोणादिकः सः ॥ २ ॥

ते तद्विज्ञानायाधिमम्रुवन् । अभ्यद्रवच्छीघ्रं गतः । तमभ्यवदद्ब्रह्म ।  
किम् । कोऽसीति । पृष्ठेऽग्निर्वै जातवेदा वा इति नामद्वयेनाऽऽत्मानं  
श्लाघयन्नाभिरब्रवीत् । एवमुक्तवन्तं ब्रह्मोवाच । तस्मिन्नेवं प्रसिद्धगुणनाम-  
वति त्वयि किं वीर्यं सामर्थ्यमिति । सोऽब्रवीदपीदमित्यादि । पृथिव्याधि-  
त्युपलक्षणमन्तरिक्षस्थस्यापि । एवमाभिमानवते ब्रह्म तृणं निदधौ पुरः  
स्थापितवत् । एतत्तृणमात्रं ममाग्रतो दह न चेदग्न्युं समर्थो मुञ्च सर्वत्र  
दग्धृत्वाभिमानमित्युक्तस्तत्तृणमुपमेयाय तृणसपीपं गतवान्सर्वजवेन सर्वो-  
त्साहकृतेन वेगेन गत्वा न शक्नाक नाशकदग्धुं सोऽग्निस्तत एव तृणदाहाश-  
क्तेरेव ब्रीडित्वा निववृत्ते निवृत्तः सन्देवानवोचमेतदिति ॥ १ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथानन्तरं वायुमज्जुवन्तित्यादि पूर्ववत् । वानाद्रमनाद्वायुः । मातर्षन्तारिक्षे  
श्वयति वर्धत इति मातरिश्वा । आददीय गृह्णीषाम् । तृणनिधानेऽवमभि-  
प्रायः । अत्यन्तसंभावितयोरग्निमारुतयोस्तृणदहनादानाशक्त्याऽऽत्मसंभा-  
वना शातिता भवेदिति । तस्मादिन्द्रात्तिरोदधे । तिरोधानेऽप्ययमभिप्राय  
इन्द्रोऽहमित्यधिकतमोऽभिमानो यस्य सोऽहमग्न्यादिभिः प्राप्तं वाचा संभा-  
षणमात्रमप्यनेन न प्राप्तोऽस्मीत्यभिमानं कथं न नाम जज्ञादिति । तदनु-  
ग्रहायैवान्तर्हितं बभूव । स शान्ताभिमान इन्द्रोऽत्यर्थं ब्रह्म जिज्ञासुर्ब्रह्मि-  
न्माकाशे ब्रह्मणः प्रादुर्भाव आसीत्तिरोधानं च तस्मिन्नेवाऽऽकाशे तस्यो किं  
तद्यक्षमिबि ध्यायन्न निववृत्तेऽग्न्यादिकम् । तत इन्द्रस्य यक्षे भक्तिं दृष्ट्वा  
विद्या प्रादुरासीत् । स स्त्रियमतिरूपिणीं विद्यामाजगाम । रुद्रस्योमा हेमवती  
बहुशोभमानाऽभिप्रायबोधहेतुत्वाद्विद्यैव सा तां ह प्रसिद्धामुवाच किमिदं  
वक्षसम् । इति वाक्यसमाप्ति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

इति नारायणविरचितायां केनोपनिषद्दीपिकायां तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सा तं ब्रह्मेति होवाच । सा हि नित्यमेवेश्वरेण सर्वज्ञेन सह वर्तत इति  
ब्रूतुं समर्था । ब्रह्मण इश्वरस्य वै विजये महीयन्वमीश्वरेण हि जिज्ञा भसुरा  
युयं तत्र निमिषमात्रं तस्मैव विजये मदिमानं प्राप्नुथ । एवमिति क्रिया-  
विशेषणम् । युष्माकं तु मिथ्वाभिमानोऽस्माकमेवायं विजय इति । ततस्त-  
स्मादेवोपावाक्यादेव विदाचकार ब्रह्मेतीन्द्रः । ततो हेवेत्यवधारणं ब्रह्मा-  
वधारणे स्वातन्त्र्यनिरासाय ॥ १ ॥

तस्माद्वा इति । यस्मादग्निवाय्विन्द्रा ब्रह्मणा संवाददर्शनादिना सामी-  
प्यमुपगतास्तस्मात्स्वैर्गुणैरतितरामिव शक्तिगुणादिमहाभाग्यैरन्वान्देवानाति-  
शेरेत इव । इवशब्दोऽवधारणे । अतिशेरत एते हि देवा यस्मादेनद्ब्रह्म नेदि-  
ष्टुमन्तिकतमं पस्पृशुः स्पृष्टवन्तः । यथोक्तैर्ब्रह्मणः संवादादिप्रकारैस्ते हि  
यस्माच्च हेतोरेतद्ब्रह्म प्रथमः प्रथमाः प्रधानभूताः सन्तो विदांचकार विदांच-  
कुरेतद्ब्रह्मोति ॥ २ ॥

यस्मादग्निवायू अपीन्द्रवाक्यादेव विदांचक्रतुः । इन्द्रेण ह्युमावाक्यात्प्रथमं  
श्रुतं ब्रह्म । तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवातिशयेन श्रेत इवान्यान्देवान्स ह्येनो-  
दिष्टं पस्पृश । यस्मात्स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेत्युक्तार्थम् ॥ ३ ॥

तस्य प्रकृतस्य ब्रह्मण एष आदेश उपदेशो निरुपमस्य ब्रह्मणो येनोपमा  
स एष पदार्थ इत्यर्थः । किं तत् । यदेतत्प्रसिद्धं लोके विद्युतो व्यद्युतत्प्रत्य-  
याथोऽबिवक्षितो देवेभ्यो ब्रह्म तिरोभूतम् । अथवा विद्युतस्तेज इत्यध्याहार्यम् ।  
व्यद्युताद्विद्योतितवदा इव विद्युतस्तेजः सकृद्विद्योतितवदिवेत्यर्थः । इतिशब्द  
आदेशप्रतिनिर्देशार्थः । इत्ययमादेश इति । इच्छब्दः समुच्चयार्थः । अयं  
चापरस्तस्याऽऽदेशः । कः । न्यमीमिषत् । स्वार्थे णिच् । उपमार्थ एवाऽऽ-  
कारः । अक्षुषो विषयं प्राति प्रकाशतिरोभाव इवेत्यर्थः । अथवोपमानद्वयेन  
ब्रह्मणो ज्ञानशक्तिक्रियाशक्ती क्रमेण दर्शिते । इत्यधिदैवतं देवताविषयं ब्रह्मण  
उपमानदर्शनम् ॥ ४ ॥

अथाध्यात्मं प्रत्यगात्मविषय आदेश उच्यते । यदेतद्ब्रह्म गच्छतीव च  
मन उपलोक्यत इव विषयी करोतीव चैष आदेशः । तस्मायःपिण्डवन्मनोवृत्ति-  
मात्रस्य स्फुरणाविष्टत्वात् । अन्यथाऽऽकारमात्रस्य जडत्वेनैव मानानुपपत्तेः ।  
साधकस्य विषयासक्तावपि ब्रह्माविस्मरणेऽयं हेतुरित्याह-अनेन च मनसो  
ब्रह्मगमनेनैतद्ब्रह्मोप स्वसमीप एव स्मरति चिन्तयति न विस्मरत्यभीक्ष्णं  
निरन्तरम् । संकल्पः संकल्पयतीति संकल्पः । संकल्पविकल्पौ मनोवृत्तौ कुर्व-  
न्नापि साधक एषोऽध्यात्ममुपदेशः । यद्वैषोऽभीक्ष्णं संकल्पो मनसो ब्रह्म-  
विषय इत्युपदेशः । अधिदैवं विद्युदुन्मेषणवद्द्रुतं प्रकाशधर्मि ब्रह्माध्यात्मं च  
मनःप्रत्ययसमकालाभिव्यक्तिधर्मीत्येष आदेशः । एवमादिश्यमानं हि ब्रह्म  
मन्दबुद्धिगम्यं भवति । न हि निरुपाधिकमेव ब्रह्म मन्दबुद्धिभिराकलयितुं  
शक्यम् ॥ ५ ॥

तस्य नामाऽऽह—तद् तद्वनं नाम ब्रह्म । ततः किमत आह—तद्वनमित्यु-  
पाक्षितव्यमिव । नाम्नोपासनायायमुपदेशः । तस्य प्राणिजातस्य वनं संभज-

नीयम् । “वन संभक्तौ ” संभक्तिः सम्भवसेवा । तदुणोपासनेन तदेव फलं भवतीत्याह—स य एतदेवमिति । वेदोपास्ते । अभिसंवाञ्छन्ति इ प्रार्थयन्त एव यथा ब्रह्म ॥ ६ ॥

एवमनुशिष्टः शिष्य आह—उपनिषदं भो इति । आचार्य आह—उक्तेति । का पुनः सेत्यत आह—ब्राह्मीमिति । ब्रह्मणः परमात्मन इयं ताम् । एतावत्येवेयमुपनिषदन्वनिरपेक्षाऽमृतत्वायोक्ता । इतिशब्दो विद्यासमाप्ति ॥ ७ ॥

उपनिषदं भो ब्रूहीति प्रश्नसार्थकत्वायोक्ताया उपनिषदः प्राप्त्युपायभूतानि तपआदीनि विद्याङ्गरूपकेणाऽऽह—तस्या इति । कायेन्द्रियमनसां समाधानं तपः । उपशमो दमः । अग्निहोत्रादि कर्म । इतिशब्द आद्यर्थे । अमानित्वमदम्भित्वमित्यादीन्यपि । प्रतिष्ठा पादौ पादाविवास्या विद्यायास्तेषु हि सत्सु प्रतितिष्ठति ब्रह्मविद्या पद्मधामिव पुरुषः । तपआदीनां विद्यासाधनत्वं श्वेताश्वतरमन्त्र उक्तम्—

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ इति ।

स्मृतौ च—ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ॥ इति ।

वेदाः साङ्गश्चत्वारः सर्वाणि शिरःपाण्यादीन्यङ्गानि । सत्यमर्षीविताऽ-कौटिल्यं च वाङ्मनःकायानां तदायतनमाश्रयो विद्यायास्तत्रआदिष्वेव प्रतिष्ठात्वेन प्राप्तस्य सत्यस्य पुनरायतनत्वेन ग्रहणं साधनातिशयत्वमदर्शनार्थम् ।

अश्वमेधसहस्रं तु सत्यं च तुलया धृतम् ।

अश्वमेधसहस्राच्च सत्यमेकं विशिष्यते ॥ इति स्मृत्यैः ॥ ८ ॥

अमृतत्वं हि विन्दत इत्युक्तमपि ब्रह्मविद्याफलमन्ते निगमयन्ति—यो वा इति । एतां केनेषितमित्याद्यां ब्रह्म देवेभ्य इत्यादिना स्तुताम् । पाप्मानमविद्याकामकर्मलक्षणं संसारबीजम् । अन्तेऽपर्यन्ते स्वर्गे लोके सुखात्मनि ब्रह्मणि ज्येये ज्यायसि सर्वमहत्तरे । स आत्मनि प्रतिनिष्ठति न पुनः पुनः संसारमापद्यते । द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था ॥ ९ ॥

इति नारायणविरचितायां केनोपनिषद्दीपिकायां चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

नारायणेन रचिता शंकरोक्त्युपजीविना ।

अस्पष्टपदवाक्यानां केनेषितमदीपिका ॥

समाप्तेयं नारायणकृता तलवकारोपनिषदपरपर्यायकेनो-  
पनिषद्दीपिका ॥

















